

I Gästrikland vid Åsmundshyttan i Torsåker har spår efter järnhantering påträffats, som är ända från omkring tiden vid Kristi födelse. Från tre andra platser i västra Gästrikland finns dateringar mellan Kristi födelse och 500-talet e.Kr.

Från arkeologiskt håll understryker man att ”i ingen trakt av Sverige är rikedomerna på järnvapen och järnföremål i vikingatidens gravar så stora som i Gästrikland.”

Järnhanteringen i landskapet utvecklades under medeltiden från böndernas framställning av järn för husbehov till bergsmännens produktion för försäljning. Bergsmansbruket i Gästrikland reglerades med kungliga privilegier första gången 1374.

Nästa epok var framväxten av bruken på 1600-talet. Satsningen på brukspatronerna från Kronans sida var en medveten politik. Ambitionen att utveckla Sverige till en stormakt krävde ökade resurser, vilka man hoppades att brukspatronerna och deras företag skulle kunna skapa.

Handelshuset i Gävle skeppade osmundjärn och stångjärn från Gästriklands bergslag till hamnar främst vid Östersjön men även till bl.a. England, Holland och Portugal. Bergsmännen i Gästrikland producerade således tidigt järn för avsalu på en internationell marknad.

Under 1800-talet ägde stora strukturomvändningar rum inom järnframställningen. De orsakades av nya produktionsmetoder, förbättrade kommunikationer, effektivare energiförsörjning m.m. Bergsmännens hyttor och hamrar och de flesta av de 27 bruken i Gästrikland lades nu ner.

Gillis Andersson tecknar en samlad bild av järnhanteringsens 2000-åriga historia i Gästrikland. Landskapets utveckling efter istiden och dess bebyggelsehistorik inleder boken. Vikingarnas och bergsmännens järnproduktion och de olika epokerna i Sveriges järnhistoria skildras. En kort historik ges för vart och ett av Gästriklands 27 olika bruk. Vidare beskrivs Gävle som sjöfarts- och handelsstad och dess nära samarbete med järnhanteringsens utövare. Landskapets tolv kvinnliga brukspatroner har fått ett eget kapitel. Tonvikten i boken har lagts på skildringar av de personer som formade landskapets förindustriella historia.

Brukspatronen och karolinen Hans Hierta, hans efterföljare G. F. Göransson och Sandvikens tillkomst samt Sandvik AB:s utveckling ägnas särskilt intresse i de sista kapitlen av boken.



Gillis Andersson

Gästrikland och järnet

Gillis Andersson

Gästrikland och järnet



Från järnåldersugnar till global verkstadsindustri

Gillis Andersson



GÄSTRIKLAND OCH JÄRNET

Gillis Andersson

GÄSTRIKLAND OCH JÄRNET

*Från järnåldersugnar
till global verkstadsindustri*

Till Ludwig och Viktor

DENNA BOK HAR TILLKOMMIT MED STÖD AV

Sparbanksstiftelsen Nya, Västerås

Gunvor Göranssons kulturstiftelse, Sandviken

Lars Bucans kulturstiftelse, Sandviken

Gästriklandsfonden, Gävle

AB Sandvikens Tryckeri, Sandviken

© GILLIS ANDERSSON 2000

OMSLAGSBILD:

HÖGBO HERRGÅRD. I FÖRGRUNDEN SMEDJAN-ÖVRE HAMMAREN.
(GOUACHE AV JOHAN FREDRIK JUHLIN 1837. LMG.)

ISBN 91-630-9794-X

GRAFISK FORM: KIRSI SELIVERSTOW, KULTUR OCH FRITID, SANDVIKEN
TRYCK: AB SANDVIKENS TRYCKERI 2000

Innehåll

Förord	7
Inledning	11
1. Om landskapet Gästrikland	
Gästrikland reser sig ur havet	13
Gästrikland efter istiden	14
2. Järntillverkningens olika epoker	
Järnåldern	23
Vikingatiden	25
Tillverkningsmetodernas utveckling	28
Bergsmannaepoken	35
Bruksepoken	40
3. Om Gästriklands bergsmän	
Hyttor och hamrar i Torsåkers socken	56
Hyttor och hamrar i Ovansjö socken	60
Bergsmansbrukets utveckling 1540–1880	65
Hyttor och hamrar i övriga Gästrikland	68
4. Järnbruken i Gästriklands bergslag	
Hofors med Robertsholm och Montrose	69
Gästrik Hammarby	80
Kratte masugn	87
Åttersta och Uhrfors med Kungsfors och Kungsgården	87
Bruken vid Skommarhytteström	97
Högbo Bruk och Sandvikens Jernverks AB	98
5. Bruken i övriga Gästrikland	
Tolvfors	99
Hilleviks masugn	105
Forsbacka bruk	105
Mackmyra hammare och Valbo masugn	112
Oslättfors	116
Ockelboverken	117
Axmar bruk	126
Vifors bruk	132
Grönsinka med Stålbo, Gammelstilla och Oppsjö	134
Gysinge	136
6. Tolv kvinnliga brukspatroner	141
7. Gävle, handels- och sjöfartsstad	
Utvecklingen till huvudort i Gästrikland	149
Gävles utrikeshandel	152

8. Från Högbos bergsmän till Högbo Bruk 1999161

9. Hans Hierta – karolin och kammarherre

Levnadsbeskrivning i sammandrag	179
Hans Hiertas anor	181
Karolinen Hans Hierta	182
Hans Hiertas nio månaders fångmarsch	197
Hans Hierta krigsfånge i Solvytschegodsk 1710–1721	201
Den fyra månader långa vägen hem till Sverige 1722	211
Hans Hierta kammarherre vid kungens hov från år 1722	213

10. Släkten Hierta på Högbo bruk

Catharina Cederström – Hans Hiertas hustru	218
Hans och Catharinas åtta barn	221
Hans och Catharina fick tjugo barnbarn	223
Hans Hierta i rollen som brukspatron på Högbo bruk	227
Catharina Cederström i ledningen 1754–1791	233
Svårsönerna Nordenadler på Högbo 1797–1854	236

11. Från Högbo Järn & Stål till Sandvik AB

Göran Fredrik Göransson's livsverk	237
Sandvikens tillkomst	255
Sandvik AB – ett globalt företag inom verkstadsindustrin	269

APPENDIX

Biografier och antavlor

Hans Hierta – biografier och antavlor	281
Catharina Cederström – biografier och antavlor	291
Jacquette af Nordin – antavla	301
Hjalmar Petre – antavla nr I och A	302
Johan Fredrik af Uhr – antavla	305
A. H. Göransson – antavla	306
Rudolf Macheij – antavla	309
Anders Larsson – Höök på Gysinge bruk och Jacob Andersson Höök på Högbo bruk – antavla	310
Fältmarskalk Gustaf Mannerheims anfäder på svärdssidan	311

Litteratur och källförteckning313

Tabellförteckning328

Vikter och mått329

Bildleverantörer330

Noter331

Personförteckning339

Ortförteckning346

Förord

Den svenska järnhanteringen har i århundranden varit en av landets viktigaste näringsgrenar. I Gästrikland har hanteringen 2000-åriga anor.

Järnframställningen och dess utveckling, tekniskt, organisatoriskt och ekonomiskt har i modern tid beskrivits av en rad mycket välrenommerade forskare. I denna bok söker jag ge en översiktlig skildring av järnets roll för Gästriklands utveckling och av de många personer, som formade landskapets industriella förhistoria.

Egna empiriska data presenteras i mycket begränsad omfattning i boken. Arbetet med boken har utförts genom ren litteraturundersökning. Ordet *litteraturstudie* är därför en kanske mer riktig beteckning än *bok* på innehållet i detta verk. Den bild jag ger av Järnriket Gästrikland är dock subjektiv, eftersom den grundar sig på mitt urval och min tolkning av olika öppet och, enligt min mening, noga redovisade källor.

Boken är förhoppningsvis användbar som läsebok lika väl som uppslagsbok.

Bokens syfte

Bokens syfte är att översiktligt beskriva och redogöra för:

- ◆ olika epoker i järnhanterings historia
- ◆ bergsmännens och järnbrukens historia i Gästrikland
- ◆ de mest betydelsefulla personerna och familjerna i järnbrukens historia i Gästrikland
- ◆ bergsmännens och brukspatronernas förbindelser med handelshuset i Gävle
- ◆ Högbo utveckling från bergsmansverk till järnbruk
- ◆ härkomst och levnadsöden för karolinen och brukspatronen på Högbo bruk Hans Hierta och hans hustru Catharina Cederström
- ◆ utvecklingen från Högbo Järn & Stål AB till Sandvik AB och Göran Fredrik Göranssons livsverk.

Bokens innehåll lämnar i stort sett svar på de frågor som jag ursprungligen ställt mig. Studieområdet blev dock större än vad jag hade planerat. Nya och intressanta följdfrågor dyker som bekant upp ju mer man tränger in i ett ämne.

Innehåll och avgränsningar

De viktigaste aktörerna på arenan för Gästriklands järnhantering var landskapets bergsmän, bönder, brukspatroner, deras anställda och handelshuset i Gävle samt Kronan. Innehållet i boken förväntas ge läsaren en mycket översiktlig kunskap om dessa aktörer och deras olika roller och betydelse i Gästriklands förindustriella historia.

Ett jämförelsevis stort utrymme i boken upptas av kapitlen om Högbo bruk och familjen Hierta. Ett motiv för detta val är att Högbo blev födelseort för det i särklass mest framgångsrika bruket i Gästrikland, Sandvikens Jernverks AB. Min ambition var också att mer ingående skildra *en* av de många brukspatronerna. Valet föll på Hans Hierta eftersom hans livsöde är både säregnet och spännande. Ett annat motiv är att makarna Hiertas och Cederströms förfäder har en ur historisk synpunkt ovanligt intressant bakgrund jämfört med övriga bruksägarfamiljer i landskapet. Familjen ingick dessutom i en ganska snäv släktkrets av

bruksägarfamiljer i Gästrikland. En skildring av familjen Hierta på Högbo underlättade möjligheten att överblicka den dåtida ägarstrukturen inom landskapets järntillverkning.

Min redogörelse för järnbruken i kapitel 4-5 är mycket detaljerad, men kan läsas översiktligt om särskilda detaljer ej är av intresse. I bokens sista kapitel finns en översiktlig skildring av Sandvikens Jernverks tillblivelse. Referenser till intressant dokumentation i ämnet finns i bokens litteraturförteckning.

Tack

Det är många som behöver tackas i ett förord som detta. Mitt varma tack går till:

TORDEL BRATT, tidigare informationschef vid Sandvik AB, för oskattbart stöd och aldrig svikande uppmuntran. CARL MAGNUS GAGGE, förste antikvarie vid Länsmuseum i Gävle och hans kollega ELISABET LAGVIK för deras synpunkter på innehållet i mitt manus. ANNA LISA HILLBOM, f. bibliotekarien i Gävle, för ovärderlig hjälp med underlag om de kvinnliga brukspatronerna i Gästrikland, och för vänligheten att skänka mig en omfattande, och med stor omsorg framtagen, förteckning över litteratur och tidningsartiklar om landskapets alla järnbruk. OLA AXELL, tidigare direktör vid Sandvik Coromant, och ELENA ÅBERG vid Stensviken AB i Moskva för deras efterforskningar om det karolinska fånglägret i Solvytschegodsk. RUNE JOHANSSON, min småländske vän i Rydaholm, för hans hjälp med tolkning av text i gamla handlingar och med manusgranskning. LILIAN STYNSBERG, Högbo Bruk AB och Bosse Hedblom, Sandvikens kommuns centralarkiv som försett mig med en rad viktiga dokument. KIRSI SELIVERSTOW, Kultur & Fritid, Sandviken för ovärderlig hjälp vid den grafiska utformningen och redigeringen av boken. Personalen vid Sandvikens Tryckeri AB för att de med sina goda yrkeskunskaper och servicekänsla hjälpt mig fram de sista stegen till färdigställandet av boken.

Jag känner även stor tacksamhet till välvilliga beslutsfattare vid de stiftelser, som beviljat bidrag för bokens publicering.

Ett särskilt tack riktar jag till GÖTE GÖRANSSON, som välvilligt ställt en del av sina förnämliga teckningar från sin och Alf Åbergs bok "Karoliner" samt JONAS NORRBYS bok "När Forsmark brann" till mitt förfogande för publicering i denna bok.

Mitt mest personliga och innerliga tack går till min hustru RAGNHILD för det tålamod hon visat under mitt forskande och manusskrivande.

En rad andra personer har varit till stor glädje vid många för mig givande samtal om bokens innehåll. Utan att nämna dem vid namn framför jag härmed ett varmt tack till dem alla.

Man kan inte skriva en bok som denna utan att begå fel. Det är lätt att ta miste på årtal, namn och platser eller på annat sätt misstolka källorna. Dessutom är jag inte någon yrkeshistoriker. Ingen av dem som nu har nämnts har något ansvar för de fel och missförstånd som kan finnas i boken.

Sandviken i februari 2000

GILLIS ANDERSSON

Inledning

I västra Gästrikland har man på olika platser gjort fynd som visar att järnframställning skett så tidigt som vid tiden för Kristi födelse. Redan under folkvandringstid (ca 400–550 e.Kr.), när den första glesbebyggelsen börjar utvecklas till mindre byar, kan man påvisa järnslag i gravarna.

Under vikingatiden (800–1050 e.Kr.) var landskapet ett "järnland", vilket framgår av massor av slag i gravhögar och av gravgodsets många järnföremål.

Järnhanteringen i landskapet utvecklades under medeltiden från böndernas framställning av järn för husbehov till bergsmännens produktion för försäljning. Bergsmansbruket i Gästrikland reglerades med kungliga privilegier första gången 1374.

Bergsmännen fick från början kontakt med det internationella handelskapitalet genom förmedling av hanseatiska köpmän. Så småningom var det köpmännen i Gävle som blev förmedlare mellan producent och köpare, och de blev samtidigt leverantörer av krediter och förlag. Handelshusen i Gävle skeppade osmundjärn och stångjärn från Gästriklands bergslag till hamnar främst vid Östersjön men även till bl.a. England, Holland och Portugal. Bergsmännen i Gästrikland producerade således tidigt järn för avsalu på en internationell marknad.

Nästa epok var framväxten av bruken på 1600-talet. Bergsmännen fortsatte med att framställa stångjärn i egen regi, trots att landskapet exploaterades hårt av brukspatronerna. Satsningen från Kronans sida på dessa var en medveten politik. Ambitionen att utvecklas till en stormakt krävde ökade resurser, vilka man hoppades att brukspatronerna och deras företag skulle kunna skapa. Ett särskilt ämbetsverk, Bergskollegium, (BK) bildades 1637. En mängd påbud och restriktioner utfärdades av BK, vars styrparametrar främst var skogsransonering, arbetsdelning och priskontroll på kol och tackjärn.

Den svenska järnexporten beräknas 1640 ha varit 11 000 ton. Ett sekel senare uppgick den till 42 500 ton.¹ Under 1700-talet var Sverige en av Europas ledande järnexportörer, som erövrade nya marknader. Efter hand effektiviserades även landets jordbruk.

Under 1800-talet ökade förändringstakten inom alla samhällsområden. Nu ägde stora strukturomvandlingar rum inom järnframställningen. De orsakades av nya produktionsmetoder, förbättrade kommunikationer, effektivare energiförsörjning m.m.

Under 1800-talet ökade Sveriges befolkning snabbt, och under seklets andra hälft emigrerade ca 20% av invånarna till Nordamerika.

Jordbruket blev under 1800-talet en exportnäring. Industrialismens fulla genombrott kom först med lönearbetets introduktion i våra basnäringar omkring år 1870.

Firma Elfstrand & Co i Gävle övertog under 1850-talet Högbo bruk av ättlingar till brukspatron Hans Hierta. De första stapplande stegen mot utvecklingen av världskoncernen Sandvik AB togs i Edsken och Högbo. Konsul G. F. Göransson hade en vision om att kunna effektivisera produktionsmetoden för smidbart järn och stål. Under ett besök i London i maj 1857 hade han köpt patentet på en metod som han hoppades skulle förverkliga hans vision. Den s.k. bessemermetoden för industriell drift genomfördes med framgång första gången i Edsken i juli 1858, enligt tradition den 18 juli, och därmed hade ett stort steg tagits mot förverkligandet av Göranssons dröm. G. F. Göransson var en entreprenör med stark framtidstro och hög riskbenägenhet. I sina allra djärvaste fantasier kunde han dock inte ana, att han i maj 1857 började skriva förordet till en så omfattande järnets och stålets världshistoria.

Många av det stora antal bergsmän och brukschefer, såväl män som kvinnor som skildras i denna bok, var kraftfulla och dynamiska företagsledare. 1800- och 1900-talens strukturomvandlingar ledde emellertid till att såväl antalet företagsheter som företagschefer inom järn- och stålhanteringen i landskapet minskade.

Utomordentliga personliga insatser av enskilda personer har skapat framgång och sysselsättning även i modern tid. Bruksdisponenten Wilhelm Haglund och verktygskonstruktören Sven Wirfelt är goda exempel på detta. När detta manus skrivs leder Percy Barnevik och Clas Åke Hedström med framgång det globala verkstadsföretaget Sandviks verksamhet in i ett nytt millennium.

1. Om landskapet Gästrikland

Gästrikland reser sig ur havet

För cirka 13 000 år sedan låg den stora, flera tusen meter tjocka inlandsisen kvar över den skandinaviska halvön. Under de följande årtusendena, då klimatet förbättrades, smälte isen sakta. De områden som varit nedtryckta av isens oerhörda tyngd reste sig ur havet.

När inlandsisen drog sig tillbaka från Gästrikland låg stora delar av de östra områdena fortfarande under vatten. Marken började så småningom höjas, och strandlinjen förflyttades sedan under årtusendenas gång ned mot den nuvarande kustlinjen. Landhöjningen var i början ganska snabb, omkring 10 cm per år, men den avtog och är i Gästrikland i dag bara 6,5 mm per år (se Budtz s. 11).

Då inlandsisen för 10 000 år sedan hade börjat smälta, gick havet ända fram till Söderåsen i Torsåker. Det rullade med full kraft in från Finska viken och bränningarna urholkade klippan. Det finns många spår efter de gamla stränderna och efter vågornas påverkan i form av svallning och omlagring ända upp till högsta kustlinjen. Strandvallarna och klapperstensfälten kring den högsta kustlinjenivån vid t.ex. Söderåsen (ca 201 m.ö.h.) och Rönnåsen i Ockelbo (ca 215 m.ö.h.) är de bästa exemplen på detta. Söderåsen består av tre bergsmassiv och från dess topp har man en av de finaste utsikterna i hela Gästrikland.

Enligt Budtz (s. 103–104) svallade Gävlebuktens vågor ännu vid forntidens slut, omkring år 1050, ända upp till Stadsträdgården och Boulogneskogen, och större delen av nuvarande Gävle stad låg fortfarande under vatten. Landhöjningen fortgick, vilket innebar att hamnplatserna vid Gävlebukten hamnade allt längre upp på land, och därmed kom fiske- och hamnplatsen Gävle att växa under den tidiga medeltiden.

Gästrikland efter istiden

GÄSTRIKENATUREN

Den s.k. norrlandsgränsen skär rakt genom Gästrikland.¹ Väster om denna finns de järnförande bergarterna och åarnas källflöden. Öster därom ligger moränmarkerna, de större sjöarna och de uppodlade landområden som höjt sig ur havet sedan istiden.

Höjdskillnaden till havets nivå är, som nämnts, mer än 200 m. Därmed uppkommer en mångfald av bäckar och åar som kan dämmas upp och omvandlas till drivkraft för vattenhjul till bälgarna vid hyttblåsningarna eller till hamrarna vid stångjärnssmidet.

I den mellersta delen av landskapet ligger Storsjön, som genom Gavleån rinner ut i Bottenhavet vid Gävle. Storsjöns vattensystem ger från havet sett en naturlig ingång i landskapet. Följer man ådalarna längs de mindre vattendragen västerut kommer man in i Dalarna. På vägen möter en rad mindre sjöar, som utgjort naturliga fångst- och boplatser för de allra första inbyggarna.

Från södra Hälsingland kommer Hamrångeån med utlopp i Hamrångefjärden och Bersilje-Testeboån, som passerar Ockelbo och har sitt utlopp strax norr om Gävle. Dalälven bildar längst i söder gräns mellan Gästrikland och Uppland.

Genom Gästrikland sträcker sig två åsar: Gävleåsen och Ockelboåsen. De har båda varit viktiga kommunikationsleder. Åsarna löper från Hälsingland till Uppland i nord-sydlig riktning tvärs igenom landskapet.

I öster går Gävleåsen från södra Hälsingland genom Hamrånge till Hille och vidare till Gävle, där den viker av åt väster. Den går en bit parallellt med Gavleån genom Valbo och viker sedan av åt söder. Vid Hedesunda går åsen tvärs över Dalälven.

I väster sträcker sig Ockelboåsen från södra Hälsingland och går rakt söderut, över Ockelbo, Högbo samt Ovansjö. Den passerar sedan Storsjön och Årsunda. Den går därefter ned till Österfärnebo där den går över Dalälven vid Färnebofjärden.

Gävleåsen och Ockelboåsen förenar sig i norra Uppland till en enda ås, Enköpingsåsen, som sedan fortsätter genom Uppland, över bl.a. Enköping, till Trosa i Södermanland.²

GÄSTRIKLANDS MALM

Om Gästriklands malm skriver Ringmar (s. 17).

Gästrikland är rikt på myrar och sjöar. Dess berggrund ger på många platser goda villkor för uppkomst av limoniter, dvs. sjö- och myrmalm, som utgjorde underlag för landskapets tidigaste järntillverkning, den förhistoriska. När det blev aktuellt att övergå till järnmalm som råvara fann man denna i "Torsäkers berg", bergen på ömse sidor om sjön Gösken (SO om Hofors). Men den var besvärlig att hantera på grund av sina svavelföreningar. Den gav ett rödbräckt järn som behövde blandas upp med andra sorters järn för att ge en fullgod kvalitet. Bättre malmkvaliteter fanns i socknarna längre västerut, i södra Dalarna.

Järnåldern och vikingatiden

Kunskapen om det forntida Gästrikland måste ännu betraktas som bristfällig. De flesta arkeologiska utgrävningar av äldre lämningar har avsett vikingatida gravar. Gravfälten och järnframställningsplatserna från folkvandringstiden (400–550 e.Kr.) är få. Fynden från den efterföljande vendeltiden (550–800 e.Kr.) är ännu färre.³

Av de kända fornlämningarna i Gästrikland (ca 2000) tillhör omkring 3/4 vikingatiden (800–1050 e.Kr.). Cirka 75 höggravfält, drygt 400 järnframställningsplatser och omkring 200 kolningsgropar samt ett tjugotal runstenar återfinns relativt väl fördelade inom tio områden i landskapets mest odlingsbara delar.

Man kan enligt arkeologerna se att det under århundradena efter Kristi födelse funnits en befolkning i landskapet. Det var främst vid de stora vattensystemen, Storsjön och Dalälven som vissa bygder började växa fram, och framför allt där vattendragen skär igenom åsarna.

Arkeologerna tror att den stora bebyggelsestillväxten i Gästrikland har skett under vikingatiden. Anledningen till den ganska hastiga utvecklingen av bebyggelsen menar forskarna hade att göra med utvinningen av järn.

Vid vikingatidens början hade de flesta av Gästriklands bygder vuxit fram. Gästriklands befolkning ökade sedan radikalt allt efter som de äldre byarna avknoppade nya bosättningar runt sig. Vid denna tid antas det ha funnits ungefär 150 byar. Varje by kunde bestå av upp till tio gårdar, sällan mer. Befolkningen var under vikingatiden således inte särskilt stor totalt sett.



Längs Fyrisån transporterades järnmalm redan under förhistorisk tid. Intill ån – ca 3 km från Gamla Uppsala – ligger Valsgårde där den tidens "brukspatroner" höglades i båtar och utrustades med praktfulla gravgåvor. (Ur "Vallonbruk i Uppland – människor och miljöer", s. 12. Flygfoto: Göran Hansson, Österbybruk.)

Befolkningens huvudnäring var boskapsskötsel och odling på de mer lättbearbetade jordarna. Jakt och fiske var också viktigt för att människorna skulle kunna överleva. Framställningen av järn blev dock mer och mer ekonomiskt betydelsefull. Tillgången på sjö- och myrmalm var som nämnts riklig. De enorma slaggmängderna vid gravfälten i t.ex. Sörby-Årsunda och Fornvi-Ockelbo bär vittnesbörd om detta. Järnexporten gjorde det möjligt att också skaffa mer exotiska varor som också påträffats i gravfälten.

Professor Olov Isaksson redovisar i sin bok Vallonbruk i Uppland – människor och miljöer i avsnittet "Båtgravfältens stormän, sin tids brukspatroner" (sid. 11–13) sin syn på kontakterna mellan de uppländska stormännen och bygderna i Gästrikland med sin rika förekomst av sjö- och myrmalm. Avsnittet refereras nedan i sin helhet.

Vid Lena söder om Vattholma rinner Fyris samman med Vendelån, slingrar tätt inpå gravbackarna vid Ekeby och den gamla kungsgården Husby. Strax norr om Valsgärde mottar den Björklingeåns vattenflöde. Från Valsgärdes gravkulle har man en storslagen utblick längs åns dalgång och över Uppsalaslätten mot Gamla Uppsala tre kilometer längre bort.

Här i Valsgärde gravlades under femhundra år fram till 1000-talet, då den kristna tron segrat också i bygderna kring hednatemplet, ett åttioatal personer, både kvinnor och män. Kanske tillhörde de samma mäktiga släkt och hade sina gårdar inte långt från kullen. Femton av dem, alla män, var nedlagda i båtar. Under sin livstid färdades de i sådana båtar till marknad och ting vid Uppsalakungens hov eller norrut längs ån till skogsbygderna kring Dannemora och längs Fyris västra gren till Vendel.

Där bodde en annan framgångsrik ätt som även den begravde sina döda huvudmän och hövdingar i båtar. Gravarna upptäcktes redan 1881 (de i Valsgärde först 1926). I döden hade de gravsatta utrustats med så rika gåvor, att ett skede av den svenska järnåldern (550–800 e.Kr) har fått namnet vendeltiden.



Hjälm funnen i grav i Vendel.
(Statens historiska museum.)

Tillsammans vittnar de föremål som Vendels och Valsgärdes stormän fick med sig om landsdelens vidsträckta kontakter med omvärlden, med germanrikena på kontinenten och de brittiska öarna. Men de berättar också om den konstskicklighet som blomstrade i bygderna kring Fyris vid denna tid, den svenska konstens verkliga guldålder. I gravarna låg hjälmar prydda med bildfriser, svärd med förgyllda fästen och inlagda ädla stenar, sköldar som skulle inge respekt och visa ägarens makt, knivar, yxor och pilar, broddar, saxar och tänger, rikt utsmyckade betsel och sadlar, kammar och spelbrickor, ämbar och kittlar, glaskärl och stekspett, bolster, kuddar, täcken och åtskilliga andra ting för hushåll och hem.

Vilka var då de män som fick med sig så kostbara gåvor i döden? Hur skapade ätten sin rikedom? Var de storbönder, som ofta har antagits, med ansvar för skeppslag och det framväxande svearikets förvaltning? Till vem sålde de i så fall sin säd, sitt smör och kött i en trakt där tätbefolkade samhällen ännu inte växt fram? Eller var i själva verket, som Björn Ambrosiani föreslagit "Båtgravfältens stormän, sin tids brukspatroner"?

De bodde i utkanten av det då uppodlade Mälardalslandskapet, på gränsen mot skogrika trakter med gott om villebråd, inte vid kusten där skeppshövdingar borde ha slagit sig ned. På sina färder norrut köpte de upp pälsverk och skinn som de sålde vidare med god förtjänst. Men det var handeln med myr-malm och järn som gjorde dem rika.

Ändå var det inte särskilt gott om myr-malm i Uppland. Bara i Harbo, Östervåla och Nora socknar i landskapets nordvästra delar har myr-malm gått att utvinna i större kvantiteter. Där finns också några av de äldsta spåren av tidig järnframställning i Uppland.

I de glesbebyggda skogslandskapen längre norrut fanns det däremot rika förekomster av sjö- och myr-malm, och dessa måste ha lockat de män som tidigt skaffat sig makt och inflytande i jordbruksbygderna kring Fyris. Vattenlederna var utmärkta färdvägar liksom grusåsarna. En sådan å sträcker sig nästan utan avbrott från Gamla Uppsala förbi Valsgärde och Vendel upp till Dalälven vid Älvökarleby.

Därifrån var det inte långt till de järnrika bygderna i Dalarna, Gästrikland och Hälsingland. På sina håll framställdes där järn redan på 400-talet. Kanske köptes malmen eller det färdiga järnet upp av uppländska handlare och stormän. På egna båtar fraktade de sedan järnet till Helgö där Sveriges första större metallverkstad växte fram, senare till Birka som under vikingatiden var landets handelscentrum.

Det är troligt att dessa "brukspatroner" hade egna havsgående fartyg. Med last av järn seglade de till kontinenten där de bytte till sig lyxprodukter samt fick impulser till konsthantverk och vapentillverkning.

Handeln gav dem ett betydande överskott, säger Ambrosiani. Det omsattes i praktfulla vapen, dyrbara smycken och färgrika bildvävnader som prydde deras gillesalar. Men av husen och textilierna har mycket litet bevarats i den uppländska jorden.

I sin bok "Spåren av kungens män" nämner Maja Hagerman på sid. 69 något om de viktiga järnleveranserna från norra Svealand till Birka.

Järn hörde också till de åtråvärda varor Mälardalen kunde erbjuda utländska uppköpare. Järnet fanns i myr-malm och rödjord och utvanns i stora

mängder med en enkel teknik i tättslutna små gropugnar i jorden. Från hela norra Svealand fraktades vid denna tid uthamrade järnstycken längs åsar och vattendrag för att till sist nå Mälaren.

Vidare pekar Hagerman på att det förelåg ett samspel och en maktrelation mellan Birka och storbönderna i Gästrikland (sid. 82).

När staden anlades måste det ha varit uppenbart att ön i sig inte skulle kunna föda ens en bråkdel av alla de hantverkare som sattes att verka här. Förnödenheter måste kunna forslas hit från andra håll, och de som planlade Birka bör alltså även ha haft mälarenregionen i sin hand.

Ända uppe i Gästrikland tycks storbönder ha ingått i samspelet. På så gott som varje gårdsgravfält i Gästrikland från vikingatiden kommer samma sorts bronssmycken och vapen i dagen som känns igen från Birka.

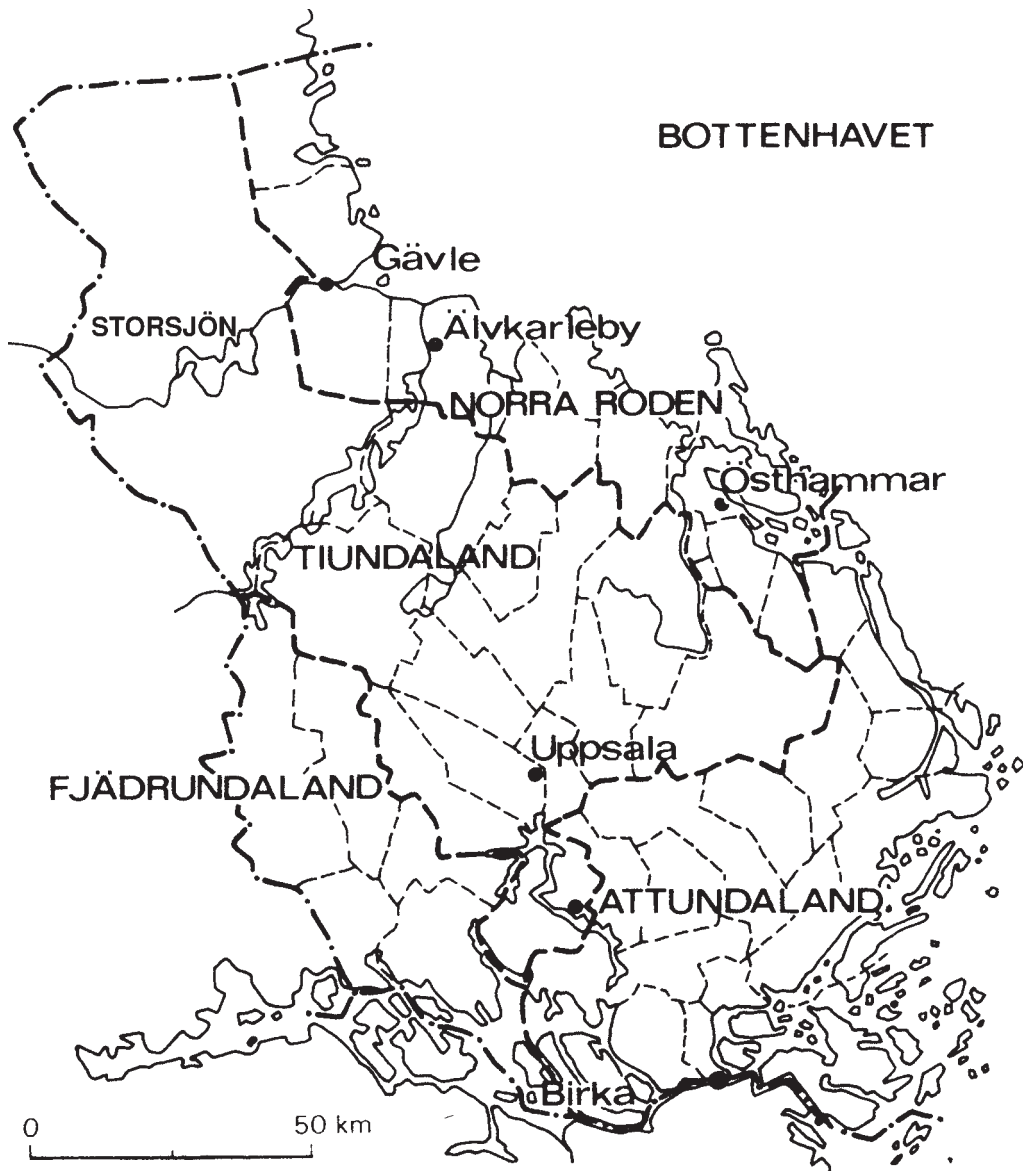
Begreppet och namnet Uppland existerade inte under vikingatiden. Gästrikland anses då ha ingått i Tiundaland och Roden. Namnet Gästrikland uppstod vid slutet av 1200-talet. Då slogs de tre folklanden Attundaland, Tiundaland och Fjärdrundaland (eller Fjärdhundraland) samt kustområdet Roden samman till en lagsaga. Namnet Uppland syftar på att de tre folklanden var "uppland" i förhållande till kustlandet Roden - landen, bygderna ovan om kusten, dvs. de inre bygderna. Attundaland betyder åtta häraders land; Tiundaland tio häraders land och Fjärdrundaland fyra häraders land.

Administrativt sett hade Gästrikland samma ställning som de uppländska hundradena. I ett latinskt diplom av 1280 (Svenskt Diplomatarium I, s. 570. Stockholm 1829) talas om "provinserna" Tierp och Gästrikland (de prouinciis Tyerp & Gestrikland) och i de kyrkliga uppborðslängderna av 1314 och 1343 (SD 3, s. 148 och 5, s. 238) kallas Gästrikland också "provincia" på samma sätt som hundradena Tierp, Oland och Vendel. (Se även Hedblom, 1958, s. 27 och Rahmqvist, 1998, s. 16-32.)

Kustsocknarna Hamrånge, Hille och halva Valbo räknades i vissa sammanhang som en del av Roden, sedermera Roslagen. Västra delen av Gästrikland ingick då i Tiundaland.⁴

I sin bok "Två tusen år i Gävlebygden", s. 19 ff skriver Jan Sterner bl.a. följande om Roden:

Namnet Roden på den östligaste delen av Gästrikland och Uppland hör ihop med fornnordiskt rodr (rodd) egentligen 'lag av roddare', kanske de roddare som ingick i ledungen (leding), som utgjorde kungens (?) krigs-



Den uppländska lagsagan, Folklanden och Norra Roden. Gästrikland avgränsades som eget landskap år 1314 men ingick i Upplands lagsaga fram till 1642. Ett gemensamt landskapssigill anskaffades på 1400-talet; det förvarades i Ovanjö kyrka under nio socknars läs. (Fig. 1 i "Det medeltida Sverige I:", s. 27 ff och ur Anders Broberg "Bönder och samhälle i statsbildningstid", s. 17.)

flotta. Numera säger vi Roslagen. Vikingar och handelsmän från bl.a. Roden gav sig av till Ladoga och vidare ner i Ryssland på floderna. Slaverna kallade dem som kom från Roden och troligen också dem från hela Mälardalen eller Mellansverige för 'rus'. De skall ha inkallats av slaverna och grundlagt ett rike kring staden Novogorod, som hette Holmgård på nordiskt språk. Mycket tyder alltså på att vikingarna spelade en viktig roll, när det äldsta Ryssland skapades.

Vikingarnas namn på Ryssland var Gårdarrike.

Nog är det väl fantastiskt, att Ryss- i Ryssland och Ros- i Roslagen egentligen är samma ord.

Om ruserna och nordbornas äventyr i östra Europa har Mats G. Larsson skrivit en fängslande bok, som heter "Vikingar i Österled". I boken beskrivs hur vikingarna trängde ner mot Miklagård (Konstantinopel) och bort mot Kaspiska havet och Svarta havet samt kom i kontakt med handelsmän från Bagdad. De muhammedanska länderna kallade vikingarna för Särkland.

Nyare tiden

Gustav Vasa företog en resa genom Gästrikland i mars 1542. Han sände sedan ett brev till allmogen i Norrland, i vilket han konstaterade, att i hela Norrland och särskilt i Gästrikland var stor brist på hemman och jord. År 1557 fanns vid beskattningen 592 hela, 11 halva och 2 fjärdedels hemman. Gustav Vasa ivrade således mycket för en fortsatt kolonisation. Men den stora kolonisationen i de skogar, som täckte huvudparten av västra Gästrikland, den kom först med finnarna på 1600-talet.

Rektor Karl Hedlund redogör i en artikel i Sandviks personaltidning Konverterern nr 3, 1959 för hur järnhanteringsfolk svarade för en annan stor utvidgning av Gästrikland.

I Torsåker ökade mellan slutet av 1500-talet och 1640 antalet hyttor från 15 till 20 och antalet hammarsmedjor från 9 till 22. I Ovansjö ökade under samma tidsperiod antalet hyttor från 5 till 6 och antalet hammarsmedjor från 3 till 10, varav 2 i Högbö.

Vid 1600-talets mitt började brukspatronerna anlägga sina järnbruk. Bruken vidgade ut bygden betydligt. Gysinge, ett av de äldsta av dem, anlades på byn Koverstas fäbodmark. I Österfärnebo anlades även Oppsjö bruk och Grönsinka

bruk. Man hade med dessa anläggningar nått så långt i Österfärnebos utmarker österut och västerut, som man kunde komma. I Valbo blev det järnbruk vid Mackmyra och Tolvfors. Ett bruk anlades också vid Forsbacka, där det fanns bodar för det järn, som sedan länge forslades över Storsjön på väg mot hamnen i Gävle. I Hille nådde Oslättsfors upp ett gott stycke i Testeboåns dalgång förbi de gamla byarna där. Med Hillevik fördes den gamla järnhanteringen ut mot kusten. I Hamrånge uppfördes Axmars bruk, vid hälsinglandsgränsen, och Viksjö i obygder mot Ockelbo, medan Vifors kom att ligga vid den gamla huvudbygden. Arkiatern Sven Bröms förvandlade Wij by i Ockelbo till bruks- och herrgårdsmark. I denna socken anlades även Brattfors bruk och Åbro masugn utanför den gamla bygden och längre bort i "ödemarken" Åmots bruk.

I Ovansjö är Hammarby det äldsta bruket, och har liksom Högbo bruk 1600-talsanor. I Torsåker började Hofors bruk år 1680 som efterföljare till en bergsmansanläggning. Anläggandet av Gammelstilla bruk med Skommarhytte masugn samt Edske masugn och Kratte masugn betydde också utvidgningar av bygden. På 1700-talet anlades Uhrfors bruk och på 1800-talet Jädraås och Kungsfors bruk. Av socknarna i Gästrikland var det bara Årsunda och Hedesunda som saknade bruk.

Det var inte bara till de små bruksanläggningarna som folk fördes under brukens tid. Också skogarna började nu bli mer befolkade. Skogsarbetare och kolare fick sina torp.

Sammanfattningsvis kan sägas att åtskilliga nya byar kom till i Gästrikland under och efter 1600-talet. Den stora befolkningstillväxten kom sedan i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet som följd av den snabba industrialiseringen i landskapet. Någon systematisk och mer utförlig beskrivning av landskapets 1900-talshistoria fanns tyvärr inte när denna bok skrevs.

2. Järntillverkningens olika epoker

Järnåldern

Den första stora perioden för svensk järnhantering inträffade under romersk järnålder 0–400 e. Kr. I Gästrikland är det gott om lämningar, som är bevis för att man framställde produkter av järn mycket tidigt. Vid Åsmundshyttan i Torsåker har slagg påträffats, som är ända från omkring tiden vid Kristi födelse.¹ Från tre andra platser i västra Gästrikland finns dateringar mellan Kristi födelse och 500-talet e. Kr.

Befolkningens huvudnäring i Gästrikland var, som nämnts, jordbruk och boskapsskötsel med jakt och fiske som viktiga binärningar. Den rika tillgången på sjö- och myrmalm utnyttjades dock "flitigt" för järnframställning. Detta gällde särskilt området kring Testeboåns övre lopp och Storsjöområdet. I Årsunda var människornas äldsta bosättning troligen helt bestämd av myrmalmstillgångarna.

Det starka ekonomiska uppsving, som i Gästrikland är tydligt under vikingatidens slutskede, var troligen en direkt följd av den ökade järnproduktionen. Under äldre och yngre järnålder var befolkningsökningen stor i den centrala Mälabygden. Budtz skriver (s. 30–31):

Man kan ana början till framväxten av en stormannaklass och en begynnande statsbildning, och behovet av järn till redskap och vapen ökade. Samtidigt expanderade bebyggelsen i Gästriklands centralbygder. Expansionen kan antingen uppfattas som att befolkningen i Gästrikland då definitivt övergick till en fast agrar bosättning, möjligen kombinerad med en viss invandring söderifrån, eller som en regelrätt kolonisation från Mälardalen. Behovet av järn har säkert varit en av de starkaste drivkrafterna bakom denna expansion.

Under vikingatiden producerades i Gästrikland (se Budtz s. 31) betydligt mer järn än vad som var nödvändigt för att täcka det egna behovet. Järnet exporterades till Mälardalen där man hade kunskap om hur man bearbetade järnet men där samtidigt myr- och sjömalmstillgångarna var mycket begränsade.²

Järnframställningen tycks ha varit mer intensiv i Gästrikland under vikingatiden än under den äldre järnåldern. Om det varit kontinuitet mellan dessa perioder vet man inte med bestämdhet.



Sörbygrävältet i Årsunda är länets största vikingatida gravfält med nära hundra gravhögar och stensättningar. Slagg och kolningsgroppar är spår efter en omfattande järnproduktion redan på vikingatiden. (LMG.)

Vikingatiden

Gästrikland var redan under vikingatiden ett "järnland", vilket framgår av massor av slagg i gravhögar och av gravgodsets många järnföremål. Från arkeologiskt håll understryker man att "i ingen trakt av Sverige är rikedomerna på järnvapen och järnföremål i vikingatidens gravar så stora som i Gästrikland."³ De flesta järnåldersgravar i Gästrikland daterar sig också från vikingatiden. Under epoken omkring 250 år (800–1050 e. Kr.) blir antalet gravfält i Gästrikland ungefär fyra gånger större än från hela den tidigare järnåldern, dvs. från järnframställningens början.

Tabell 2:1. C14-Dateringar

Analysnr	Räknr	Socken Tätort	Lokalt namn	Anläggning	Kalibr. (ålder e. Kr.)
St 643	66	Torsåker	Åsmundshyttan	Slaggvarp	24±112
St 642	62	Torsåker	Tjärnshyttan	Slaggvarp	172±103
KL 2553	249	Österfärnebo	Edsviken	Slaggvarp	221±78
KL 2556	59	Årsunda	Trösken	Slaggvarp	332±103
St 644	67	Torsåker	Vall	Slaggvarp	354±99
KL 2554	241	Hedesunda	Hade	Slaggvarp	372±82
St 8173	160	Hille	Varva	Slagglager	430±125
KI 2555	26	Ovansjö	Lemstanäs	Slaggvarp	509±90
St 640	338	Torsåker	Dammsjön	Slaggvarp	577±139
St 10215	323	Österfärnebo	Strångnäs	Kolningsgrop	658±86
St 9663	153:1	Årsunda	Enköpingsåsen	Kolningsgrop	1026±86
St 9662	156:1	Österfärnebo	Alderhulten	Kolningsgrop	1080±86
St 707	5	Gävle	Strömsbro	Slaggvarp	1248±78
St 7583	145	Valbo	Västbyggeby	Slaggvarp	1490±103
St 9131	31	Valbo	Häcklinge	Blästerugn	502±172
St 9130	31	Valbo	Häcklinge	Smidesgrop	595±206
St 9129	31	Valbo	Häcklinge	Kolningsgrop	622±99
St 9132	31	Valbo	Häcklinge	Stenkonstrukt.	760±153

Källa: Englund L-E, 1986. *Arkeologisk järnforskning i Gästrikland. Från Gästrikland, 1986: tabell 2, s. 97.*

Gravhögar från vikingatiden består alltså ofta till stor del av slagg. Där sådan inte förekommer i fyllningen, ligger några slaggstycken eller en mindre mängd myrmalm som gravgåva tillsammans med de brända benen. Större kända gravfält från vikingatiden och tidigare förekommer bl.a. vid Sörby intill Årsunda kyrka, Näsbyudden vid Storvik/Ovansjö och vid Wij i Ockelbo samt på Dansarberget vid Gammelstilla i Torsåker.



Näsbyuddens gravfält vid Näsbyjön. Gravfältet från 400–1050 e. Kr. skvallrar om järnets betydelse. Många gravhögar består av slagg från de jordugnar där forntidens folk eldade på sjömalm för att få fram smidbart järn till svärd, spännen och andra hårdvalutor i handeln med Birka. (LMG.)

Gravfältet i Årsunda består av omkring 90 större och mindre runda högar och stensättningar utmed en sträcka på åsen av 500 meter. Här har man hittat slagg och kolningsgropar som visar på en betydande järnproduktion. Slaggmängderna uppgår till 100-tals ton.

Näsbyuddens gravfält från 400–1050 e. Kr. vittnar om järnets betydelse. Många gravhögar består av slagg från de jordugnar där forntidens folk eldade på sjömalm för att få fram smidbart järn till svärd, spännen och andra hårdvalutor i handeln med Birka.

I forntidsbyn Wij begravde invånarna sina döda uppe på en kulle. 43 gravar finns kvar. Som så ofta annars var gravfältet också järnframställningsplats. Rest-



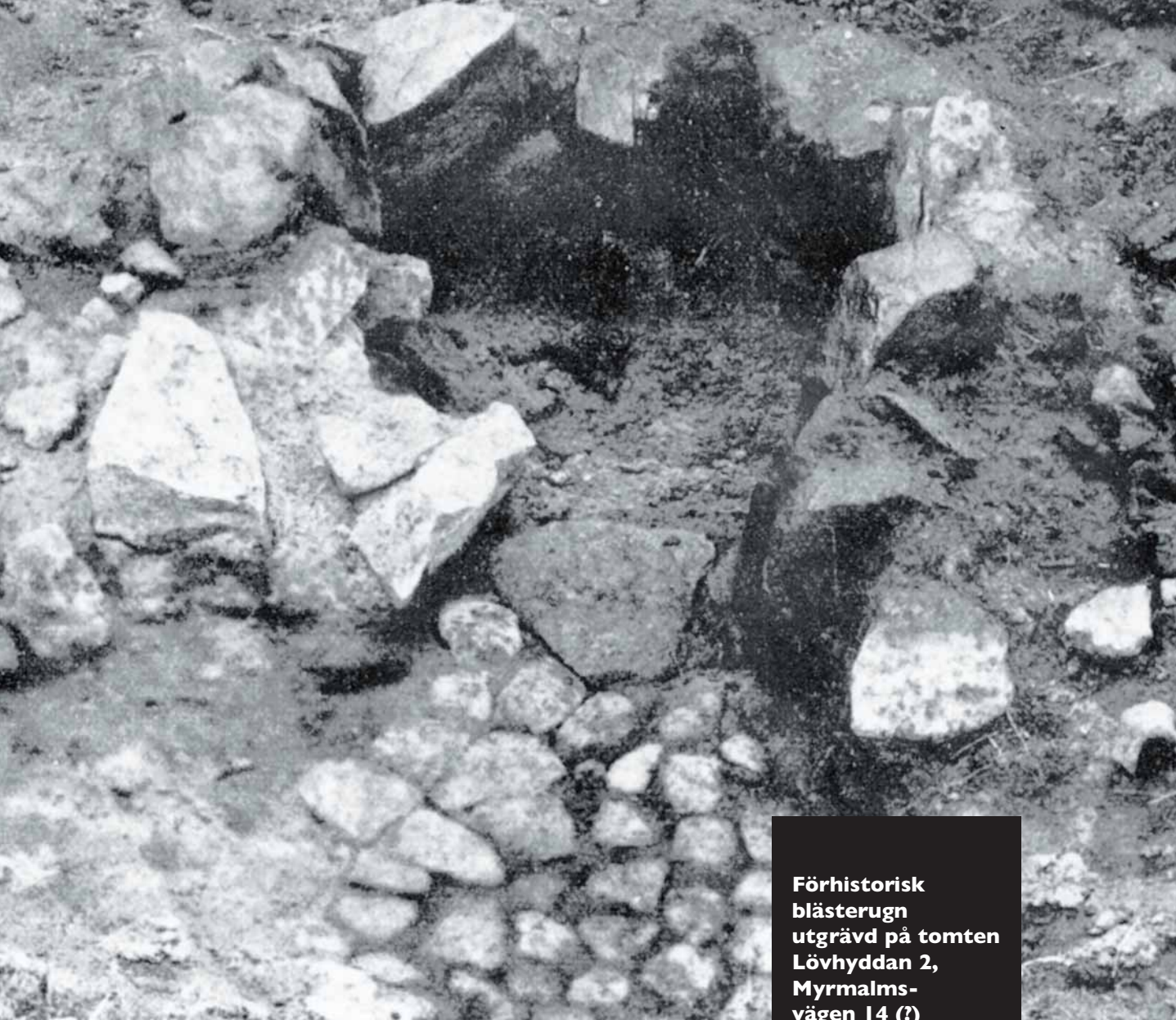
Fornvigravfältet i Ockelbo. Uppe på en kulle begravde invånarna i forntidsbyn Wij sina döda. 43 gravar finns kvar, och som så ofta annars var gravfältet också järnframställningsplats. (LMG.)

erna från invånarnas gropugnar och järnslagg kan fortfarande observeras vid Fornvigravfältet.

Uppe på Dansarberget i Gammelstilla finns en mycket väl bevarad järnframställningsplats.

Fynd av järnslagg har vidare gjorts vid utgrävning av gravar i bl.a:

- ◆ Strömsbro och Sättra i Gävle
- ◆ Varva backe och Hade i Hedesunda socken
- ◆ Vall, Alborga, Åby, Nybo, Järvsta i Valbo socken.⁴



**Förhistorisk
blästerugn
utgrävd på tomten
Lövhuddan 2,
Myrmalms-
vägen 14 (?)
i Sandviken.
(Hedlund 1932.)**

Tillverkningsmetodernas utveckling

Under historisk och förhistorisk tid framställdes järn i Sverige efter i princip två metoder, direkt respektive indirekt metod. Vid den direkta metoden tillverkades smidbart järn. Vid den indirekta metoden tillverkade man först tackjärn med hög kolhalt, och sedan färskades tackjärnet till smidbart järn genom att kolhalten sänktes.

DIREKT JÄRNTILLVERKNINGSMETOD⁵

Tidigast smälte man malmen i öppna gropar i skogen. Så småningom började sådana gropar att ersättas av s.k. blästerugnar eller hedningabläster byggda av sten och timmer. Den lilla ugnen var vanligen ingrävd i en skogsbacke och skodd runt om med kullersten. På ena sidan ledde en öppning in till ugnens botten, och några meter från öppningen låg som regel en flat stenhäll.

Råvaran till blästerugnarna i Sverige har vanligen varit olika typer av limonitmalmers sjö- eller myrsmalm men även av s.k. rödjord. Myrsmalmen grävdes fram på somrarna ur myrarna. Sjömalmen samlades upp från sjöbottnarna under vintern, då man kunde arbeta från isen. Under sommaren lät man malmen ligga för torkning.

Innan malmen sattes upp på blästerugnen rostades den över öppen eld på ett bål. Vid rostningen tog man bort svavel och kristallvatten.

Tillverkningen gick så till att ugnen förvärmades med ved, och därefter varvade man myrsmalm och träkol i ugnen och höjde temperaturen till erforderlig nivå med hjälp av blåsbälgarna. Vid denna process förenade sig järnets syre med kolet till koloxid och koldioxid, som försvann ut i luften genom ugnens övre öppning.

Blästerugnen drevs i ett antal timmar och därefter kunde järnklumpen (luppen) tas ur ugnens nedre del. Genom uppvärmning och därefter bearbetning på en flat sten eller liknande i flera omgångar kunde man till sist få orenheterna att försvinna. Slutligen smiddes järnet ut till färdiga föremål eller till ämnesjärn för framtida försäljning.

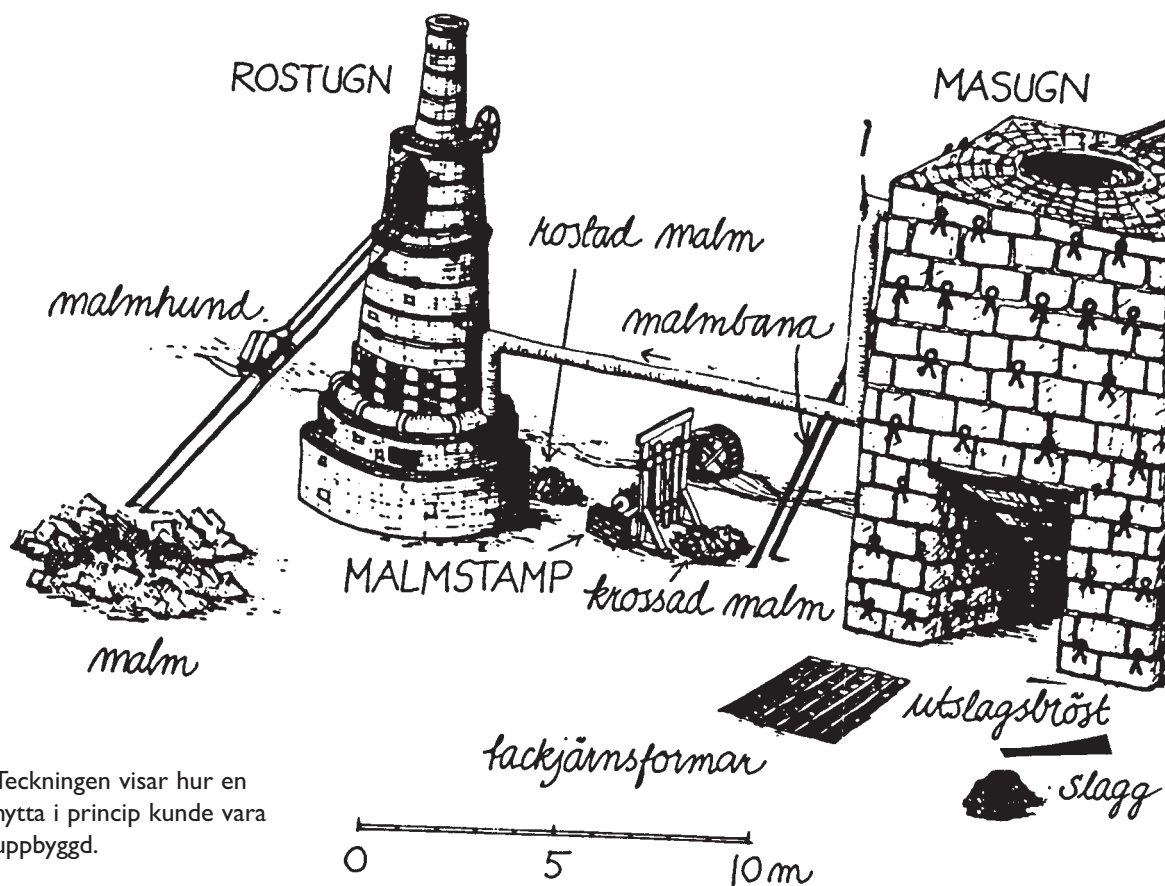
Civilingenjör Erik Sundström, Sandvik AB betonar att den direkta tillverkningsmetoden kännetecknades av relativt låga temperaturer:

De äldsta järnframställningsmetoderna gick vid låga temperaturer och baserades på att en av järnoxiderna är instabil under 572 grader C, så att man kan reducera malmen med träkol strax över denna temperatur, och därefter hamra den medan den svalnar långsamt, då den spontant faller sönder till mjukt nästan kolfritt järn och en av de andra oxiderna. Genom att ha en viss tillsats av kalk kan man få oxiden nästan flytande som smält, svart glas, kallat hammarslagg, och den skvätter då bort när man hamrar. Däremot smälter malmen inte förrän vid c:a 1400 grader.

Nästa steg var när man kunde göra ugnar som klarade temperatur 727 grader C. Då kunde man åter upphetta det mjuka järnet tillsammans med träkol och sedan snabbkyla det så att man fick härdat stål till knivar och svärd. Inte heller då smälte järnet.

De flesta blästerugnarna byggdes i direkt anslutning till den malmförande sjön eller myren. Så har det exempelvis omkring forntida myrjärnsrika sumpmarker i Ovansjö uppstått byar, vilkas namn Övermyra, Yttermyra och Hyttmyra påminner om tidig järnframställning. Numera syns inget av myrområdena – det är endast bynamnen som fortfarande finns kvar. Två obearbetade järngaltar om nio kg med märken efter uthamring har hittats i en vikingatidsgrav i Österbergs by i Ovansjö.

Den direkta metoden att framställa smidbart järn ur luppen från smältugnen var en enkel teknik som kunde hanteras av smeden och ett fåtal medhjälpare. Men produktionen var oansenlig, och metoden var ganska orationell eftersom den lämnade så mycket järn kvar i slaggen.

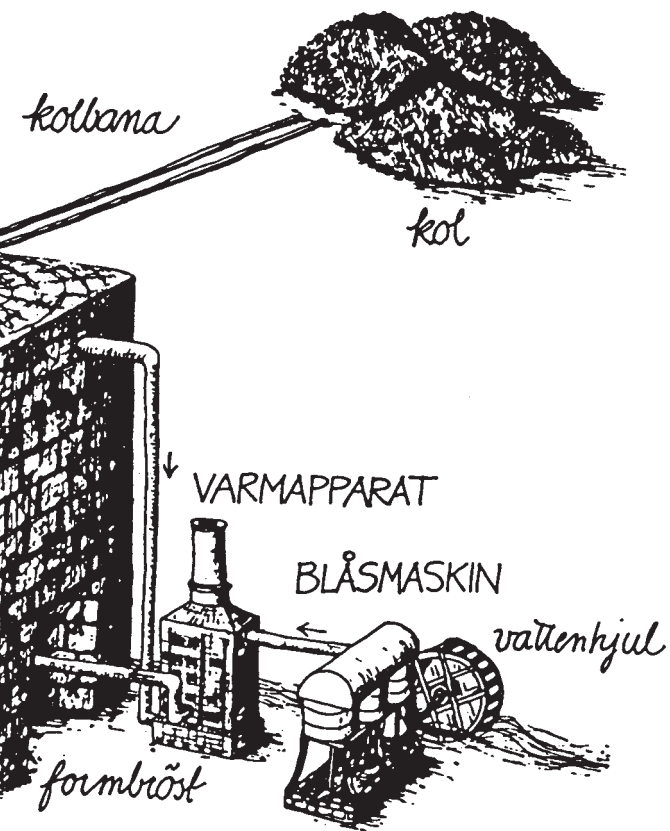


Teckningen visar hur en hytta i princip kunde vara uppbyggd.

INDIREKT JÄRNTILLVERKNINGSMETOD

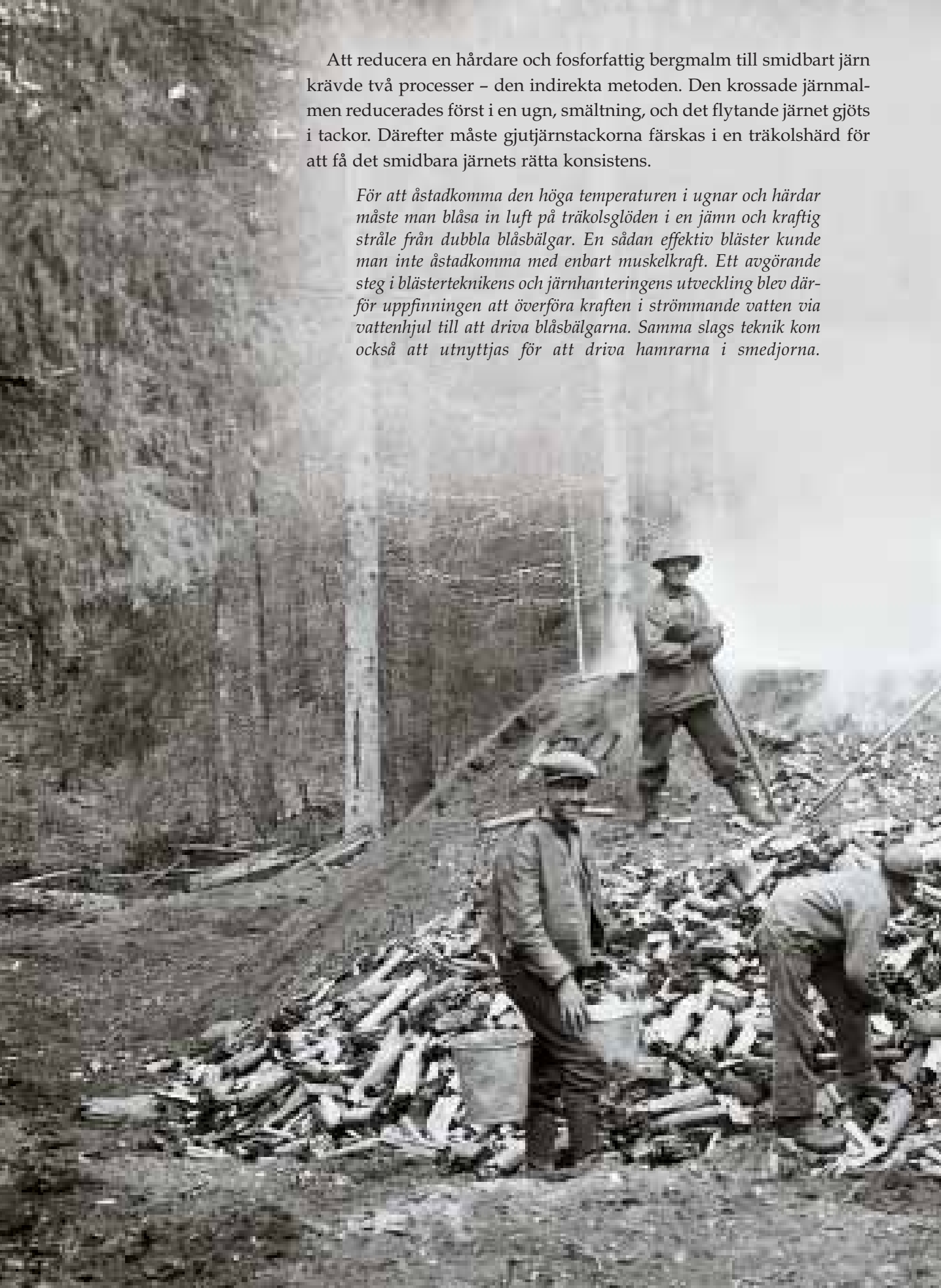
En viktig förändring inträffade när bönderna under tidig medeltid började bryta och bearbeta järnmalm ur berget. Redan under 1200- och 1300-talen började man i Gästrikland – först sannolikt i Torsåker – att övergå till att bryta malm direkt ur berget. Därmed övergav man successivt den s.k. sjö- och myrmalmen.

Kung Magnus Eriksson tog under 1300-talet tyska hantverkare till Sverige. De skulle hjälpa svenskarna att utveckla en effektivare järnhantering. Bland svenskarna kallades de garpar eller saxare, och minnet av deras verksamhet lever i ortnamn som Saxhyttan, Garphyttan, Garpenberg och Könikehyttan. Ord som hytta, smedja, masugn, slagg, inmutning, fogde och bergmästare är alla låneord från tyskan.



Att reducera en hårdare och fosforfattig bergmalm till smidbart järn krävde två processer – den indirekta metoden. Den krossade järnmalmen reducerades först i en ugn, smältning, och det flytande järnet gjöts i tackor. Därefter måste gjutjärnstackorna färskas i en träkolshärd för att få det smidbara järnets rätta konsistens.

För att åstadkomma den höga temperaturen i ugnar och härdar måste man blåsa in luft på träkolsglöden i en jämn och kraftig stråle från dubbla blåsbälgar. En sådan effektiv bläster kunde man inte åstadkomma med enbart muskelkraft. Ett avgörande steg i blästerteknikens och järnhanteringens utveckling blev därför uppfinningen att överföra kraften i strömmande vatten via vattenhjul till att driva blåsbälgarna. Samma slags teknik kom också att utnyttjas för att driva hamrarna i smedjorna.



Införandet av vattendrivna hamrar skapade nya förutsättningar för en ökad produktion. Stora vattenfall kunde man dock inte bemästra utan man fick nöja sig med att lägga de s.k. vattensläggorna vid de mindre vattendragen.⁶

Ved och träkol var förutom malmen viktiga resurser, och skogen var en mycket viktig naturtillgång för den svenska järnhanteringen. Huvuddelen av arbetet med järnhanteringen bestod av kolning och huggning av ved.

För att få fram träkol torrdestillerade man ved i stora kolningsgropar. De var vanligen rektangulära och kring 3 x 5 meter och c:a en halv till en meter djupa. Veden, som till 80-90 % består av kol, fick glöda med begränsad lufttillförsel och vid c:a 270 grader börjar vedens kolhydrater och vedämne att sönderfalla till nya föreningar. Kolningen tog flera dygn och när den var slutförd återstod träkol.⁷

Utrivning av kolmila 1933 på Körberget, Torsåkers socken.
Foto: W. Eriksson. Ur Torsåkers Hembygdsförenings arkiv.



De indirekta järntillverkningsmetodernas utveckling skildras av civilingenjör Erik Sundström på följande sätt:

När man klarade att få upp temperaturen till 1147 grader kunde man bygga masugnar, där malmen inte smälte, men man fick lättflytande smält tackjärn med 4 % kolhalt. Vid lämplig tillsats av kalk bildades lättflytande blågrön, smält och glasartad slag av kiseldelen av malmen, med obetydlig halt av järn. Malm som själv innehöll kalk kallades engående och var mycket uppskattad. Tackjärnet är sprött, och kan bara gjas till tackor av begränsad storlek. För att bli användbart måste man avlägsna den stora kolhalten, vilket kallas färskning. Det skedde genom upphettning mellan 572 och 727 grader i smält hammarslagg varvid kolet försvinner som koloxid, och man får klumpar av nästan kolfritt järn. Klumparna slås samman i en mumblingshammare, och järnet hamras (räckes) därefter till stångjärn. Skiftstorleken vid stångjärnshammaren var fyra man, vid masugnen två till tre man, men en masugn producerade under några månader tackjärn för flera hammars arbete under hela året.

Dannemoras malm innehöll så mycket mangan att tackjärnet inte blev sprött, utan kunde gjas i stora gösar som motsvarade ett tiotal tackor. Gösarna sköts gradvis in i färskningshärden. Vallonbruken kunde då arbeta nästan kontinuerligt med mycket hög produktivitet, men genom att skiftstorleken steg till elva man måste bruken vara mycket större än de tidigare tysksmidbruken.

Omkring 1830 infördes lancashire- och franche-comté-smide där man genom förvärmning och slutna härdar radikalt minskade träkolsåtgången, samt masugnar med förvärmning av blästerluften.

En ersättning för smidet var puddling, som infördes vid ett fåtal bruk vid samma tid, där man blåste het luft över ytan av smält tackjärn. När kolhalten sjönk fick man sega, osmälta klumpar av kolfattigt järn, som man med spett måste fiska upp ur tackjärnet. Puddling var troligen ett av de tyngsta arbetena någonsin.

På 1850-talet nådde man temperaturer omkring 1500 grader och kunde då färskas tackjärnet genom att blåsa luftbubblor genom det smälta tackjärnet med Bessemermetoden, som var ett försök att snabba upp och förenkla puddlingen, och visade sig så effektivt att puddlingen omedelbart försvann. I princip kunde man då göra hårdbart stål. Genom att större delen av tiden dock gick åt för att bränna bort kisel och bara de sista minuterna till själva färskningen, var det svårt att nå en viss kolhalt. Oftast färskade man därför hela vägen till kolfattigt järn, som man sedan gjorde hårdbart genom uppkolning som tidigare.

Bergsmannaepoken

BERGSMÄNNENS JÄRNHANTERING FÖRE GUSTAV VASAS TID

Masugnarna möjliggjorde en betydande ökning av järntillverkningen. Eftersom de fylldes på uppifrån och tappades ur vid foten kunde smältningen pågå oavbrutet. Med den nya metoden kunde man använda bergmalm, vilket också till viss del förklarar den starka ökningen av järnproduktionen som nu ägde rum. I Torsåker, där flera malmstreck gick i dagen, steg också intresset för järnhanteringen.

Nu inleddes bergsmännens epok, och begreppet Torsåkers bergslag, och Gästriklands bergslag kom till. I slutet av 1200-talet och i början av 1300-talet stiftades särskilda lagar, som reglerade bergsbruket och som privilegierade denna näringsgren. För att främja järnhanteringen införde kung Magnus Eriksson vissa förmåner, som sammanfattades i s.k. privilegiebrev. En handling av detta slag från 1354 innehåller "K: Magni rätt och Stadga för Bergsmännen utj Gestrike bergen". Magnus Erikssons systerson, Albrecht av Mecklenburg, bekräftade 1374 att "de som bygga och bo på Torsåkers berg i Gästrikland skall ha samma rätt, lag och privilegier som de på Norberg" enligt tidigare kungars brev.

Bergsbruket - vår äldsta industri - skapade helt nya arbetsplatser och förändrade landskapsbilden.⁸ Det var långt fram i nyare tid en binäring, som bedrevs rent hantverksmässigt av bergsmän. Deras bostäder kallades bergsmansgårdar.

Ända fram till början av 1600-talet, dvs. under hela Hansans tid, var det i Sverige bergsmännen som huvudsakligen hade hand om själva järnproduktionen - blåsningen och smidet. I små hyttor och smedjor smälte och smidde självständiga bergsmän det järn som fogade samman Sverige med en större internationell ekonomi. Gästriklands bergsmän sålde i regel sitt järn till borgarna i Gävle, som ombesörjde export.

Bergsmannen var i sin dagliga gärning bonde, men genom järnhanteringen och de därmed följande privilegierna fick han en gynnad ställning. Han kunde ofta uppnå ett efter dåtida mått hyggligt välstånd. Bergsmännens arbete skiljde sig från böndernas, och de kom att få en särställning och bilda en ny yrkesgrupp. Socialt och politiskt tillhörde de bondeståndet.

Då flera bergsmän ägde och drev en hytta gemensamt bildade de ett hyttelag, och flera hyttelag inom ett visst begränsat område utgjorde ett bergslag. De som hade privilegiet att idka gruvdrift och tillverka järn var även skyldiga att uppe-



Bodås gruva. Sandvik AB bröt malm här från 1950-talet och några decennier därefter. Företaget testade även olika nya bergborrprodukter där. Numera odlas champinjoner i stor skala i de mörka och fuktiga gruvsalarna. (LMG.)

hålla sin produktion på högsta möjliga nivå, vilket även var betydelsefullt för landets ekonomi.

En bergslag är ett område med gruofyndigheter som försetts med en särskild lagstiftning. Denna utövas vid ett bergsting under ordförandeskap av en bergmästare. Ett bergslag är en grupp av bergsmän (och deras anställda) som bedriver bergsbruk. "Gästriklands bergslag" är en icke-officiell benämning på bergsbruket i Torsåker och Ovansjö socknar.⁹

Den gemensamma utskeppningsorten för Gästriklands bergslag var Gävle. Där installerades en våg, där järnet vägdes och kontrollerades. Mycket talar för att den ansevärd järnexport, som måste ha skett från landskapet redan under äldre medeltid, har bidragit till Gävles uppkomst och i varje fall till dess utveckling.

Då driften i mindre skala blev dominerande i bergsbruket, betydde detta att bergsmansgården blev en produktionsenhet.¹⁰ Hyttan var den medelpunkt kring vilken bergsmansgårdens årliga sysslor vände sig. Blåsningen ägde visserligen rum endast en kort tid. Det krävdes dock långvariga förberedelser för att under blåsningen mata ugnen med malm och kol. Många bergsmän hade inte tillräckliga resurser för att kunna utnyttja en masugns hela kapacitet. Vanligast var därför att flera bergsmän samarbetade och byggde gemensamt.

Gruvan var från bergsmännens synpunkt en samfällighet. Var och en hämtade sin malm ur gruvan alldeles som bonden tog sitt foder, ved och virke från allmanningen.

Från malm och träkol framställde bergsmännen således ett halvfärdigt järn. Detta järn slogs sönder i små bitar, s.k. osmundar. En osmund var ett järnstycke eller en kort stång och fick så småningom en standardvikt på ca 1/3 kg. Den fick då ett fast värde och gällde som valuta. Osmundarna var lätta att transportera. De levererades i träkaggar eller tunnor och exporterades bl.a. till Lübeck och Danzig. Deras värde var bestämt av staten. På lispundet gick ursprungligen 24 osmundar.¹¹

Järn var en eftertraktad vara, och därför kom osmundarna att bli ett praktiskt betalningsmedel. I Lübeck och Danzig kunde svenskarna byta osmundarna mot salt, humle, kläde och finare vapen. I Sverige bytte bergsmännen sina osmundar mot spannmål och oxar. Om höstarna for västgötabönderna upp till marknaderna i Bergslagen för att byta livsmedel mot exempelvis plogbillar, spikar och grytor som tillverkats av bergsmännen. Alternativt kunde västgötarna byta till sig osmundjärn som man sedan sålde till bl.a. köpmännen i Arboga och Örebro.

SVERIGE – ETT SJÄLVHUSHÅLLANDE LAND

Den svenska samhällsekonomin kännetecknades under medeltiden och fram till 1600-talet av en långtgående självhushållning.¹² Jordbruksproduktionen var den dominerande näringen, och den var inriktad på förrådshushållning för senare konsumtion. Det gällde såväl bondehushållens som kronans och aristokratins

hushållning. Den handel som förekom syftade framför allt till konsumtion. Inom landet förekom byteshandel mellan olika landsdelar av spannmål, animaliska produkter, fisk och hemslöjdsprodukter. Inom utrikeshandeln utgjordes importen av salt, humle, kryddor, öl, vin och textilier. Exporten bestod främst av smör, hudar, skinn och pälsvaror. Se tabell 7:1 och 7:2.

Sverige var i huvudsak oberoende av handelsutbyte för sin försörjning ända fram till 1600-talets början. Produktionen bedrevs i stort sett utan beroende av internationellt kapital och internationella marknader. Bergshanteringen utgjorde till viss del ett undantag, men den hade ännu en relativt begränsad betydelse för samhällsekonomin. Före 1600-talet drevs alltså produktionen i Sverige med egna resurser, och syftet var konsumtion inom landet.

Sveriges industriella historia är på ett väsentligt sätt knuten till våra rika naturtillgångar i form av skog, malm och vattenkraft. Järn, koppar och silver har varit av stor betydelse. Utan dessa tillgångar hade Sverige på 1600-talet inte kunnat utvecklas till en europeisk stormakt.

På 1540-talet infördes hammarsmidet med dess tillverkning av stångjärn i Sverige. Det var det första stapplande steget i riktning mot en mer kapitalistiskt inriktad produktion. Det enskilda hushållet kunde då inte längre klara av det kapitaltillskott som denna stångjärnsproduktion krävde. Till en början uppträdde kronan som finansiär. Kronobruken och bergsmännen behöll då kontrollen över smidet. Allt eftersom hammarsmidets produktionsanläggningar växte på grund av ökad efterfrågan krävdes dock alltmer internationellt kapital och tekniskt kunnande i näringen. Till följd av detta utvecklades nya metoder i smidet, vilket banade väg för ett genombrott för svenskt stångjärn på den internationella marknaden.

GUSTAV VASA OCH BERGSMÄNNENS JÄRNPRODUKTION

Det svenska osmundjärnet förädlades främst i Tyskland.¹³ I Lübeck, dit det mesta av detta järn exporterades, tillverkade man ringbrynjor, harnesk och hjälmar. I Danzig använde man svenskt osmundjärn för tillverkning av ett mer bearbetat smidesjärn. Det kallades Stabeisen på tyska, på svenska blev det stångjärn. Värdet på det förädlade stångjärnet var mer än dubbelt så högt som osmundsjärnets. Smedjorna i Danzig gjorde därför stora förtjänster på att förädla råvaran

från Sverige. Man sålde produkterna under varubeteckningen "stångjärn från Danzig" till bl.a. Holland och England.

Redan vid denna tid grundlades det svenska järnets rykte som kvalitetsvara, och exporten av järn blev alltmer betydelsefull för Sveriges ekonomi. Efterfrågan på stångjärn ökade snabbt runt om i världen. Till följd därav blev också exporten av osmundjärn från Sverige allt större, och bergsverken expanderade.

Problemet var dock, som nyss beskrivits, att svenskarna sålde sitt järn i en alldeles för låg förädlingsgrad. De förlorade därmed stora inkomster. Landsfadern och rikshushållaren Gustav Vasa var väl medveten om detta förhållande. Han insåg att inom järnhanteringen hade Sverige möjligheter att starkt hävda sig på världsmarknaden. Hans bergverkspolitik kom därför att helt kännetecknas av att söka förhindra osmundexporten och att istället främja stångjärnstillverkningen. Gustav Vasa ville alltså öka förädlingsgraden i Sverige för att förbättra landets exportinkomster. Gustav Vasa bad därför bergsmännen att förädla sin malm ända fram till stångjärn. Men bergsmännen fäste inte så stor vikt vid kungens uppmaningar.

För att påskynda moderniseringen rekryterade Gustav Vasa utländska fackmän, vilkas uppgift var att anlägga stångjärnssmedjor av modernaste slag vid bl.a. en rad s.k. kronobruk. Det var tyska smeder och tyska kolare. Kolarna var viktiga. Användningen av kol gav högre temperaturer i smältprocessen och medförde således en effektivisering.

De tyska smederna förde med sig en metod som kom att kallas tysksmide. Den innebar att man i öppna härdar kunde bereda smältan på ett bättre sätt och i större stycken innan den lades på städet. För att bearbeta dessa större ämnen krävdes större hamrar, och det är nu som mumblings- och räckhamrarna kommer till. De tyska hammarsmederna blev även instruktörer vid bergsmännens egna hamrar. Kronohamrarna blev dock de mest effektiva och tekniskt ledande.

Vid kronobruken framställdes stångjärn men även plåt, bl.a. harnesklåtar och plåtar till gevärspipor, samt olika typer av ämnesjärn för kronans faktorier och manufaktursmiden.¹⁴ Några kronobruk hade egna masugnar, och utom tackjärn levererade de olika slags gjutgods. Vid flera kronobruk smiddes till en början järnkanoner, men efter en tid hade man lärt sig konsten att gjuta dem. Då kronan omkring 1620 inskränkte statsdriften, förvandlades de viktigaste kronobruken till enskilda företag.

Från vasakungarnas tid finns följande statistik över järnexporten

Tabell 2:2. Järnexporten 1549–1613, antal ton¹⁵

År	Osmund	Stångjärn
1550	3560	180
1560	3715	350
1590	3750	1235
1594	4350	1490
1604	3900	2680
1613	3010	1600

Källa: Tullräkenskaperna

Gustav Vasa och hans söner lyckades inte att i någon avgörande grad påverka bergsmännens smide av stångjärn. På 1590-talet var Sverige dock ett ledande exportland för järnprodukter. Tillbakagången 1613 berodde på kriget med Danmark.

För att stimulera till framställning av ett högvärdigt järn infördes järnstämp-larna. De skulle visa att järnet hade en godtagbar kvalitet. Det var kronan som dikterade föreskrifterna och inrättade särskilda järnvågar, bl.a. i Gävle.

År 1586 hade Gästriklands bergsmän inte mindre än 12 stångjärnshammare i gång. Expansionen fortsatte. I mitten av 1600-talet fanns det i landskapet 27 mas-ugnar och 41 stångjärnshammare.

Bruksepoken

JÄRNHANTERINGEN UNDER 1600-TALETS FÖRSTA DECENNIER

Riksdagen i Norrköping 1604 fann det "gott och nyttigt" att allt osmundjärn skulle slås till stångjärn innan det exporterades. Men man var medveten om att det fortfarande var ett framtidsprogram.

Problemen inom järnhanteringen fanns alltså kvar i början av 1600-talet.¹⁶ Små bondekooperativ utan resurser, med föråldrad och svag teknik, utnyttjade många av de bästa gruvorna. Små kronobruk sökte famlande tillgodogöra sig utlandets framsteg. Några små bergsmanssmedjor följde i ännu enklare former exemplet.

Den större delen av exporten utgjordes, som framgår av Tabell 2:2, av tackjärn som försåg utländska verk med material. De stora naturtillgångarna i Sverige ropade på kapital, och de möjliga, större vinsterna från stångjärnsproduktionen uteblev. Sverige hade likväl jämfört med övriga Europa en rad fördelar inom järnhanteringen. Malm fanns i överflöd, och i Bergslagen och Värmland fanns rena och förhållandevis lättbrutna malmer. Vidare fanns det outtömliga skogar, som torkade och ruttnade bort eller brändes upp på svedjorna. De vidsträckta svenska barrskogarnas ved gav träkol med låg fosforhalt. En verklig skogsbrist rådde samtidigt i övriga västeuropeiska länder. I Sveriges oräkneliga forsar och fall brusade outnyttjad vattenkraft. Vattendragen var inte större än att de kunde däckas upp för att driva masugnarnas bälgar och stångjärnsbrukens hammare. Billig arbetskraft i landet medgav bättre användning än vad jordbruket kunde ge. Förutsättningar fanns således för att skapa en stor svensk metallexport.

EN NY POLITIK UTFORMAS OCH BRUKSEPOKEN INLEDS

I början av 1620-talet upphörde kronan att själv driva kronobruken.¹⁷ Åtgärden var bl.a. betingad av att statens resurser användes alltmer för att bygga ut administrationen och av ambitionen att utveckla Sverige till en stormakt. Den statliga förvaltningen saknade också de nödvändiga personalresurserna för den direkta ledningen av en industri, som krävde alltmer komplicerade anläggningar.

Bakom den nya politiken låg statsmännens tro på en fri ekonomisk verksamhet, som byggde på eget intresse, eget kapital och eget initiativ. Det var därför man på 1620-talet överlämnade uppgiften att nyskapa stångjärnssmidet till den enskilda företagsamheten. Resultatet blev större och produktionskraftigare anläggningar för stångjärnssmidet, de klassiska svenska bruken. Dessa krävde betydande kapitalinsatser och de gav upphov till en ny samhällsgrupp, brukspatronerna.

Under Gustav II Adolfs regering förbjöds export av tackjärn. Samtidigt byggdes den inhemska smidesindustrin ut. Tekniskt kunnande strömmade in i landet genom tyska hammarsmeder och valloner, som invandrade under 1600-talets första hälft. Från och med 1620-talet skedde alltså en omläggning av den statliga järnpolitiken i Sverige, och det är under detta århundrade som järnets storhetstid börjar i vårt land.¹⁸

Under trettioåriga kriget ökade efterfrågan på järn i Europa. Samtidigt kunde inte längre de tyska bergsbruken i samma utsträckning som tidigare täcka beho-

vet av järn i Nederländerna. Det gav expansionsmöjligheter för svensk järnexport. Redan år 1641 utfördes mer än 100 000 skeppund från Sverige. Nederländerna var till en början den viktigaste marknaden, men mot århundradets slut inriktades exporten allt mer mot England.¹⁹

Kapital till stångjärnsbruken kom främst från Amsterdam. Efter Nederländernas uppror mot Spanien hade de judiska bankirerna och affärsmännen flytt till Antwerpen och Amsterdam. Dessa två städer utvecklades till Europas nya finanscentrum och härifrån kom kapital till uppbyggnad av svenska järnbruk och annan för den svenska stormakten erforderlig infrastruktur.

Järnhanteringen var, som nämnts, splittrad på en mängd små privata anläggningar. Det var särskilt svårigheterna att transportera det sköra träkolet över längre sträckor som bidrog till att stångjärnsbruken spreds över ett mycket stort område. De enskilda brukens stångjärnstillverkning måste hållas inom en tämligen snäv ram om inte avverkningen i de närbelägna kolningsskogarna skulle bli större än återväxten.

För att övervaka verksamheten inrättade kronan år 1637 ett ämbetsverk, Bergskollegium, som utfärdade privilegier för enskilda att bryta malm och tillverka tackjärn och smide. För att få skogstillgångarna att räcka till införde kollegiet hårda restriktioner. Produktionen vid varje anläggning avvägdes efter skogarnas avkastningsförmåga. Inget bruk fick tillverka mer järn per år än kollegiet bestämde. Stångjärnssmidet skulle lokaliseras till de större kapitalkrävande anläggningarna – bruken. Bergsmännen skulle enbart syssla med tackjärnsframställning. Man förväntade sig att systemet med många tackjärnsproducerande bergsmän (säljare) och få större stångjärnshammare (köpare) skulle pressa ned priset på tackjärn.

BERGSMÄNNENS SITUATION FÖRSÄMRAS

Enligt den nya politiken avsågs tackjärnsframställningen ske i de gamla bergsslagsdistrikten där skogen var förbehållen masugnarna. Men för att bruken skulle kunna leva upp till kronans krav på leveranser av stångjärn, måste kronan också garantera att de fick både det tackjärn och det träkol som behövdes. För den skull måste kronan ålägga bergsmännen och bönderna visst leveranstvång till järnbruken.

Mellan riksdagsbesluten om järnhanteringen 1604 och 1636 utvecklades helt nya tankegångar som bildade underlag för en ny lagstiftning. Den genomfördes fr.o.m. 1636 och innebar i princip ett utdömande av alla hamrar, som man fr.o.m. kung Gustav Vasas regeringsår och fram till 1600-talets första år hade uppmuntrat bergsmännen att anlägga.

Järnhanteringens gamla bärare, bergsmännen, och de sedan medeltiden organiserade bergslagen kom nu alltmer att skiljas från stångjärnssmidet.²⁰ Brukslagstiftningen förvandlade bergsmännen till brukens leverantörer av tackjärn. Brukspatronernas övertag över bergsmännen blev så småningom alltmer fullständigt. Inte ens gruv- och hyttdriften blev förbehållen bergsmännen. Brukspatronerna förvärvade andelar i bergsmännens gruvor, öppnade nya, egna sådana och uppförde "brukspatronsmasugnar". Bergsmännen fick ge vika i konkurrensen med de nya herrarna. Ringmar visar i sin avhandling, att Gästriklands bergsmän bjöd kraftigare och mer framgångsrikt motstånd mot denna politik än bergsmännen i övriga Sverige. 1636-års lagstiftning blev bestående i omkring 200 år eller fram till mitten av 1800-talet, då vårt lands näringsliv började liberaliseras.

UTLÄNDSKA ENTREPRENÖRER BLIR SVENSKA BRUKSPATRONER

Gustav II Adolf prövade olika vägar för att öka exporten. Kriget krävde både kontanter och förädlade järnprodukter för militära ändamål. Produktionen måste komma igång snabbt och öka hela tiden. Den strukturomvandling som nu ägde rum på det ekonomiska området, och då inte minst på järnhanteringens, var en förutsättning för Sveriges utveckling till stormakt under 1600-talet. Krigsmakten finansierades och utrustades inte minst med produkterna från järnhanteringen.

Ringmar skriver i kap. 9.1: "Statsmaktens samlade organ hade som sitt primära mål att skapa en järnindustri i Sverige som kunde ge underlag för exportintäkter och en inhemsk vapenindustri, och garantera ett inflöde av skatter och tullinkomster för att bestrida uppbyggande och underhåll av en svällande statsadministration."

Så gott som all handel och industri arrenderades ut till entreprenörer och finansärer, oftast utlänningar. Dessa var främst nederländare, tyskar och skottar.²¹ De skötte skeppsvarven, både de civila och flottans egna, tjärkokningen, sillexporten, garverierna, väverierna, färgerierna och en stor del av koppar- och järntillverkningen samt exporten av metallerna. De blev vidare företagsledare för de industrier som växte upp i koppars och järnets spår: mässingsfabriker, kanon- och andra vapenfabriker, spik- och hästskotillverkning m.m. Inom järntillverkningen inriktades produktionen på högkvalitativt stångjärn. Den svenska regeringen var nu ytterst företagsvänlig.



Louis de Geer (1587–1652), född i Liege i Belgien, blev stormaktstidens störste industriman. Från sitt huvudkontor i Amsterdam styrde han ett internationellt företag som i vår tid skulle motsvara familjerna Krupps och Rotschilds tillsammans. Han blev svensk medborgare och greve. Han och hans medarbetare, vallonererna fick fart på bergsbruket och vapenindustrierna i Sverige. (Foto ur Jernkontorets porträttarkiv.)

Nederländaren Louis De Geer, landsmannen Willem de Besche och hans fem söner var de mest inflytelse- och ekonomiskt framgångsrika utländska köpmän och kapitalister som flyttade till Sverige. Bröderna de Besche var kunniga på många områden. De var både tekniker, byggmästare, arkitekter och företagsledare. Vid deras företag tillverkades ämnesjärn och mässing samt harnesk för armén. Bröderna de Besche och Louis De Geer arrenderade och köpte många av kronans bruk bl.a. i Uppland. De medverkade till att yrkeskunnigt folk från biskopsdömet Liège i Vallonien flyttade till Sverige.

Vallonien var en fransktalande del av dåtidens Spanska Nederländerna (nu Belgien). Smideskonsten hade i början av 1600-talet nått längre i Vallonien än i Sverige.

Vallonerna fruktade religionsförföljelser från spanjorerna. Kriget med Spanien hade vidare lett till att driften vid gruvor och järnbruk låg nere. Vallonerna hade blivit arbetslösa, och de emigrerade i tusental till England, Tyskland, Ryssland, Sverige och till norra Holland. De värvades att ta arbete i Sverige vid järnbruk och vapensmedjor.

Stångjärnsepoken förknippas ofta med valloninvandringen och den speciella teknik vallonerna förde med sig, vallonsmidet. Men denna relativt dyra metod, kom inte att införas överallt. Lika vanligt var det s.k. tysksmidet, vilket tyder på att det utländska inflytandet i bruksnäringen inte alls begränsade sig till att enbart gälla valloner. Vid de stora bruken i Uppland (Österby, Löfsta och Forsmark) var dock en stor del av de yrkeskunniga smederna och andra specialarbetare invandrade valloner.

Louis De Geer var född i Liège 1587 och hade tjänat sin förmögenhet genom handel och köpenskap i Amsterdam. Han hade mycket stora intressen i vapenindustrierna och i spannmålshandeln. När han i början av 1620-talet på initiativ av Gustav II Adolf kallades till Sverige hade han redan lånat ut avsevärda summor till den svenska kronan, bl.a. vid leveranser av krigsmateriel. Louis De Geer blev den tidens störste bruksägare (t.ex. Löfsta, Österby och Gimo) och tillverkare av kanoner och annat krigsmateriel. Han kom att få mycket stor betydelse för Sveriges ekonomiska och militära utveckling till stormakt.

Hans olika verksamheter räknas upp av E. F. Heckscher:

Han drev alla slags manufakturer, mässingsbruk, ståltillverkning, bleckslageri, trådslageri, pappersbruk, klädesfabrik, hade stort skeppsrederi och skeppsbyggeri samt företog två stora, ryktbara flottrustningar för kronans räkning under danska kriget 1644–45; --- För sina ständigt växande ford-

ringar på kronan fick han till stor del betalning i form av s.k. köpegods och blev därigenom en mycket stor godsägare.²²

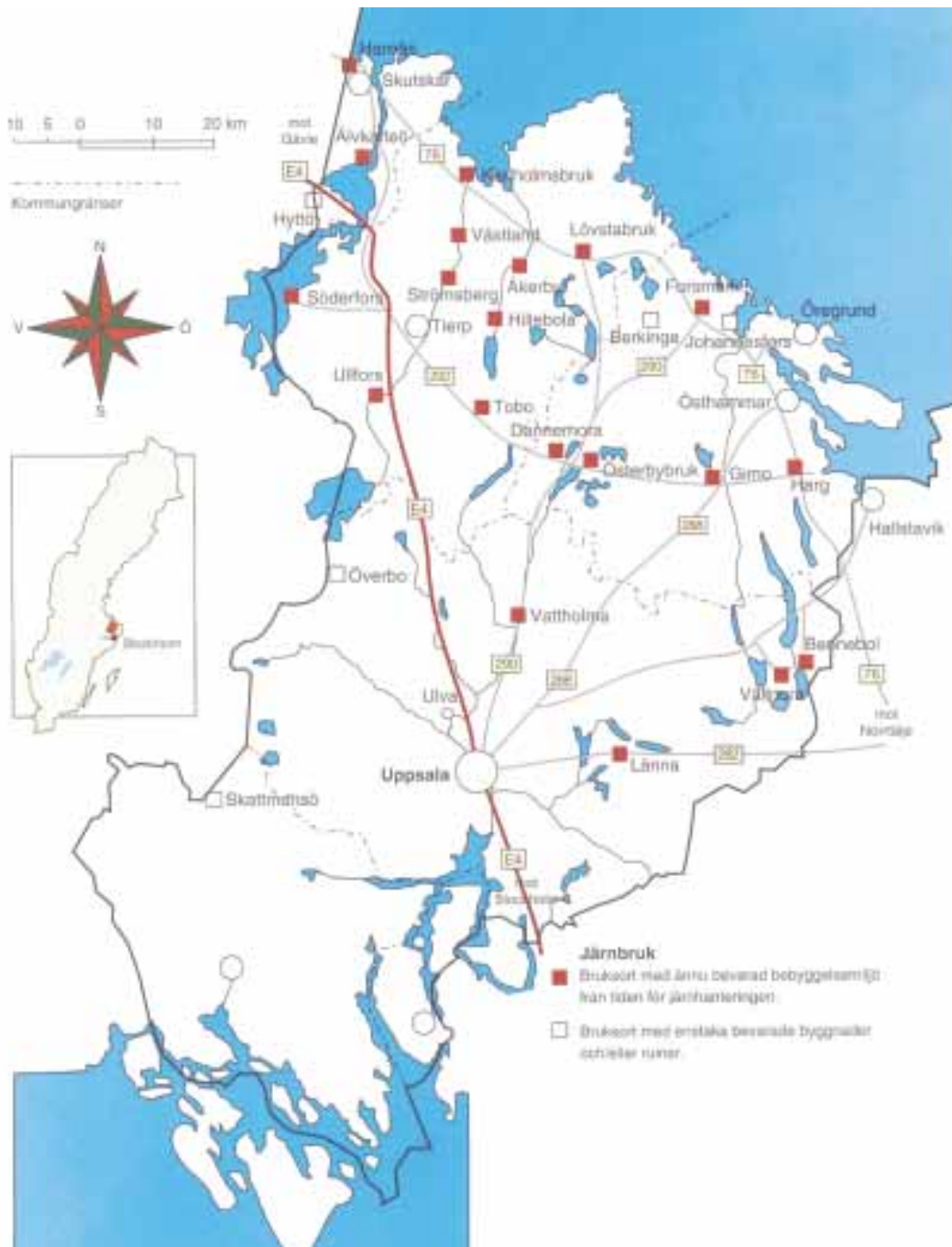
Som rika bruksägare kan även nämnas bröderna Momma, familjen Renstierna från Aachen, familjen Roquette, Hildebrand, Tham, Geijer, Amija, Henrik Lohe och Reinhold Rademacher. På många områden blev det utländska, inte minst det holländska och tyska, inflytandet avgörande för 1600- och 1700-talens utveckling av svenskt näringsliv.

Det är också nu som Göteborg blir en betydande exporthamn, särskilt för de värmländska bruken. E. F. Heckscher karakteriserar staden som en holländsk koloni under denna tid. Den första stadsstyrelsen bestod av tio holländare, sju svenskar och en skotte. Kanalerna i Göteborg är än idag en påminnelse om det holländska inflytandet över stadens utformning.

En ny kategori företagare gjorde alltså sin entré i Sveriges ekonomiska historia. De flesta kom därför att de såg att det i Sverige fanns stora möjligheter, och de stannade kvar och blev svenska medborgare. Några av dem kallades hit personligen för sina kunskapers skull. Många adlades, och med dessa nyadlade entreprenörer fick Sverige för första gången en ny typ av överklass, vars rikedomar utgjordes av gruvor, hyttor och manufakturverk, inte av jordinnehav. Deras livsinställning var annorlunda än inom den gamla svenska högadeln. För den nya generationens män var sparande och investeringar för framtiden samt dygden viktigare än gamla anor och omedelbar lyxkonsumtion.²³

Exporten av stångjärn togs om hand av de utländska handelskapitalisterna. Huvuddelen av bruken ägdes dock av svenskar – trots ett relativt stort och under 1600-talet kraftigt ökande inslag av utlänningar. Oftast var det adelsmän som ägde de större bruken. Många hade dock blivit adlade under just denna period, och det var därför i hög grad fråga om f.d. borgare. ”De sociala konsekvenserna av denna omvandlingsprocess blev att adel och bruksintresse knöts närmare till varandra samt att köpmän, adel och brukspatroner kom att smälta samman till en allt mäktigare elitgrupp i samhället.”²⁴

I mitten på 1660-talet hade de svenska järnbruken en storhetstid. Nästan allt vad som producerades i Sverige kunde man då sälja till England, som vid denna tid tog 90 % av sin järnimport från Sverige.



Karta över Vallonriket i norra Uppland ur broschyr från Vallonbruk i Uppland.



Isaac Cronström d.ä., född 1620 i Preussen, son till myntmästaren och direktören vid Avesta kopparbruk Markus Danielsson Kock, född i Liège. Isaac Kock, år 1667 adlad Cronström, var kammarråd och kunglig myntmästare i Avesta. Han var även brukspatron och ägare till bruken i Horndal i By sn, Bjurfors i Norbergs sn, Selingsberg i Ramnäs sn, Hågervallen och Forsby i Skultuna sn samt Grönsinka i Österfärnebo sn. Cronström var gift med Christina Hanssen och fick med henne 15 barn. Han avled 1680. (Ur Svenskt Porträttarkiv. Konstnär: M. Mitjens d.ä. Privat ägo.)

GÄSTRIKLANDS FÖRSTA BRUKSPATRONER

Järnbruksnäringen gjorde efter 1650 snabb entré i Gästrikland och både inhemska och utländska entreprenörer kom med Kronans stöd över begärliga naturresurser i landskapet. I Torsåkers och Ovansjö socknar grundades under 1600-talets andra hälft fyra bruksanläggningar, därefter fortsatte denna penetration i makligare tempo. Under detta tidsskede blev alltså Gästriklands bergsmän och bönder utsatta för en ökad konkurrens om resurser från brukspatronernas sida. Samtidigt drabbades de hårt av återkommande krig.

Den första brukspatronen av betydelse i Gästrikland var myntmästare Isak Kock-Cronström,²⁵ som försetts med privilegiebrev av drottning Christina. Sonen

Isak Cronström d.y. blev general i holländsk tjänst. Efter moderns död arrenderade hennes söner bort sina bruk i Grönsinka.

Myntmästare Kock-Cronström följdes av drottning Christinas och Karl X Gustafs livmedikus Sven Bröms, som grundade Ockelboverken. I hans sällskap fanns Carl XI:s förtrogne, köpmannen i Arboga, Robert Petre.

Auditören och ordföranden i Trolldomskommissionen Peder Svensson Printz anhöll 1666 att få sätta upp en masugn och en hammare vid Gysinge. Printz var både ämbetsman och adelsman.

En del av Isak Kock-Cronströms egendomar, bl.a. i Gästrike-Hammarby förvärvades 1672 av brukspatronen Isak Mackejij d.ä. Stamfadern för släkten Mackejij – Rudolph Mackejij – kom från Skottland till Sverige i början på 1600-talet.

I Forsbacka, Tolvfors, Hillevik och på andra platser omkring Gävle engagerade sig samtidigt ett flertal köpmanshus i Gävle i anläggningar av hyttor och hamrar.

År 1680 övertog Robert Petre bergsmansgården i Hofors nr 3 i Torsåkers socken. Petre var skotte till börden och kapitalstark köpman. Han fick tillstånd av Bergskollegium att bygga en större stångjärnshammare sedan han köpt upp skog av bönderna. Malmen hämtades från gruvorna i Torsåker. Robert Petre inledde brukspatronernas tid i Hofors. Han var typisk för den första generationen bruksägare. I likhet med Louis De Geer var han en förmögen borgare som kunde skjuta till kapital till nyanläggningar och en utlänning som så många andra av den tidens företagare i vårt land. Han var också väl ansedd i kungahuset. Karl XI gästade honom under sina inspektioner i Västmanland och bodde i hans hus vid torget i Arboga.

I Högbo var bergmästaren Olof Larsson och befallningsmannen i Gästrikland Jacob Andersson Höök de första intressenterna.

Vid sidan om Robert Petre var det således representanter ur ett välbärgat ämbetsmannaskikt och adelsmän, som i stor utsträckning engagerade sig i järnhanteringens förnyelse i Gästrikland på 1600-talet. De av Kronan understödda entreprenörerna tog på kort tid över stora naturresurser för stångjärnsframställning. De hade eget kapital och kontakter i rikets högsta kretsar. Samtidigt betraktades Gästrikland inte som full bergslag av Bergskollegiums tjänstemän, vilket underlättade för brukspatronerna att förvärva resurser för järnhantering. Dessa entreprenörer skaffade sig privilegier för järntillverkning där vattenhjul kunde få kraft, och dessutom köpte de in sig i bondehamrarna om sådana möjligheter erbjöds.

STÅNGJÄRNSMIDETS UTVECKLING 1695–1803

De i föregående avsnitt nämnda förändringarna, som således inleddes på 1620-talet, var utan tvivel avgörande för den klassiska bruksepoken i vårt land.

Stångjärn blev sedan Sveriges viktigaste exportvara under hela 1700-talet. Vid 1730-talets slut var stångjärn helt dominerande inom svensk export. Till detta kom en allt större export av järn som bearbetats ytterligare, sedan det smitts ut under de tunga stångjärnshamrarna. Med hjälp av de lättare och snabbare knippjärnshamrarna kunde man framställa tunnare stänger och band, som sedan buntades ihop och exporterades i knippor. Utförseln av fyrkantigt knippjärn, av bandjärn och av runt eller åttakantigt bultjärn ökade snabbt under 1770- och 1780-talen, och även smidda plåtar och stål utfördes i större utsträckning än tidigare.

Antalet stångjärnsbruk växte snabbt i både Gästrikland och övriga riket. 1695 års hammarskattelängd för Sverige – se tabell 2:3 – visar att det vid denna tid fanns sammanlagt 324 bruk. Några av bruken i Uppland var stora anläggningar med en årsproduktion på 500–1000 ton. För år 1695 uppges t.ex. att Löfsta hade en total produktion på 1000 ton och Österby på 600 ton. Bara nio av landets bruk producerade mer än 300 ton per år. Av dessa låg sex i Uppland. År 1741, dvs. närmare 50 år senare uppgick produktionen vid Högbo bruk till 240 ton.

År 1695 fanns i Gästrikland 14 bruk som tillverkade 1621 ton och 26 bergsmanshamrar som tillverkade 500 ton stångjärn. Bergsmännen i landskapet svarade för ca 25 % av landets totalt 110 bergsmansverks produktion. År 1803 svarade bruken i Gästrikland för 7 % av landets bruksproduktion av stångjärn. Landskapets bergsmän bidrog år 1803 med hela 34 % av landets bergsmannaproduktion av stångjärn. Siffrorna visar att bergsmännen i Gästrikland hävdade sig bättre i konkurrensen med bruken än sina kolleger i övriga landet.

I mitten av 1700-talet svarade Sverige för ända upp till 30–40 % av hela Europas järnproduktion. Under första hälften av 1700-talet utgjorde stångjärnet omkring 75 % av Sveriges totala export i värde räknat. Bergshanteringen inklusive kolningen och körsorna var dessutom den närliggande näringsgren som näst jordbruket sysselsatte ojämförligt störst andel av befolkningen.

Vid hammarskattläggningen vid 1700-talets mitt hade brukspatronerna i Gästrikland av Bergskollegium fått en smidesrätt som översteg bergsmännens. Den stabiliserades under resten av århundradet men ökade åter efter sekelskiftet 1800 fram till 1840-talet då regleringarna till slut upphörde.

Tabell 2:3. Stångjärnssmidet vid bruk och bergsmanshamrar

Skeppund bergsvikt, 149,6 kg

Område	1695		1748				1803				Bergsmän	
	Bruk		Bergsmän		Bruk		Bergsmän		Bruk		Bergsmän	
Bergsmän	Ant	Tillv	Ant	Tillv	Ant	Tillv	Ant	Tillv	Ant	Tillv	Ant	Tillv
Uppland	18	32304			17	35270			17	34872		
Södermanland	24	9623			18	9296			18	12282		
Östergötland	19	6379	1	60	25	12050	1	60	20	13037		0
Småland:												
Jönköpings län	6	1605			10	5200			11	4600		
Kronobergs län	5	625			12	3690			9	3257		
Kalmar län	4	1938			11	8365			13	6220		
Gotland	1	790				0				0		
Västmanl.	52	34183	35	3054	51	38540	25	2207	41	38865	11	1200
Örebro län:												
Västmanl del	40	21944	11	2550	33	23058	11	3100	30	22350	7	2365
Närke	25	13278			23	18189			22	20235		
Västergötland	2	1500			6	4230			7	5748		
Dalarna:												
Österbergs l	8	4950	20	2255	13	9375	17	2015	12	12040	16	2521
Västerbergs l	13	8525	10	1160	12	12950	12	1795	11	13155	12	2740
Värmland	81	48872	7	1250	86	73614	5	930	79	73252	5	1005
<i>Gästrikland</i>	14	10835	26	3340	15	16875	22	3820	16	21530		205060
Hälsingland	7	5550			10	11250			14	14865		
Medelpad	3	2785			4	3375			7	4692		
Ångermanl.	2	1300			4	4000			6	4500		
Västerbotten		0				0			2	545		
Norrbotten		0			2	3000			5	1950		
Summa	324	206986	110	13669	352	292327	93	13927	340	307995	71	14891

Källa: Boëthius, B (1951) *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk, tabell, s. 122.*

För att ge läsaren en uppfattning om de olika Gästrikbrukens relativa storlek och betydelse återges nedan uppgifter om produktionen av stång- och tackjärn.

Tabell 2:4. Stångjärnsproduktion vid Gästriklands bruk 1753–1904

Produktion i skeppund. År 1904 omvandlat från ton till skeppund (=149,6 kg).

Bruk	1753	1807	1825	1853	1890	1904
Torsåkers sn						
Gammelstilla	763	160	1363	1453	16150	11244
Hofors	713	1820	1169	1601	39636	53106
Robertsholm				1634		
Montrose				2152		
Ovansjö sn						
Hammarby	975	1451	2489	3840		
Högbo	1426	1665	2089	2946		
Sandviken					61197	302309
Urfors		1217	1551	1621		
Kungsfors				2338		
Kungsgården					31388	
Valbo						
Forsbacka	1628	2616	3105	6502	41094	155024
Mackmyra	713	443	925	2281		
Tolvfors	1830	652	2478	1992	2482	
Hamrånge/Hille						
Hamrångeverken *)	3343	5096	5657	8800	12582	
Oslättfors	1224	1243	1531	3833		
Ockelbo						
Ockelboverken	1364	5041	4881	9302	35245	69519
Österfärnebo						
Gysinge		1973	2918	4310	10873	4233
Grönsinka		1488	2738	3617		
Summa	13979	24865	32894	58222	250647	595434

*) Hamrångeverken avser Axmar, Vifors och Viksjö bruk.

Källa: Norberg P, 1961, tabell 2, s. 254–259

Tabell 2:5. Tackjärnsproduktion vid Gästriklands bruk 1694–1905

Produktion i skeppund.

Bruk	1694	1750	1801	1846	1905
Torsåker					
Edsken	228	414	2007	4320	Nedlagd
Hofors	300	Inte blåst	1473	5143	90334
Kratten	450	352	1784	4793	Nedlagd
Skommarhyttan		707	Inte blåst	1218	Nedlagd
Ovansjö					
Åttersta	300	390	1496	3833	Nedlagd
Valbo					
Forsbacka		*)	2590	Nedlagd	72977
Valbo	980	649	716	2813	Nedlagd
Hille/Hamrånge					
Hillevik	937	788	2442	2364	21226
Axmar	1400	350	1521	1740	24594
Ockelbo					
Åbro			2490	2482	Nedlagd
Åmot		1191	1935	4168	Nedlagd
Österfärnebo					
Grönsinka	625	375	1432	2535	Nedlagd
Gysinge		1032	2068	5590	Nedlagd
Summa	5220	6248	21954	40999	209131

*) Uppgift för Forsbacka saknas detta år.

Källa: Norberg P, 1961, tabell 1, s. 236–240, 242–244.

BRUKSDÖDEN

Sverige hade ett stort övertag, så länge det endast gick att tillverka ett gott järn med träkol som bränsle. Det var, som nämnts, en mycket viktig resurs vid järntillverkningen, och kolskogarna och kolhandeln blev från 1700-talets mitt ett ständigt trätoämne mellan bergsmän och brukspatroner. Hårda motsättningar uppstod emellan parterna. Under 1800-talet liberaliserades bestämmelserna om förvärv av bergsmanshemman. Det medförde att bruken köpte allt fler av bergsmännens skogslotter, och bruken blev därmed ägare till stora skogsområden. Många bergsmän blev efter hand jordbrukare och kolbönder eller industriarbetare.

Under 1700-talet började man i England att kunna framställa ett allt bättre järn med koks från stenkol som bränsle. Det svenska stångjärnet utsattes nu för ökad konkurrens.

Bakom låg det två århundraden under vilka efterfrågan på det svenska stångjärnet ständigt hade ökat. Bruken hade sökt samverka i omkring 150 år för att kunna hålla uppe prisnivån på järnet, bl.a. med hjälp av begränsningar i produktionen. Slutligen lyckades man också organisera sig, Jernkontoret bildades 1749. Christoffer Polhem, som 1699 anlagt Stjärnsunds Bruk, hade decennierna före 1749 varit den drivande kraften i brukens monopolsträvanden och vid tillkomsten av Jernkontoret.

Brukspatronerna såg först för sent den tilltagande konkurrensen från det nya bränslet. De insåg inte att det var angeläget att i tid vidta åtgärder för att anpassa sig. Nästan 100 år senare än i England och i övriga Europa var man i Sverige beredd att elda sina hyttor med koks. I exempelvis Domnarvet började man inte förrän år 1899 att kontinuerligt elda en av sina fem masugnar med en blandning av träkol och koks. Träkolet var då mycket svåranskaffat och kostsamt. Så sent som år 1914 övergick man i Domnarvet helt till koks.

Bruksdöden inleddes i Sverige på 1800-talet och fortsatte sedan under 1900-talet. Mer än 450 bruk, hyttor och hamrar, runt om i landet lades ned. Wilhelm Haglund avslutar i sin bok "Levebröd" avsnittet om bergsmännen med följande ord: "I de många hyttorna i vårt land hade dock bergsmännen hållit elden brinnande och framställt järn i mer än ett halvt årtusende."

Många ståtliga bruksherrgårdar står dock fortfarande kvar. De är i dag kulturminnesmärken som påminner om den svenska järnhanteringens storhetstid. En av dessa är Hans Hiertas gamla herrgård vid Högbo bruk

Tabell 2:6 Sista tillverkningsåret vid bruken i Gästrikland

Masugnar	År	Hamrar	År	Manufakturverk	År
Tolvfors	1678	Hofors	1856	Stålbo	1679
Hammarby	1700	Urfors	1860	Gysinge	1821
Valbo	1855	Högbo	1860	Vifors	1836
Åbro	1857	Viksjö och Vifors	1863	Axmar	1838
Åttersta, Ås	1868	Katrineberg	1864	Hofors	1851
Skommarhyttan					
o. Axelshmmar	1875	Hammarby	1865	Hammarby	1851
Edsken	1880	Åttersta	1870	Viksjö	1854
Kratten	1881	Axelshammar	1875	Wij	1863
Åmot	1887	Mackmyra	1877	Högbo	1866
Grönsinka	1893	Stålbo	1881	Urfors	1868
Gammelstilla	1902	Oppsjö	1881	Ås	1868
Gysinge	1904	Oslättfors	1881	Mackmyra	1879
Hillevik	1909	Kungsfors	1885	Oslättfors	1887
Axmar	1910?	Robertsholm	1885	Forsbacka	1894
		Montrose	1885	Robertsholm	1894
		Åmot	1887	Kungsgården	1901
		Ås	1894		
		Axmar	1894		
		Tolvfors	1896		
		Gysinge	1904		
		Wij	1905		
		Gammelstilla *)	1910?		
		Brattfors	1919?		

*) Gammelstilla nedlagt inpå 1900-talet

Källa: Norberg P (1961) tabell 6, s. 272–275

3. Om Gästriklands bergsmän

Hyttor och hamrar i Torsåkers socken

I Gästriklands bergsslåg, i vilken Ovensjö och Torsåkers socknar ingick, fanns vid slutet av 1500-talet 223 bergsmän. År 1550 omfattade Torsåkers socken 25 byar, av vilka 13 kallades bergsmansbyar. Några av byarna bestod av bara ett hemman. Enligt 1543 års järnskattelängd fanns det 46 beskattade hemman som betalade totalt 8,3 ton i järnskatt.

Bergsbruk och järnframställning har sedan äldsta tider varit den dominerande näringsgrenen i Torsåker näst efter jordbruket.¹ Torsåkers järnhantering, skiljde sig från det övriga Gästriklands genom den nära koppling som fanns mellan bergsbruket och själva järntillverkningen. Inom Torsåkers bergslag fanns ett stort antal gruvor samt mer än 20 hyttor som drevs av bergsmännen. Ett ännu större antal hamrar fanns också. Inom området har man alltså haft hela förädlingskedjan från malm till stångjärn. På vissa platser har man även vidareförädlat stångjärnet till spik och annat bruksjärn.

Enligt Ingvar Dandanell tog man i Torsåker tidigt sjömalm bl.a. från sjön Malmjärn. På 1200-talet började man troligen upptäcka malm i Storberget. 1374 fick Torsåker sina första privilegier att få bryta malm.

Få hyttor och hamrar ägdes enbart av bergsmän. Det var vanligt att även ståndspersoner ägde delar av bergsmännens hyttor och hamrar. Detta gäller ända från 1600-talets andra hälft, trots att det inte förrän 1810 blev helt lagligt för bruksägarna och andra ståndspersoner att äga andelar i bergsmännens anläggningar. Med bergsmansanläggningar menas här de anläggningar som till största delen ägdes av bergsmän eller som under mycket lång tid (1800-talets slut) ägdes av bergsmän.



Storberget i Torsåker: Storgruvans dagbrott. (Foto: Tom Sandstedt. LMG.)

Det var i regel mycket små hyttor och hamrar som drevs av bergsmännen, och bergsmännen kunde inte följa med i den tekniska utvecklingen på samma sätt som de av handelskapitalet understödda bruken. Detta var främsta orsaken till att så många bergsmansanläggningar lades ner relativt tidigt jämfört med bruken. En annan orsak till nedläggningar var den statliga järnpolitiken.

De masugnar/hyttor och hamrar som fanns i Torsåkers socken återges i nedanstående sammanställning.² Såväl Norberg som Dandanell har gjort ingående beskrivningar av dessa anläggningar.

Placering utefter	Namn på hyttor och hamrar
Hoforsån	Fagersta, Tjärnäs, Berg, Vall och Hohyttan.
Vi ström	Barkhyttan, Vibyggehyttan o Särsta
Torshytte ström	Torshyttan och Kalvsnäs
Nyhytte ström	Nyhyttan med UGGLEBO hammare, Bagghyttan, Åsmundshyttan och Prästhyttan samt Väster-Hästbo
Två mindre strömmar	Nystilla och Stenshyttan

När bergsmansverken i Torsåker tillkommit respektive lagts ned framgår av nedanstående tabell.

Tabell 3:1. Bergsmansverken i Torsåkers privilegie- och nedläggningsår

Masugnar	Privi- Nedlagd legium	Hamrar Nedlagd	Hamrar Nedlagd
Bagghyttan	Uråldrig ^a 1698?	Bagghyttan ^b 1870	
Berg	Uråldrig 1697	Bergs nedre ^b 1862	Bergs övre ^b 1871
Fagersta	Uråldrig 1783	Fagersta 1871	
Hobyhyttan	Uråldrig 1863	Hobyhyttan ^c 1866	
Kalvsnäs	Uråldrig 1729?	Kalvsnäs 1863	
Nyhyttan	Uråldrig 1700?	Ugglebo ^b 1768	
Nystilla	Uråldrig 1665?	Nystilla 1665?	
Prästhyttan	1580-talet 1700?	Prästhyttan ^c 1796	
Stenshyttan	Uråldrig 1686	Stenshyttan ^b 1848	
Särsta	Uråldrig 1695	Särsta ^c 1717	
Tjärnäs	Uråldrig 1882	Tjärnäs nedre ^b 1875	Tjärnäs övre ^b 1890
Torshyttan	Uråldrig 1646?	Torshyttan ^c 1724	
Vall	Uråldrig 1778	Vall 1877	
Vibyhyttan	Uråldrig 1860	Vibyh. Övre ^b 1745	Vibyh Nedre ^b 1886
Västerhästbo	Uråldrig 1870	Västerhästbo 1780	
Åsmundsh.	Uråldrig 1729	Åsmundsh. ^b 1720	

Källa: Norberg, P (1959) tabell 6, s. 272

^a Med ”uråldrig” betecknas masugnar/hyttor, som finns upptagna i landskapshandlingarna på 1500-talet utan angiven anläggningstid.

^b Privilegium för hammaren beviljat före 1586.

^c Privilegium för hammaren beviljat före 1646. De med ? markerade årtalen avser att masugnarna anlagts omkring angivet årtal.

För hamrarna i Fagersta och Vall beviljades privilegium i början av 1600-talet, för Nystilla år 1637, för Västerhästbo före 1638 och för Kalvsnäs hammare år 1656. Den uråldriga masugnen i Barkhyttan lades ned strax efter 1694. Kalvsnäs lades ned mellan 1694–1729.

Stångjärnssmidet vid Torsåkers bergsmanshamrar vissa år framgår av nedanstående tabell.

Tabell 3:2. Stångjärnsuppgifter för Torsåkers bergsmanshamrar

Produktion i skeppund.

Hammare	1753	1814	1860
Bagghyttan	179	149	188
Bergs övre	410	430	371
Bergs nedre	223	318	441
Fagersta	213	317	611
Ho	169	136	220
Kalvsnäs	151	196	192
Stenshyttan	78	46	Ödelagd
Tjärnäs övre	566	351	373
Tjärnäs nedre	384	333	458
Vall	258	392	645
Vi	339	444	785
Summa	2970	3112	4284

Källa: Norberg P 1959, tabell 2, s. 260–263

Från bergsmanshyttorna i Torsåker inrapporterades år 1686 en tackjärnsproduktion på 1020 skeppund. År 1789 uppgick produktionen till 3942 och år 1845 till 4522 skeppund. Den sista uppgiften om tackjärnsproduktion kom från bergsmanshyttan i Tjärnäs, som inrapporterade att den framställt 6441 centner (1 centner = 42,5 kg) år 1882. Blåsningar hade pågått 60 dygn under året.

Hyttor och hamrar i Ovansjö socken

Ovansjö var ursprungligen Gästriklands största socken. Årsunda avsöndrades från Ovansjö under 1500-talet, Högbo med Sandviken 1869, Järbo 1870 och Storvik 1916. Norberg beskriver ingående de olika bergsmanshyttorna och hamrarna i Ovansjö efter belägenhet vid olika vattendrag.³

VID JÄDRAÅN I JÄRBO

1646 fanns här en bergsmanshammare med en härd och 1686 en med två hamrar. Den äldre hammaren flyttades 1702 till Finnäs. Fram till 1740 fick bergsmännen vid Järbo hamrar köpa sitt tackjärn. De fick då tillstånd att uppföra en hytta i Djupdal vid Lillåns inflöde i Jädraån. Masugnen lades ned 1874 och de båda hamrarna 1874 och 1878.

VID BACKBERGS- ELLER NORRBERGSÅN

Enligt Norberg fanns 1646 vid Backberg utmed Backbergsån, ungefär två km före inflödet i Borrsjöån, en svensk masugn och en bergsmanshammare med två härdar. De hade kommit till någon gång under åren 1620–1646. År 1729 delades hytta och hammare mellan 17 bergsmän. Sista blåsningen i hyttan ägde rum år 1830. En del av hyttelaget flyttade till Åttersta masugn, och resten fick blåsa i Järbo hytta. Hammaren flyttades till en ny hammarplats vid Jädraån–Jäderfors. Här drevs även en smedja fram till 1866.

VID HOSJÖN

Hosjö, tidigare kallat Brobygge övre, hade enligt Steffens⁴ en svensk hammare med en härd. Den uppbyggdes 1642 av bönder på ny grund och låg då nedströms Bro hytta. Den flyttades 1706 till Hosjön. Under 1700-talet ägdes smidesrättigheterna av bönder från Bro samt brukspatronen Anders Larsson Uhr. Han flyttade år 1758 sin andel av smidet till det nyuppförda bruket Uhrfors. Hammaren lades ned 1883.

UTEFTER VALBYGGEÅN

Vall, tidigare kallat Brobygge nedre, hade enligt Steffens år 1646 en svensk masugn. Dessutom fanns två hamrar. Den övre delades av 15 bergsmän från Storvik och Vall och den nedre av 15 bergsmän från Bro och Västerberg. År 1885 var det sista smidesåret.

Bro hytta torde ha anlagts omkring 1570 och blåstes sista gången 1686. År 1740 återupprättades en masugn, Valls hytta. 1890 var det sista år hyttan blåstes. Under de sista åren ägdes hyttan av Brovalls smidesaktiebolag och därefter av Tolvfors bruk till 1890.⁵

VID BORRSJÖÅN

Åttersta hytta anlades troligen omkring 1570. Bergsmännen som stod för hyttan kom från Moms, Ås och Åttersta byar. År 1686 rapporterar bergmästaren Erik Simzon att hyttan brukades av 15 bergsmän. Man begärde att samma år få reparera den förfallna hyttan.

När Åttersta masugn reparerades 1687, var det f. bergsfogden Anders Larsson Uhr som ledde projektet. Han hade genom "ackord och köp" kommit med i hyttlaget i några bergsmäns ställe. Dessa hade lämnat hyttlaget för att de tyckte att kostnaderna för återuppbyggnaden blev för höga.⁶ År 1688 rapporterar Simzon att masugnen hade reparerats. Den stod på Åttersta skatteägor och innehades nu av Anders Larsson Uhr och nio bergsmän.⁷ Den gamla bergsmanshyttan hade blivit en bruks- och bergsmanshytta.

Den nya masugnen var i drift cirka åtta veckor höst och vår och producerade ungefär 300 skeppund tackjärn. Åttersta masugn, som 1751 ägdes till hälften av Urfors bruk, byggdes då om av sten.

Åttersta hytta lades ned 1868.

Bergmästare Steffens uppger i sin relation för 1646 att Åttersta hade två bergsmanshamrar med tre härdar. Hammaren med två härdar var äldre, sannolikt från 1620-talet. Den andra med en härd var uppbyggd på ny grund 1634 (samma år som bergsmanshammaren i Högbo byggdes om).

Åttersta hammare stod enligt Simzon en fjärdedels mil högre upp i Borrsjöån än masugnen, ungefär på den plats som nu kallas Åshammar. Hammaren tillhörde Åttersta hyttas bergsmän. Omkring 100 skeppund stångjärn var det mesta denna hammare kunde producera.

För att öka smideskapaciteten flyttade man i slutet av 1600-talet Åsens ödelagda, gamla hammare till ett bekvämare ställe högre upp i strömmen. Anders Larsson Uhr var också delägare i detta projekt. Han bekostade upprustningen av den nedre härden, som han sedan ägde.

Vid Anders Larsson Uhrs död 1709 tillföll hytte- och hammardelarna brorsonen Johan Nilsson Uhr (1684–1741).

Den nedre bergsmanshammaren ägdes 1808 av 15 bergsmän.

Ett manufakturverk privilegierades för Ås den 20 mars 1861. Det var i drift åren 1863-1868 och gjorde i medeltal 329 skeppund manufaktur per år.

Ås hammare lades ned 1894 och Åttersta hammare år 1870.

År 1901 startades på Ås gamla hammares plats ett järnförädlingsföretag. Produktionen var inriktad på räls- och liesmiden samt hästskor. År 1926 började man att tillverka bult som senare blev huvudprodukten. År 1951 flyttade bultfabriken till nya lokaler och det gamla verkstadsområdet lämnades som det var.⁸

VID HAMMARBY STRÖM

Gavelhyttan nämns 1571. Den var placerad i byn Nor vid utloppet av Hofors ström eller den s.k. Hammarbyån som mynnar ut i södra delen av Storsjöns Norrbyggevik.

Hyttan ägdes av bergsmän i byarna Nor och Lem. Hälften av hyttan ägdes på 1600-talet av brukspatronen Isak Mackeij d.ä. Jacob Andersson Höök – delägare i Högbo bruk – tog efter 1659 tackjärn från Gavelhyttan. När Mackeij drog sig ur brukandet av hyttan fick bergsmännen svårigheter och en nedläggning blev oundviklig. Hyttan slogs igen 1694 eller strax efteråt.

OM BERGSMÄN I OVANSJÖ SOCKEN PÅ 1750–1850-TALEN

Bönderna i Ovansjö nöjde sig inte med överskottet från jordbruk och kreaturskötsel. Här, liksom i flera andra Gästrikesocknar, var bergsbruket den viktigaste inkomstkällan. Vidare utfördes kolningsarbete av nästan alla jordbrukare dels på egna skogar, dels på bergslagsallmanningen. På våren fälldes träden som fick ligga och torka med grenarna kvar till högsommaren, då kolveden höggs upp. På hösten när säden var bärgad och plöjningen verkställd kördes milorna ihop. Till jul var kolningsarbetet avslutat. Under vintern vidtog sedan kol- och malmkörning.

Stångjärnet kördes i allmänhet till Gävle sommartid. Transporten utfördes med tvåhjuliga åkdon, s.k. kist-kärror, som grävde djupa spår i de dåliga landsvägarna. En forä till Gävle från Ovansjö tog i allmänhet två dagar i anspråk. Första dagen körde man till Bäck i Valbo, där man övernattade. Tidigt morgonen därpå fortsatte man in till Järnvågen i Gävle. Efter avlastningen utträttade man olika affärer före hemresan.

Alla dessa arbeten med kol och järn tog större delen av året i anspråk, varför endast korta perioder blev över för jordbruket. De egentliga inkomsterna hade man av bergsbruket. Mycket folk behövdes för att utföra det mångskiftande arbetet vid en bergsmansgård.

Järnet såldes vid 1800-talets mitt till olika grosshandlare i Gävle, såsom Murén, Elfstrand, Pousette, Luth m.fl. På deras kontor hade bergsmännen årsräkning. Kontanta penningar och olika slags varor togs ut efter behov under årets lopp. Vid årets slut lyftes resten, men det hände även, att bergsmännen tagit ut så mycket, att de blivit skuldsatta. Detta belopp överfördes då till nästa års räkning. Bouppteckningarna efter avlidna bergsmän i Ovansjö tar i regel upp tillgodohavande hos eller skulder till grosshandlare i Gävle. Grosshandelskontoren fungerade alltså som bergsmännens banker. Bergsmännen och mästersmederna vid stångjärnshamrarna var i regel mer välbärgade än övriga sockenbor.

Gefle-Dala järnväg öppnades till Kungsgården 1857, till Övre Storvik 1858 och till Falun 1859. Det ledde till en avsevärd förändring i bygdens ekonomiska förhållanden. Forkörningen minskade, och man fick mer tid för jordbruket. Nya jordbruksmetoder med tillämpande av växelbruk infördes successivt, och laga skiftets genomförande i byarna blev inledningen till en ny tid.

OVANSJÖ BERGSMANSVERK – PRODUKTIONSDATA OCH NEDLÄGGNINGSÅR

Tabell 3:3–3:5 innehåller uppgifter om produktionen vid och nedläggningsår för bergsmansverken i Ovansjö.

Tabell 3:3. Stångjärnsuppgifter för Ovansjö bergsmanshamrar

Produktion i skeppund.

Hammare	1753	1814	1860
Hammarby	528	294	244
Hosjö	672	542	457
Högbo		27	
Jäderbo övre	233	395	876
Jäderbo nedre	218	322	693
Norrberg/Jäderfors	303	517	368
Ås	511	335	553
Åttersta	258	419	853
Vall	447	893	531
Summa	3170	3744	4575

Källa: Norberg P. 1959, tabell 2, s. 260–263.

Tabell 3:4. Tackjärnsuppgifter för Ovansjö bergsmanshyttor

Produktion i skeppund.

År	Skeppund
1686	295
1754	1432
1814	1982
1860	2519

Källa: Norberg P, tabell 1, s. 236–245.

Tabell 3:5. Nedläggningsår för Bergsmansverken i Ovansjö

Masugnar	Nedl.år	Hamrar	Nedl.år
Backberg/Norrberg	1830	Backberg/Norrberg	1832
Järbo	1874	Hosjö	1833
Vall/Brobygge	1890	Järbo övre	1878
Gavelhyttan	1695?	Järbo nedre	1874
		Brobygge övre härd	1851
		Brobygge nedre härd	1885

Källa: Norberg P (1961), tabell 6, s. 272.

Bergsmansbrukets utveckling 1540–1880

Tabell 3:6 nedan ger en samlad översikt av bergsmännens anläggningar, deras omfattning och utveckling för tiden från 1542 till 1800-talets slut. Enligt Ringmar är det egentligen endast uppgifterna för de tre sista åren som med säkerhet kan sägas vara baserade på en faktiskt iakttagen produktion. Uppgifterna för år 1542 avser de byar i vilka bergsmän var bosatta och 1587/89 de anläggningar för vilka man betalade skatt.

Tabell 3:6. Antalet bergsmanshyttor och hamrar i Torsåker och Ovansjö 1542–1880

	1542	1587/89	1646	1694	1748	1844	1880
Hyttor	11	20	24	16	10	7	2
Hamrar	1	9	31	26	22	19	6

Källa: Ringmar, Richard 1999: Gästriklands bergsmän, Kronan och handelskapitalet, tabell 2:1 s. 41.

Av Tabell 3:6 framgår att antalet stångjärnsmedjor ökade successivt under 1600-talets första hälft. Det var under denna period som den nya smidestekniken, stångjärnsmedje vid vattendrivna hamrar, infördes. Stångjärnsmedjorna anlades i regel i närheten av redan etablerade hyttor. Vid mitten av 1600-talet är antalet hyttor och hamrar störst. Under 1600-talets senare hälft reducerades antalet hyttor med 1/3 och även stångjärnshamrarnas antal började minska. Det är vid denna tid som bergsmännen får känna på en allt hårdare konkurrens om naturtillgångarna från järnbruken.

Av Tabell 3:7 nedan framgår att brukpatroner och "ståndspersoner" innehade c:a 60 % av den av Bergskollegium beviljade smidesmängden inom Torsåkers och Ovensjö socknar såväl 1695 som vid mitten av 1700-talet. Det kan, skriver Ringmar, jämföras med siffran för riket som helhet (1748), där bruken svarade för 95 % av beviljad smidesmängd. Bergsmansbruket i Gästrikland hade alltså en större andel smidesmängd i jämförelse med andra bergslag.

Tabell 3:7. Privilegierat smide i bergsmans- och brukshamrar inom Torsåkers och Ovensjö socknar 1695 och vid 1700-talets mitt.

	år 1695	avser år	
Bergsmanshamrar	3840 skpd	1749	6435 skpd
därav			
– Bergsmän	2750 skpd	1749	4300 skpd
– "Ståndspersoner"	865 skpd	1749	2135 skpd
Järnbruk	3235 skpd	1750	3960 skpd
därav vid			
– Gammelstilla	650 skpd	1742	750 skpd
– Hofors	275 skpd	1745	700 skpd
– Hammarby	910 skpd	1745	910 skpd
– Högbo	1400 skpd	1750	1600 skpd
– (Urfors)	–	1758	705 skpd)

Källa: Ringmar, Richard 1999: Gästriklands bergsmän, Kronan och handelskapitalet, tab. 2:2 s. 47.

Av tabell 3:8 nedan framgår att antalet delägare fördubblades och antalet delägare per hytta fyrdubblades mellan 1695 och 1836. Antalet hyttor hade reducerats och i Järbo ingick 78 delägare i hyttelaget, och det hörde därmed, enligt Ringmar, till det allra mest omfattande i landet.

Tabell 3:8. Antal delägare i bergsmanshyttorna 1695–1836

	1695	1749	1793	1836
Antal delägare	158	238	278	302
D:o per hytta, medeltal	10	24	35	43
Högsta antal	22	41	50	78
Lägsta antal	4	8	19	21

Källa: Ringmar, Richard 1999: Gästriklands bergsmän, Kronan och handelskapitalet, tab. 3:3 s. 50.

Tabell 3:9. Antal delägare i bergsmanshamrarna 1695–1864

	1695	1730	1749	1808	1864
Antal bergsmän	223	283	294	317	(363)
Antal ståndspersoner	5	7	15	7	0
Högsta antal delägare	15	24	27	43	56
Lägsta antal delägare	1	4	4	5	8
Medeltal bergsmän	8	12	13	16	(23)

Källa: Ringmar, Richard 1999: Gästriklands bergsmän, Kronan och handelskapitalet, tab. 3:4 s. 51.

En jämförelse mellan Tabell 3:8 och 3:9 visar att det i Bergskollegium registrerade antalet bergsmän med smidesrätter var större än antalet hyttedelägare (jfr rad 1 i resp. tabell). Enligt Ringmar förklaras det av det faktum att smidesandelar arrenderades, köptes eller byttes utan medföljande jordegendom och utan att BK bekymrade sig särskilt mycket över det. Det kan ändå, menar Ringmar, ha funnits ett slags optimal storlek på hammarlaget, där den privilegierade smidesmängden givit de engagerade smederna en tillräcklig och uthållig grund att utföra sitt arbete, så länge vattnet forsat och hjulen snurrat.

Hyttor och hamrar i övriga Gästrikland⁹

Utänför Gästriklands bergsslag fanns i Valbo och Hille socknar ett mindre antal bönder som smälte malm i masugnar och smidde stångjärn i nyuppförda hamrar.

VID GAVLEÅN

I Valbo vid Gavleån fanns enl. bergmästare Steffens år 1646 två hamrar, dels Västbygge, dels Åsbygge. Bergsmanshammaren vid Västbygge låg på norra sidan av Gavleån något öster om Ön vid Mackmyra. Hammaren hade uppförts av bönder 1634 på egna skatteägor. Den hade två härdar och anses nedlagd 1678.

Åsbygge bergsmanshammare med två härdar låg vid Åsbygge by på norra sidan om Gavleån mellan Mackmyra och Valbo kyrka. Den hade uppförts av bönder på ny grund 1640. Hammaren var ödelagd redan 1657.

VID TESTEBOÅN

I Hille vid Testeboån fanns enligt Steffens 1646 en hammare med två härdar vid namn Stigsbäcken. Den uppges vara öde redan 1657.

4. Järnbruken i Gästriklands Bergslag*

Släkten Petres bruk

Släkten Petre blev med tiden ägare till följande bruk:

- ◆ Hofors med Robertsholm och Montrose
- ◆ Hammarby med Krattens masugn m.fl.
- ◆ Åttersta och Uhrfors med Kungsfors och Kungsgården.

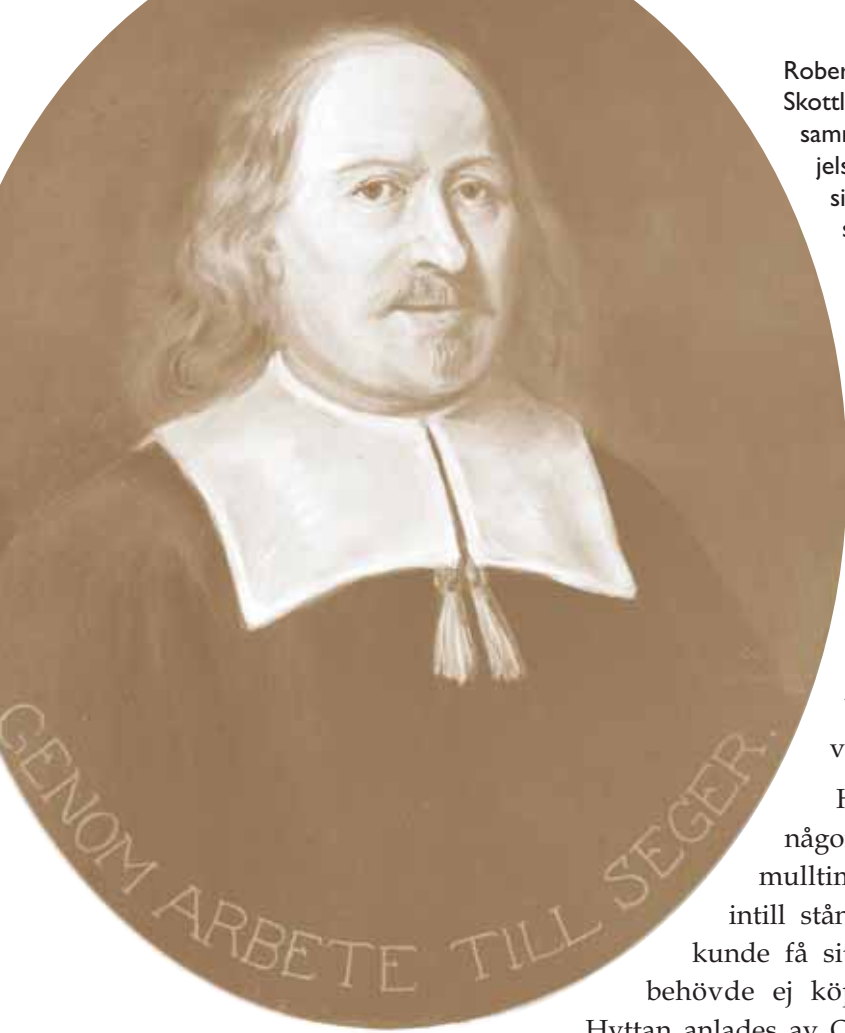
En kort historik om var och en av dessa egendomar lämnas i det följande.

Hofors med Robertsholm och Montrose¹

HEMMANET HOFORS GRUNDADES 1549

Ingvar Dandanell har beskrivit den första bebyggelsen i Hofors.² Enligt honom kom de första bebyggarna till området 1548. I vad som från och med 1549 kom att kallas Hofors bodde då en nybyggare, bergsmannen Erik Seffridsson med familj. Han betalade 48 osmundar järn (16 kg) i skatt för Hofors nr 1. I 1548 års "Årliga ränta" skiljer man för första gången på bönder och bergsmän, och Erik är upptagen bland bergsmännen fr.o.m. 1549. År 1559 fick han betala drygt 32 kg järn i skatt.³

* Kapitel 4 är mycket detaljerat, men kan läsas översiktligt om särskilda detaljer ej är av intresse. Karta över Järnriket Gästrikland finns på sid. 352.



Robert Petre (1614–1690) född på Montrose, Skottland. Han flydde till Sverige vid 14 års ålder tillsammans med sina bröder undan religionsförföljelse i sitt hemland. Robert Petre bosatte sig i Arboga och blev släkten Petres svenske stamfader.

(Stenhuset, Gästrike Hammarby.)

Hofors första hammare tillkom 1604 eller möjligen ett par år tidigare. I hammarskattelängden 1604 nämns Hofors bland "tillöckte smedjor", och skatten var 4 lispund järn, 34 kg. Hammaren uppfördes av Mats Svensson och Anders Joensson. De var gifta med sondöttrar till Erik Seffridsson och blev ägare till Hofors 1 respektive Hofors 2.

Hofors första masugn uppfördes någon gång på 1630-talet. Det var en multimmershytta och den uppfördes intill stångjärnshammaren, som först nu kunde få sitt tackjärn från egen hytta och behövde ej köpa av socknens andra hyttor.

Hyttan anlades av Olof Matsson, Hofors 1 och Erik Andersson, Hofors 2 samt Erik Bengtsson på Hofors 3.

Bergsmanshemmanet Hofors 3 övertogs enligt en dom av den 3 mars 1673 av borgmästarinnan Margareta Elis i Gävle som pant för bergsmannen Jöns Mattssons obetalda skulder. Hemmanet överläts sedan till sonen, tullkontrollören Jöran Elis.

HOFORS BRUK ETABLERAS AV ROBERT PETRE D.Ä. ÅR 1680

Jöran Elis sålde fastigheten Hofors nr 3 år 1676 till arkiatern⁴ Sven Bröms på Wij säteri i Ockelbo. Tillsammans med Robert Petre d.ä. hade Sven Bröms satt igång att bygga en masugn i Åbron och en smedja vid Brattfors i Ockelbo. Ett gruvförsök i Ockelbotrakten hade visat sig värdelöst, och Sven Bröms försökte därför få tag på malm på annat håll. Detta förverkligades genom köpet av hemmanet Hofors nr 3, som ägde andelar i Torsåkersgruvorna. Bröms och Petre blev oense efter någon tid. Robert Petre köpte Hofors nr 3 år 1680 av Bröms och lämnade samtidigt järntillverkningen i Ockelbo.

HOFORS UTVECKLAS PÅ 1700-TALET UNDER VÄXLANDE ÄGARSKAP

Efter Robert Petre den äldres död 1690 sattes hans son Welam Petre till förvaltare över Hofors, och han började omedelbart en upprustning av anläggningarna.⁵

År 1695 fick Welam Petre tillstånd att uppföra ytterligare en härd på bruket. I samband därmed lät han också flytta hela hammaranläggningen till en nybyggd dammanläggning uppströms den gamla dammen där hyttan fortfarande stod. Därmed kan man säga att Hofors hade fått den struktur som bruket skulle komma att ha de närmaste 160 åren. Det kom att bestå av en hytta och en hammare med två härdar till omkring 1850, då man lade ned smidet och byggde en ny hytta. Naturligtvis företogs ett antal smärre förändringar speciellt under 1800-talet, såsom byggandet av kolhus, rostugn etc. men inget som i grunden förändrade bilden.⁶



Brukspatron Johan Robert Petre föddes i Arboga 1661, tog över bruket i Hofors och dog där 1726. (Stenhuset, Gästrike Hammarby.)

När Welam Petre avled 1706 övertog den yngre brodern, Johan Robert Petre (1661–1726) ledningen. Han var borgmästare i Arboga, där hustrun Anna Katarina Christiernin bodde kvar efter hans död och med sonen Erik Gustav Petre som förvaltare fortsatte att förfoga över familjebuket.

Den 21 januari 1744 sålde borgmästarinnan bruket i Hofors till sönerna Erik Gustav och Jacob Fredrik Petre för 117 000 daler kopparmynt. Enligt Dandaneil (s. 19) bestod bruket då av en masugn, en stångjärnshammare med två härdar, en virkessåg, andel i en skvaltkvarn, andelar i Torsåkersgruvorna, hemmanet Hofors nr 3, ett antal landbohemman i Torsåker och Ovansjö samt 4 000 tunnland skog.⁷

Redan den 6 februari 1744 sålde Erik Gustav sin andel till brodern Jacob Fredrik, som då var 32 år och assessor i Bergskollegium. Han bosatte sig på Hofors, där han kom att bo till sin död 1778.



Brukspatron Jacob Fredrik Petre föddes i Hofors 1712. Blev en tid efter sin faders död ensam ägare till Hofors Bruk. Han avled 1778. (Stenhuset, Gästrike Hammarby.)

Jacob Fredrik Petre hade i början av sitt ägarskap brist på rörelsekapital. Han ansåg sig därför tvingad att sälja halva egendomen till den unge brukspatronen Anders Uhr på Kungsgården och Hammarby. De blev goda vänner, och Jacob Fredrik kom att bli väl bekant med Anders Uhurs halvsyster Maria Elisabeth, som var nybliven änka efter kaptan Samuel Erngren. I september 1749 gifte sig Jacob Fredrik med Maria Elisabet Uhr. De fick nio barn. Hon dog 1762 endast 36 år gammal. Efter två år gifte Jakob Fredrik sig med Beata Sofia von Braunjohan, som nu var 28 år. I deras äktenskap föddes nio barn.⁸

År 1749 köpte Jacob Fredrik Petre tillbaka Anders Uhurs andel i Hofors-egendomen för 66 000 daler och 100 lod silver.

Trots att assessor Jacob Fredrik Petre hade 18 egna barn förordnande han i sitt testamente kort före sin död 1778 att brorsonen Carl Vilhelm Petre skulle efterträda honom som brukspatron på Hofors. Carl Vilhelm fick ekonomiska problem, då han skulle lösa ut sina kusiner med 25 000 Riksdaler Specie. Han sålde därför bruket år 1790 till den förmögne brukspatronen Lars von Stockenström på Fagersta Bruk i Västmanland.

FRAMGÅNGSRIK EXPANSION ÅREN 1791–1838

Familjen Petre var under 1700-talet inte på långt när den dominerande bruksägarfamilj, som den skulle komma att bli under 1800-talet. De mäktigaste inom Gästriklands järnhantering var, som framgår längre fram i detta kapitel, familjerna Uhr och Mackeij på Hammarby och Kungsgårdens bruk.

De som skapade förändringen och gav upphov till familjen Petres totala dominans i Gästrikland var till viss del bergsrådet Robert Fredrik Petre (1760–1838) men främst sonen Tore Petre (1793–1853).⁹



Bergsråd och brukspatron Robert Fredrik Petre (1760–1838). Han var ensam ägare till Hofors Bruk och blev genom arv delägare i Hammarby Bruk. Robert Fredrik drev bruken med kraft och framgång. Han blev också ett mäktigt bergsråd i Bergskollegium. (Stenhuset, Gästrike Hammarby.)

Robert Fredrik Petre var son till Jakob Fredrik Petre. Robert återvann år 1791 äganderätten under återopande av börsrätt.

... historien förmäler att Stockenström som var ivrig att få köpet lagfaret redan vid 10-tiden på förmiddagen, årsdagen efter köpet, infann sig vid tingshuset i Ovansjö. Tiden för återbörsrätten gick ut kl. 12. Klockan hade hunnit bli 11.30 då Robert Petre på en löddrig häst galopperade in på tingshusplanen med erforderliga handlingar och pengar i sadelväskan och lyckades få köpet hävt.¹⁰

Robert Fredrik Petre var 1791 endast 30 år. Han var likväl en juridiskt bildad och praktiskt erfaren man, som drev bruket med kraft och framgång och blev ett mäktigt bergsråd, dvs. en av de sex ledamöterna i Bergskollegiums styrelse. Han utvidgade rörelsen genom förvärv av några kringliggande bruk.

Hofors bruk. (Målning av Albert Blombergsson införd i broschyren "Konsten i Gästrikland". LMG)



Robert Fredrik Petre beskrevs av samtida som

... manhaftig och bestämd och som en god hushållare som ställde stora krav på sig själv och andra. Han utövade stor välgörenhet mot sina underlydande och ivrade starkt för höjande av folkundervisningen, som han stödde genom donationer.¹¹

Robert Fredrik Petre gifte sig den 23 december 1789 på Högbo med Christina Elisabet Nordenadler, född 28/10 1768. Hon var dotter till överstelöjtnanten Theodor Nordenadler och hans hustru Catharina Margareta Hierta och beskrivs som en särdeles älskvärd och bildad kvinna. De fick två söner, Robert Fredrik och Tore. Hennes morföräldrar var överste Hans Hierta och Catharina Cederström på Högbo bruk. Christina Elisabet avled vid endast 26 års ålder den 17 mars 1795 och begravdes den 31 mars i familjegraven på Torsåkers kyrkogård. Sonen Thore Petre, som kom att bli den mest bekanta av Petreerna på Hofors, var då bara två år gammal.

R. F. Petre lät under åren 1799–1803 uppföra en ny mangårdsbyggnad av sten i två våningar. Herrgården hade två fristående flyglar. Det är den enda fortfarande (år 1999) bestående byggnaden från R. F. Petres tid. Ungefär 45 meter sydväst om herrgårdsbyggnaden, på åns vänstra strand, stod masugnen. Omedelbart ovanför den men på andra sidan ån var spiksmedjan placerad. Cirka 120 meter ovanför fanns hammaren vid själva smedsdammen och på samma sida som herrgården och hyttan. Både hammaren och masugnen hade byggts om 1768.

Till 1806 hade bruket haft endast 690 skeppund privilegierat smide. 1806 hade det höjts till 900 skeppund eller 450 per härd. Även spiksmidet utökades från år 1808.¹²

Bergsrådet Robert Fredrik Petre avled 2 december 1838, 78 år gammal.¹³

TORE PETRES ANOR OCH FÖRVÄRVET AV HAMMARBY 1816

Robert Fredriks son Tore Petre föddes den 23 juli 1793.¹⁴ Han gifte sig 1823 med Gustafva Elisabeth Ulrika Munktell.

Tore Petres mor, var som nämnts Christina Elisabet Hierta Nordenadler (1768–1795).

Tore Petre härstammade på fädernet från släkterna Petre, Uhr och Mackeij m.fl. och på mödernet från Nordenadler, Hierta, Cederström, Bröms, ärkebiskop Swebilius m.fl. Hans mors morfar och mormor var, som nämnts, Hans Hierta och Catharina Cederström på Högbo bruk. Mormors mormors mor var Catharina Bröms, kraftfull brukspatron på Ockelboverken.

Tore Petre hade alltså ett gott påbrå för att kunna utvecklas till en rikt begåvad och dynamisk ledare. Han blev också en skicklig brukspatron, företagsledare och politiker. Det är troligen inte fel att betrakta Tore Petre som den mest allsidigt talangfulle brukspatronen i Gästriklands historia. För eftervärlden är han mest känd som en liberal riksdagsman och reformivrare. Vid bara 16 års ålder var han klar med sin juridiska examen. Han tjänstgjorde därefter i sju år vid olika ämbetsverk till 1816, och därefter blev han sin fars medhjälpare i bruksrörelsen. Fadern befordrade honom omedelbart till chef för Hammarby bruk.



Tore Petre (1793–1853) var en av landets mäktigaste och mest framgångsrika brukspatroner. Tore Petre var också en framstående liberal riksdagsman. Han har gått till historien som Gästriklands mest begåvade och talangfulle brukspatron. (Stenhuset, Gästrik Hammarby.)

Tores far, Robert Petre hade redan vid ett års ålder blivit delägare i Hammarby bruk efter modern Maria Elisabet Uhrs död 1762. År 1791 köpte han, som nämnts, andelar i bruket, så att han blev ägare till hälften. Den andra hälften köpte Robert och Tore Petre 1816 av Anna Margareta Uhr-Gripensvärd. Tore Petre bosatte sig på Hammarby 1816.

TORE PETRE – INFLYTELSERIK POLITIKER OCH ENSAM ARVTAGARE

Tore Petre var en mäktig politiker av oppositionell typ och tog i en rad frågor strid mot byråkrati, paragrafer och stillastående. Det främsta föremålet för hans opposition var de sista resterna av det gamla ståndssamhället. I hans liberalism fanns även ett visst inslag av demokratiska idéer. Han var mycket intresserad av fattigvårdsproblemen samt av införandet av en allmän folkskoleundervisning.

Han var en ivrig anhängare av handels- och näringsfrihet: han var motståndare till skråsystemet och till import- och exportförbuden. Vid 1834–1835 års riksdag blev han ledamot av statsutskottet. Från första stund kom Petre att tillhöra den radikala liberala oppositionen mot Karl XIV Johans regim. Regeringen och konungen kände sig irriterade över Petres uppträdande. Vid 1840–41 års riksdag, som blev upptakten till adelsbyråkratins och ståndssamhällets fall, förordade Petre liksom Geijer ett enkammersystem, vilket även blev riksdagens principbeslut. Vid 1844–45 års riksdag invaldes Petre i konstitutionsutskottet. Riksdagen 1850–51 blev Petres sista.

Två av Tore Petres meningsfränder i Sveriges riksdag var tidningskungen och entreprenören Lars Johan Hierta i Stockholm samt Gävles starke man Per Murén. Tillsammans skulle dessa tre män komma att medverka i beslut och åtgärder som blev av stor betydelse för Gästriklands industrialisering. Vidare hade företagsledarna på Forsbacka bruk – af Nordin m.fl. – liksom ett antal grosshandlare i Gävle delaktighet i industrialiseringsprocessen och utvecklingen av Gästriklands näringsliv vid slutet av 1700-talet och under 1800-talet

Tore Petre var ensam arvtagare till släkten Petres bruksegndomar. Han fick fria händer att efter eget bedömande och sina avancerade idéer sköta Hammarby, Hofors, Tjärnäs övre hammare och en tredjedel av Urfors samt Robertsholm. En viktig förklaring till hans framgång som företagsledare var att han insåg att teknisk utveckling, ökad produktivitet och kostnadsbesparingar var nödvändiga inom järnhanteringen.

KUNGSFORS, ROBERTSHOLM OCH MONTROSE BYGGS 1839–1844

År 1823 hade Robert Fredrik Petre och sonen Tore köpt en tredjedel av Urfors bruk med dess två hamrar och tre härdar. Till detta bruk hörde halva Åttersta masugn samt Kungsgården och åtskilliga hemman. Handelsfirman Daniel

Elfstrand & Co var ägare till de andra två tredjedelarna. Egendomen kostade 101 000 riksdaler banko.¹⁵

År 1839 beviljades privilegium för Kungsfors bruk som då byggdes upp.

Ett nytt bruk med två hamrar och tre tyskhärdar hade uppförts strax norr om Hofors och färdigställdes 1840. Det fick namnet Robertsholm efter fadern Robert Fredrik Petre. Det privilegierade smidet uppgick till 1800 skeppund.

Vid sjön Hyens utlopp ungefär en 1/8-dels mil ovanför Robertsholm hade anlagts ytterligare ett bruk 1844. Det fick namnet Montrose efter familjens härstammingsort i Skottland. Montrose hade två hamrar med tre härdar.¹⁶

Innan den statliga styrningen upphörde och bruksägarna fått rätt till obegränsad produktion hade Tore Petre redan ökat smidet vid sina bruk från 3600 skeppund till 11 320. Produktionen vid de olika bruken uppgick 1846 till följande volymer i skeppund:

Hofors inkl. Tjärnäs	1800
Urfors	1800
Hammarby	2423
Kungsfors	1800
Robertsholm	1800
Montrose	1696

Produktionsvolymen vid Hofors överträffades vid denna tid endast av Uddeholm och Stora Kopparberg.¹⁷

När Tore Petre dog 1853 var han ensam ägare till en av landets största bruksnäringar med bl.a. tre masugnar och sex bruk med ett sammanlagt smide om närmare 15000 skeppund. Det var en mycket stor smidesmängd på den tiden.

Stångjärnssmidet vid Hofors lades ned från och med 1857 och vid Robertsholm och Montrose 1885.

HJALMAR OCH KASIMIR PETRE 1853–1880 OCH DÄREFTER NYA ÄGARE¹⁸

Tore Petre avled vid 60 års ålder 1853. Hans hustru flyttade då till Kungsgården. Den 21-åriga sonen Hjalmar Petre, som under faderns sjukdom grundligt satt sig

in i koncernens affärer, utsågs nu till familjeföretagets chef. Han bosatte sig på herrgården i Hammarby medan brodern Kasimir bodde på Hofors.

Bröderna Hjalmar och Kasimir Petre bedrev efter faderns död en mycket expansiv rörelse. Man gjorde en del inte helt genomtänkta köp av andra bruk. Vidare genomförde man ett antal olönsamma investeringar i rörelsen och dessutom hade stora pengar investerats i herrgårdsbyggen – speciellt i Hammarby. Totalt fick åtgärderna en förödande inverkan på företagets lönsamhet och soliditet. 1880 begärdes Hofors Hammarby AB i konkurs och övertogs av Stockholms Enskilda Bank och Hofors AB bildades. Släkten Petre hade då varit ägare till egendomarna och brukspatroner i Hofors i 200 år. År 1916 köpte SKF AB i Göteborg Hofors AB för 16 miljoner kronor. Företaget drevs på 1990-talet av Ovako Steel AB.



Hjalmar Petre (1832–1898). Han var den siste av släkten Petre som ledde verksamheten vid de Petreeska bruken. (Stenhuset, Gästrike Hammarby.)

Vid Tore Petres bortgång var Hofors fortfarande ett gammaldags järnverk med masugn, stångjärnshammare med två härdar och manufakturverk – spiksmidet hade dock lagts ned 1851. När Wallenbergs bolag Hofors AB år 1916 såldes till SKF AB hade man på 36 år helt strukturerat om företaget. Från att ha varit ett bruksföretag med ett antal stångjärnsmedjor på olika platser hade det blivit ett modernt stålverk med moderna hyttor, martinugnar och valsverk, som dessutom låg på *en* plats.

SKF fortsatte med att, i likhet med Enskilda Banken, göra stora investeringar i nya anläggningar.



Övre hammarerna vid Gästrik Hammarby år 1798. Hammarerna ägdes av brukspatronerna och kallades Hammarby Bruk. I bakgrunden, i mitten av bilden, syns herrgården och en av flygelbyggnaderna. Den här herrgården revs och en ny byggdes på samma plats i mitten av 1800-talet. Tuschteckning av Gustaf Silfverstråle. (Foto ur Jernkontorets bruksbildskatalog.)

Gästrik-Hammarby¹⁹

VERKSAMHETEN FRAM TILL 1650-TALET

År 1571 gav Hammarby hytta största skatten inom Gästriklands bergsslag.

Den övre hammarerna hade 1586 uppförts av en Nils Andersson. Den nedre hammarerna uppläts 1634 av kronan till fem bönder, nämligen Erik Hansson i Lem, Erik Larsson i Nor, Lars Olofsson och Jan Olofsson i Hammarby samt Anders Nilsson i Sund. Den nedre hammarerna uppfördes 1637–1638 vid kronans ålhusdamm och kallades då kronohammarerna. I denna s.k. kronohammarerna, eller den nedanför bruket, har bergsmännen varit delägare ända till senaste tider, meddelar Åhrman 1861.^{20 21} Bergmästaren Hans Steffens uppger att det 1646 i Hammarby fanns en svensk masugn och två bergsmanshamrar med två härdar i vardera.



Bergsmansmedjan – nedre hammaren – vid Gästrike Hammarby år 1798 (t.h.). Ett annat namn var Kronohammaren på grund av att här fanns också kronans ålfiske. Bergsmännen ägde huvuddelen av nedre hammaren. Byggnaderna till vänster är kvarnen. Tuschteckning av Gustaf Silfverstråle. (Foto ur Jernkontorets bruksbildskatalog.)

ÄGARBYTEN – BENGT SKYTTE, ISAK KOCK OCH JOHAN FUNCK

Myntmästaren och kammarrådet Isak Kock-Granström köpte på 1650-talet den övre hammaren och halva hyttan vid Hammarby och ett antal hemman av riksrådet Bengt Skytte och några bergsmän.

Isak Kock, eller Cronström sedan han adlats 1667, sålde bruket 1670 till bergmästaren, sedermera assessorn Johan Funck på Garpenberg. I försäljningen ingick:

- ◆ den övre hammaren i Hammarby och del i hyttan där
- ◆ Skommarhytte masugn
- ◆ hemmansdelar i Skommarhytte by, Östansjö, Österhästbo och Bagghyttan
- ◆ Bengt Larssons "röjning" med Björntorpet och Brynitz täkt med alla gruvdelar
- ◆ gruvfogdegården i Tjarnäs med rätt i Tjarnäs ström
- ◆ kronhammarstället Hyttan, ålhuset och ett öres land i Olov Anderssons hemman i Tjarnäs
- ◆ en hammare i Gammelstilla med två härdar samt
- ◆ sågar, mjölkvarn, bruksgårdar och en kopparhytta i Brobygge ström
- ◆ Brunås koppargruva norr om Västerbergs by i Ovansjö.

Alltsammans betalades med 10 000 Riksdaler specie och en äreskänk om 300 riksdaler. För utestående fordringar och inventarier fick Kock 8000 riksdaler. Riksdalern betalades vid denna tid med ungefär 5 1/3 daler kopparmynt.²²

SLÄKTEN MACHEIJ TAR ÖVER ÅR 1672

Johan Funck sålde egendomarna 1672 till brukspatronen Isak Macheij d.ä. (död 1692) för 18 300 riksdaler specie, dvs. för samma summa som Kock själv betalt.²³



Anna Christina Macheij (1698–1763) skötte, från 43 års ålder, bruken i Hammarby och Gammelstilla. Hon var "brukspatron" där i 22 år. (LMG.)

Stamfadern för släkten Mackeij – Rudolph Mackeij – kom från Skottland till Sverige i början på 1600-talet. Hans son Isac Mackeij gifte sig 1647 med Anna Leufstadius.

Hammarby bruk gick sedan till sonen Isak Mackeij d. y. Denne blev alkoholist och sinnesjuk och dog 1705. Med sin första hustru, Anna Salander hade han sonen Vilhelm och med sin andra, Katarina Collin, dottern Anna Kristina (1698–1763).

Vilhelm bosatte sig på Gammelstilla där han dog ogift 1726.²⁴

HAMMARBY BRUK EXPANDERAR

Anna Kristina Mackeij gifte sig 1716 vid 18 års ålder med David Kammecker, som dog 1723.²⁵ Hon gifte sig igen 1724 och nu med Johan Nilsson Uhr. Genom arv och utlösen blev Johan Uhr och hans hustru ägare till både Gammelstilla och Hammarby bruk. Johan Uhres egendomar i Kungsgården knöts nu också samman med Hammarby.

Efter Johan Uhres död, 1741, skötte Anna Kristina Mackeij själv bruken med stor handlingskraft. I kapitlet om Tolv kvinnliga brukspatroner finns en mer ingående redogörelse för hennes livsgärning.

Sedan 1600-talet hade vid Hammarby funnits en hytta, en hammarsmedja och en brukssmedja. Hyttan var troligen betydande med stor produktion. Smedjorna innehöll vardera en hammare med två härdar. Hyttan lades ned under 1700-talet. Brukssidan utvidgades successivt.²⁶

HAMMARBY KNYTS NÄRMARE HOFORS BRUK²⁷

Efter Anna Kristina Mackeij's död, 1763, övergick Hammarby till döttrarna i hennes gifte med Johan Nilsson Uhr: Maria Elisabet och Helena Uhr.

Maria Elisabet var gift med assessor Jacob Fredrik Petre och hade med honom söner Johan Jakob och Robert Fredrik. Hon dog 1762. Vid Anna Kristina Mackeij's död var Johan Jakob 13 år och Robert 3 år. De ärvde hälften av bruket. Fader Jacob Fredrik förvaltade detsamma till sin död, 1778, varefter sönerna övertog moderns del.

Helena Uhr sålde sin hälft 1787 till brorsdottern Anna Margareta Uhr och dennes make Jakob Fougberg, adlad Gripensvärd. De var då sedan 1780 redan bosatta på Hammarby.

Från år 1797 fanns i Hammarby fyra härdar och två hamrar, fördelade på två smedjor. Bergsmännen å sin sida hade kvar sin enda härd och hammare i den nedre hammaren.

EXPANSION OCH NEDLÄGGNING

Robert Fredrik Petre var efter brodern Johan Jacobs död 1801 ägare till hälften av Hammarby bruk. Robert och sonen Tore Petre löste 1816 in den andra hälften i bruket, vilket sedan gick i arv till Tores söner.²⁸

Under 1800-talet ökades Hammarby bruks smidesrättigheter väsentligt. Man införde spiksmide och många försök att förbättra och utveckla nya smidesmetoder gjordes. Liksom vid Kungsfors och Uhrfors övergav man 1854 det gamla tysksmidet och gick över till lancashiresmide. Brukets båda smedjor revs ut och man satte in tre stycken av de nya smälthärdarna plus en vällugn. Vid bergsmanshammaren fortsatte man dock till år 1865 att smida på tyskt sätt. Därefter lades detta smide ned.²⁹

År 1861, anger Åhrman i sin beskrivning av Gästrikland, låg smidet nere vid Hammarby. Enligt Åhrman var verkstäderna i så dåligt skick, att om man skulle återuppta smidet, så var man tvungen att grundligt reparera dessa. På 1860-talet byggde man därför om smedjan, men nu på den plats där bergsmännen haft sin hammare. I fortsättningen tillverkade man endast smältstycken, som valsades ut till stångjärn vid Kungsgårdens valsverk (byggt 1865). Ungefär samtidigt byggde man även om den gamla kvarnen, som hade legat vid Hammarbyströmmens södra sida, alldeles vid bergsmanssmedjan.

I början av 1880-talet fanns vid Hammarby bruk åtta härdar, en smedja med både en mumblingshammare och en ångsmälthammare. Vidare fanns ett råskenverk och troligen turbindrift för blåsmaskinerna.³⁰





Hammarby Bruk. I den stora bruksparken ligger herrgården med musiktempel och duvslag. I anslutning finns i Gamla Stenhuset från 1783 en porträttsamling och utställningar samt studiematerial om Hammarbys historia. (LMG.)

År 1879 begärdes Hofors Hammarby AB i konkurs, och år 1885 var det sista året man smidde vid Hammarby. De nya ägarna – Stockholms Enskilda Bank – koncentrerade driften till Hoforsverken i Hofors. Alla de andra bruksrörelserna inom koncernen lades ned.

Storviks sulfittaktiebolag köpte 1888 marken runt den gamla smedjan och tre arbetarbostäder. Redan samma år startade produktionen av sulfitmassa.



Mästersmeder, mästersvenner, räcker- och koldrängar samt kolpojkar vid Hammarby Bruk omkring år 1880. (LMG.)

Kratte masugn en högproduktiv anläggning³¹

Den mycket smala insjön Krattdammen ligger i västra delen av Torsåker. Vid dess norra del uppfördes Kratte masugn av Isak Mackeij d.ä. Den fick namnet Kratten och gjorde mellan fyra och fem hundra skeppund tackjärn, som utsmiddes vid Hammarby och Bergs hamrar. Kratte masugn var i drift till och med 1881.

År 1832 konstaterar bergmästaren Gustav S. Tham, att Kratte masugn då var den förnämsta i hans distrikt genom att den producerade nästan 18 skeppund per dygn. Under åren 1855-1860 blåste den inte mindre än 43 skeppund om dygnet. År 1859 rapporterar lantmätaren E. A. Blomgren att Krattens masugn fortfarande ägdes av Hammarby bruk. Den köptes senare av Störviks Sulfit AB.

Åttersta och Uhrfors med Kungsfors och Kungsgården

Dessa bruk kom från 1600-talets slut att i kronologisk ordning ägas och drivas främst av följande personer och bolag:

- ◆ Anders Larsson Uhr
- ◆ Johan Nilsson Uhr
- ◆ Anders Uhr
- ◆ David af Uhr
- ◆ Johan Fredrik Uhr
- ◆ Robert Petre
- ◆ Tore Petre
- ◆ Kasimir Petre
- ◆ Daniel Elfstrand & Co
- ◆ Hofors - Hammarby AB
- ◆ SKF AB.



Kungsgårdens herrgård. (LMG.)

KUNGSGÅRDENS FÖRSTA BRUKSPATRON – ANDERS LARSSON UHR

Anders Larsson Uhr (1643–1709) var grundaren av en stor brukspatronsdynasti i Ovensjö socken (se appendix). Han förvärvade genom giftermål Kungsgårdens egendom, som tidigare ägts av bönder och socknens kyrkoherdar.

Anders Larsson Uhr blev bokhållare vid Hammarby 1672, bergsfogde 1680 och tiondeskrivare 1682–1686. Han blev sedan inspektör, arrendator och brukspatron och var den som förde in den Uhrska släkten på järnhanteringsområdet. Han var gift med kyrkoherdedottern Anna Esbjörnsdotter Berg, död 1706 barnlös. Brodern Nils Uhr blev kronbefallningsman i Härjedalen. Deras far – Lars Andersson – var skräddare i Gävle på 1640-talet och gift med Margareta Håkansdotter.

Brukspatronerna Uhr och af Uhr var driftiga företagare. De uppträdde inte bara som ägare. De var också arrendatorer och förvaltare av andra järnbruk i Gästrikland. Domprostinnan Elisabeth Bröms anlätade efter köpet av Högbo bruk 1702 Anders Larsson Uhr som förvaltare av bruket. Johan Nilsson Uhr (1684–1741) övertog efter sin farbrors död 1709 förvaltarskapet av Högbo.

Först genom Johan Nilsson Uhr kan man säga att Kungsgården helt kom att ingå i brukspatronernas domäner.

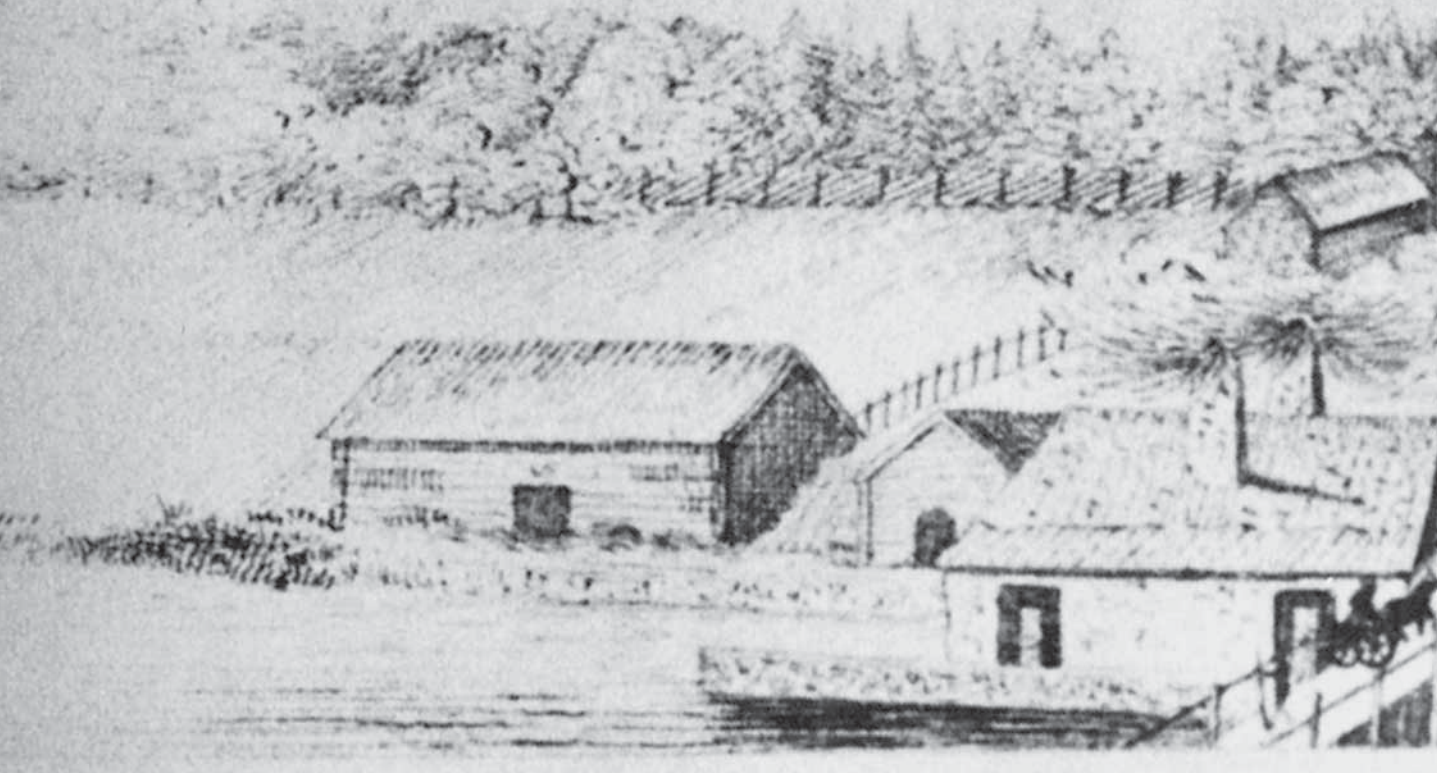


Johan Nilsson Uhr (1684–1741), brukspatron. Han blev tillsammans med sin andra hustru Anna Christina Mackej ägare till både Gammelstilla och Hammarby bruk. (Stenhuset, Gästrike Hammarby.)

RÖRELSEN I KUNGSGÅRDEN OCH HAMMARBY UTVECKLAS

Vid Anders Larsson Uhrs död 1709 tillföll, som nämnts, hytte- och hammarde-larna i Åttersta brorsonen Johan Nilsson Uhr. Denne var första gången (1709) gift med Catharina Mört (död 1721) och andra gången (1724) med Anna Christina Mackej. Han blev en ännu större företagare än farbrodern och ägare till Hammarby och Gammelstilla, andelar i Ås, Hosjö och Tjärnäs samt Hammarby kronohammare.³² Då Johan Uhr gifte sig med Anna Kristina Mackej var han än-king med nio barn från sitt första äktenskap. Lika många barn föddes i det nya äktenskapet. Det sägs att Johan Uhr enbart i Storsjöbygden hade inte mindre än 75 barnbarn, varav 55 i det andra giftet.

Urfors bruk fick sina privilegier i november 1758. Anders Uhr lät uppföra bruket vid Borrsjöån drygt 1/4 mil ovanför Ovansjö kyrka. Smidet kom igång först 1765. (Teckning av anonym konstnär. Uppsala universitetsbibliotek.)



Efter Johans Uhrs död 1741 lät Anna Kristina Mackeij styvsonen Anders Uhr (1714–1775) förvalta Kungsgården med tillhörande hyttor. Hon efterträddes också av honom. Anders Uhr var gift med Margareta Elisabeth Gahn. Deras två söner Johan Sebastian och Anders adlades af Uhr 1789.

År 1758 ansökte Anders Uhr om att få flytta smidesandelarna vid bergsmanshamrarna Hosjö och Ås övre till en blivande hammaranläggning.³³ I november 1758 utfärdades privilegium för den nya anläggningen, som fick namnet Urfors bruk. Det byggdes upp vid Borrsjöån drygt en 1/4 mil ovanför Ovansjö kyrka och ungefär en 2 km nedanför Ås hammare,³⁴ dvs. vid samma vattendrag som Åttersta hytta och dess båda hamrar. Först 1765 kom smidet igång.



KUNGSGÅRDEN OCH URFORS BRUK UTVECKLAS OCH SÄLJS

David af Uhr (1734–1818) var son till Johan Nilsson Uhr och Anna Christina Mackeij.

År 1761 löste David af Uhr ut sina syskon, så att han blev ensam ägare både till Kungsgården och Urfors. På 1780-talet lät han i Kungsgården uppföra en ny herrgård med fyra flygelbyggnader. På Urfors varken fanns eller behövdes någon större bruksgård.

Sonen Johan Fredrik af Uhr – född 1769 – hjälpte sin far i bruksverksamheten.

Kungsgården och Urfors kom att höra nära samman. De hade ju båda samma ägare och Urfors bruks kolfångst var grundad på Kungsgårdens stora skogar. Urfors bruk eller Kungsgårds bruk, som det också kallades var byggt på Kungsgårdens mark. På Kungsgården hade både Anders Larsson Uhr och brorsonen Johan Nilsson Uhr bott.

Abraham Hülphers nämner år 1793 i Beskrifning Öfwer Gestrikland följande: "Kungsgården med wacker belägenhet nära Kyrkan, af 1 1/5 Mantal, har i Catholska tiden, under namn av Wijbol lydt under Prästbolet, men efter Reduction blifwit kallad Kungsgård, och som förmenes sedan bårtbytt ifrån Kronan emot Hadeholm i Hedesunda."

Hülphers redogör även för David af Uhers egendomar under Urfors enligt följande.³⁵

- ◆ Hammarby krono- eller nedre hammare med två härdar (17 bergsmän var medintressenter).
- ◆ Ås hammare med en härd, belägen 1/4 mil ovanför Uhrfors i Borgsjö ån (13 bergsmän var medintressenter).
- ◆ Ottersta eller Åttersta hammare med två härdar belägen i samma trakt som Ås Hammare (19 bergsmän var medintressenter).
- ◆ Backbergs, förr Norrbergs hammare med två härdar (16 bergsmän var medintressenter).
- ◆ Wall, förr Brobygge nedre hammare med två härdar belägen 1/2 mil väster ifrån Ovensjö kyrka vid Vallbyggeån (24 bergsmän m.fl. var medintressenter).
- ◆ Hosjö, förr Brobygge övre hammare med en härd belägen 1/2 mil längre upp i samma ström som Walls hammare (14 bergsmän var medintressenter).
- ◆ Ottersta eller Åttersta masugn belägen 1/8 mil nordväst om kyrkan (hälften ägdes av 28 bergsmän)
- ◆ Norrbergs eller Backbergs masugn belägen 1/4 mil norr om kyrkan (lagman Franck och 19 bergsmän var inbrukare).
- ◆ Bro masugn belägen 1/4 mil väster om kyrkan (46 bergsmän var inbrukare).

Hülphers skriver vidare:

Förenämnde Järn-Hyttor äro uråldrige --- Bergsmännen taga Malm mäst ifrån Thorsåkers Grufwor, såsom Göske, Nyängs, Penninge, Myggbo osv., äfwen ifrån Norberg och Swerdsjö.

David af Uhr avled 1818 och sonen Johan Fredrik 1843.

I Hofors bruks historia ovan nämndes att bergsrådet Robert Fredrik Petre och sonen Tore år 1823 övertog en tredjedel i Urfors bruk, Kungsgården och halva Åttersta masugn. Firman Daniel Elfstrand & Co i Gävle inlöste de andra två tredjedelarna.

År 1842 beviljade bergskollegiet Robert Fredrik och Tore Petre en total smidesrätt på 1800 skeppund vid Urfors bruk.

KUNGSFORS BRUK ANLÄGGS SEDAN SLÄKTEN PETRE TAGIT ÖVER

Som nämnts begärde Tore Petre och fadern, bergsrådet Robert Fredrik, 1838 tillsammans med de andra ägarna av Urfors att få anlägga tre stångjärnshamrar med 2000 skeppund smide 1/3-dels mil öster om Kungsbergs by i Järbo. Privilegium beviljades 1839 för Firma Daniel Elfstrand & Co samt Tore Petre. Bruket uppfördes på Kungsbergs hemman vid ån Jädran för två hamrar och tre härdar med 1800 skeppund privilegierat smide. I juli 1847 flyttades en stångjärnhärd med 600 skeppund smide från Urfors till Kungsfors, som det nya bruket kallades. Kungsfors fick därigenom 2400 skeppund privilegierat smide.

Tore Petre köpte år 1846 för 160 000 riksdaler Firma Elfstrands andel (2/3) i Urfors bruk inklusive Kungsgårdens herrgård och Kungsfors.³⁶ Tore Petre blev därmed den mäktigaste brukspatronen i Gästrikland. Även om man ser på hela riket var det inte många som kunde mäta sig med honom när det gällde bruksinnehav.

Tore Petre avled år 1853 och året därpå efterträddes han av sin yngste son Hjalmar Petre. Han lät 1854 byta ut tyskhärdarna i Kungsfors mot tre smälthärdar av lancashiretyp, och en vällugn byggdes till. Smältningen förlades till smältsmedjan en aning nedströms och vällning och räckning lite högre upp.³⁷ Man kunde nu smida 6500–7000 skeppund. Vid Kungsfors räckte man även ut de smältstycken som man tillverkade vid Urfors bruk.

Verkstäderna vid Kungsfors var goda, skriver Åhrman, vattentillgången riklig, men transporten på den dåliga vägen var svår och dyrbar. Först år 1861 iordningställdes en riktig landsväg mellan Åsens by vid Ovansjö kyrka och Jäderbo kapell, vilken sedan blev allmän väg. Det fattades dock fortfarande ungefär 6 kilometer väg upp till bruket.



År 1880 hade Kungsfors sex härdar, en ånghammare och två smälthärdar samt vällugn och räckverk. Man tillverkade då smitt järn av smältstycken. Det sista året för smidet vid Kungsfors bruk var 1885 och bruket avvecklades samma år.

DE SISTA ÅRENS VERKSAMHET VID KUNGSGÅRDSBRUKEN

År 1850 fanns det 8 hammarsmeder vid Urfors och 11 masugnsarbetare vid Åttersta. Kungsfors hade 12 man vid stångjärnssmidet.

I Urfors övergick man 1853 liksom ett år senare vid Kungsfors från tysksmide till lancashiresmide. Man rev ut tyskhärdarna och installerade en lancashirehärd

Kungsfors Bruk år 1880. (LMG.)



och en räckhård. Stångjärnssmidet vid räckhärden fortsatte till 1860, då man lade ned detsamma. I fortsättningen smidde man enbart smältstycken som räcktes ut till stångjärn vid Kungsfors bruk. Hela bruket lades ned 1877.

År 1879 grundlades en hästskofabrik vid Urfors. För att få bättre och effektivare vattenkraft grävdes en kanal från Åttersta hammare till den nya fabriken. Hästskofabriken stängdes 1948.

Ås eller Åshammars smedjas sista tillverkningsår var 1894 då smedjan brann ned. Det var den bergsmanshammare i Gästrikland som slutade sist av alla.

Släkterna Uhr och Petre hade långa tider haft sitt hem i Kungsgårdens herr-



Kungsgårdens herrgård, interiör. (LMG.)

gård. Egendomen hörde också till Petreeska koncernen och sedan 1873 till Hofors-Hammarby Aktiebolag. Det var en omfattande jordbruksegendom med ett stort corps de logis av sten. Det hade som nämnts uppförts omkring 1780 av David af Uhr.

Kungsgårdens valsverk anlades 1865. Löjtnant Kasimir Petre hade ansökt och fått tillstånd för att anlägga ett valsverk för ångkraft och vällugn för att uträcka smältstycken från Hofors, Robertsholm, Montrose, Hammarby, Urfors och Kungsfors. På grund av bristen på vattenkraft kom valsverket att drivas helt med ångkraft. En såg anlades samtidigt på samma plats. Man byggde också ett antal arbetarbostäder. Valsverket kom igång 1866, men brann ned fullständigt år 1891 och återuppbyggdes inte. Det ersattes 1896 med ett rörvalsverk, som avvecklades 1901. Sågen som man hade byggt upp efter branden fortsatte sin verksamhet långt in på 1900-talet.

Kungsgården utom valsverket såldes 1898 för 1,1 miljoner kronor. Urfors med dess hästskofabrik avskildes inte från koncernen utan följde med Hofors och övergick vid försäljningen 1916 till SKF AB.

Bruken vid Skommarhytteström

GAMMELSTILLA, SKOMMARHYTTAN OCH AXELSHAMMAR

Gammelstilla var ursprungligen ett torp i Torsåker nära gränsen mellan Årsunda och Österfärnebo och på norra sidan om de två så kallade Dammsjöarna. De var förbundna med sjön Otnaren genom en å. Skommarhyttan eller Skomakarehyttan anges i landskapshandlingarna redan 1571 med två bergsmän. "Den låg ungefär tre fjärdedels mil väster om Gammelstilla vid den del av samma vattendrag, som rinner österut genom Stillbosjön till Dammsjöarna och sedan fortsätter mot norr till Otnaren. Det var en uråldrig svensk bergsmanshytta."³⁸

År 1652 hade bergsmännen sålt sin nedlagda hytta och strömmen till Isak Kock-Cronström samt givit honom rättighet att utnyttja deras skog. I januari 1653 intygade bergmästaren Olof Larsson att masugnen var färdigbyggd. I november 1653 fick Cronström privilegium på Skommarhytte masugn och på en hammare med två härdar vid Gammelstilla.³⁹

1670 sålde Cronström bruket inklusive Hammarby m.m. till bergmästaren och assessorn Johan Funck, som 1672 transporterade köpet på brukspatron Isak Mackeij d.ä. Efter hans död, 1692, övergick bruket till Isak Mackeij d.y., död 1705, och därefter till arvingarna, som arrenderade ut bruken. Johan Uhr och Vilhelm Mackeij kom sedan att förvalta Gammelstilla. Brukspatron Johan Uhr avled 1741. Änkan Anna Kristina Mackeij satt kvar i orubbat bo till sin död 1763. Hennes son David af Uhr blev efter henne chef vid bruket i Gammelstilla. År 1786 sålde han och brorsbarnen Gammelstilla med Skommarhyttan till brukspatronen Anders Barchaeus på Gysinge. Efter honom följde en rad ägare fram till år 1884 då en Josef Rubensen står som ägare. År 1885 bildades Gammelstilla Aktiebolag. Bolaget såldes sedan till Stora Kopparbergs Bergslags AB.



Gammelstilla Bruk omkring år 1900. (LMG.)

I slutet av 1600-talet tillverkades 700 skeppund stångjärn vid Gammelstilla. I början av 1750-talet var produktionen ca 820 skeppund och 1806 var den 900 skeppund. 1851 blev smidet oinskränkt och en ny hammare uppfördes. År 1857 infördes rättigiska smidet med en smält- och en räckarhård, vid vilka 2000 skeppund utsmiddes år 1858. 1875 var sista året då den gamla masugnen vid Skommarhyttan användes. En ny masugn uppfördes 1876 vid Gammelstilla och den användes sista gången år 1902.

Ett nytt bruk med namnet Axelshammar anlades år 1859 en halv mil väster om Gammelstilla vid Kvarnfallen. Bruket påstås ha varit i verksamhet i 17 år eller t.o.m. 1875, varefter det nedlagts.

Högbo Bruk och Sandvikens Jernverks AB

Bruken i Högbo, Edsken och Sandviken behandlas längre fram i särskilda kapitel.

5. Järnbruken i övriga Gästrikland*

Tolvfors

Bergmästaren Hans Steffens rapporterar i 1646 års relation, att Tolvfors då hade en "fransösk" masugn och tre köpmanshamrar med två härdar vardera.¹ Anders Håkansson och Israel Bure i Gävle ägde den översta. Den mellersta hammaren ägde Anders, en kopparslagare i Gävle, och den nedersta hammaren ägde handlanden Jöran Pettersson Folcker i Gävle. Vid alla tre hamrarna utträcktes köpt bergsmansjärn.

På norra sidan fanns utom masugn en hammare med två härdar. Den hade anlagts av borgmästaren Elias Persson Gavelius och borgaren Rasmus Carlsson i Gävle samt Gavelius svåger borgmästaren Johan Eskilsson i Söderhamn. Denna hammare kom igång i juni 1646.

De mera primitiva hamrarna på södra sidan om strömmen torde så småningom ha lagts ned, eftersom de inte nämns i fortsättningen. Masugnen byggdes på ny grund och startades 1645.

* Kapitel 5 är mycket detaljerat, men kan läsas översiktligt om särskilda detaljer ej är av intresse.

Tolvfors Bruk år 1900. (LMG).



Till höger: Hindrik Marhein (1618–1667) borgare i Gävle och av holländsk härkomst. Marhein gifte sig 1650 med Margareta Gammal dotter till borgaren Olof Gammal och Helena Nilsdotter i Gävle. Hindriks och Margaretas son Augustin adlades Mannerheim. (Ur Svenskt Porträttarkiv. Konstnär: Johan Aureller d.ä. 1659. Privat ägo).





Carl Gustaf Mannerheim (1867–1951), Finlands sjätte president, andre riksföreståndare, arméns ende marskalk, överbefälhavare i tre krig, ledare för Finlands Röda Kors. Han var en av sin tids ståtligaste, mest belevade och språkkunnigaste män. (Foto i Stig Jägerskiölds bok "Mannerheim".)

Hindrik Marhein köpte 1651 Rasmus Carlssons andel i Tolvfors. Marhein gick efter en tid helt upp i bruksrörelsen som delägare och arrendator. Från år 1653 bosatte han sig på Tolvfors för att lättare kunna leda bruket.

Hindrik Marheins son Augustin (1654–1732) adlades Mannerheim och Hindrik blev farfars farfars farfar till den berömde fältmarskalken Gustaf Mannerheim (1867–1951). (Se appendix.)

Det är svårt att få fram fakta om skiftet av delägare på 1650-talet. Köpmannen Gottfrid de Leu från Amsterdam tycks dock ha haft ägareintressen i Tolvfors bruk på 1660-talet.

Albrekt Behm hade, enligt Klas Depkens relation av 1673, köpt både Forsbacka och Tolvfors av de Leus fordringsägare. Överlåtelsen skedde troligen 1668. Behm ödelade hyttan i Tolvfors och tog i fortsättningen tackjärn från sin hytta i Hillevik. Albrekt Behm arrenderade bort Tolvfors bruk till Lars Ersson Hammar, vilken fortsatte att sköta det efter Behms död 1679.

Albrekt Behm (1611–1679) föddes i Gävle och var son till borgmästaren i staden, Johan Mikaelsson Behm o Anna Danielsdotter Kröger. Albrekt var gift med Catharina Johansdotter. Hon var dotter till borgmästaren Johan Eskilsson i Söderhamn. Albrekt Behms intressesfär omfattade hela den mellansvenska bergslagen. Från 1669 var han bergmästare i Öster- och Västerbergslagen och 1675 erhöll han assessors titel. I Gästrikland är hans namn förknippat med bruken Axmar, Hillevik, Tolvfors och Forsbacka.

De s.k. Behmska arvingarna övertog assessor Behms efterlämnade bruk och egendomar. Efter Lars Ersson Hammar innehades bruket av olika led av arvingar till Behm: bl.a. Olov Rydbeck d.y., Olov Könman och Karl Arosell. År 1731 delade de "Behmska arvingarna" Tolvfors bruk och Hilleviks masugn, som till fl tillföll Anna Maria Renstiernas arvingar och till / rådmannen Petter Franck.



Tolvfors Bruk. 1644 var Tolvfors först bland bruken i Gästrikland att få kungligt privilegiebrev för masugn och hammare. Bruksgatan med smedsbostäder från omkring år 1800 är bevarade liksom den ståtliga herrgården. (LMG.)

År 1755 var Lorentz Niklas Söderhielm ägare till hela Tolvfors bruk, som var i släktens ägo ännu på 1930-talet.

Stångjärnssmidet vid Tolvfors bruk uppgick till 1800 skeppund 1773. År 1838 hade smidet stigit till 2400 skeppund. Smidesrättigheten blev oinskränkt fr.o.m. 1846. Tillverkningen steg dock sällan över 2000 skeppund per år. Teodor Söderhielm bosatte sig på Tolvfors 1880 och blev dess siste brukspatron. Smedjorna vid bruket var i drift fram till år 1896.

Hilleviks masugn

Den 9 november 1654 beviljades privilegium på anläggande av Hilleviks masugn.² Den anlades vid Björkån som rinner ut i Hille havsfjärd. Masugnen stod 3/4 mil från Tolvfors. Bergmästare Olov Larsson uppger att anläggare var borgmästaren i Söderhamn Johan Eskilsson, rådmannen i Gävle Peder Jakobsson Grubb samt borgaren i Gävle Rasmus Carlsson.

Omkring 1660 blev bergmästare Albrekt Behm ägare till Hilleviks masugn. Efter Behms död 1679 ägdes denna av de Behmska arvingarna. 1752 såldes Hilleviks masugn till friherre Erik Oxenstierna, ägare till Hargs bruk. Masugnen tillhörde den Oxenstiernska familjen till 1903, då fru Ebba Beck-Fries, född Oxenstierna, sålde den till Kopparbergs och Hofors Sågverks AB. Driften vid masugnen upphörde 1909.

Forsbacka bruk

URSPRUNG OCH GRUNDARE

Vid Forsbacka fanns en smedja redan 1586.³ Norberg anger (s. 145) att smedjan i Forsbacka upptages åren 1588, 1590 och 1591 bland tre inte skattelagda smedjor, antagligen med en hammare och två härdar, som brukades av borgare i Gävle.

Bland ägarna antas ha ingått ett köpmanshus i Gävle. Det förestods av Elin Königsdotter, som var gift med Kungl. Sekreterare Sigfrid Henriksson och syster med ärkebiskop Per Königsson. Då maken ofta var i Stockholm eller på resa var det hon som skötte firmans administration. Firman hade en handelsbod i Torsåker där man höll en depå av livsmedel och kläde och där tog man emot bergsmännens leveranser av järn för vidarebefordran över Storsjön till Forsbacka. Där ägde man en hammare som bearbetade järnet till stångjärn före den slutliga transporten till Gävle.⁴

Vid Forsbacka fanns en bergsmanshammare med två härdar år 1646 enligt bergmästare Steffens.

ÄGARE OCH ARRENDATORER FRAM TILL 1777

År 1649 arrenderade Hindrik Marhein och hans svåger, borgmästaren i Gävle Elias Persson Gavelius, en smideshärd i Forsbacka.

Borgmästaren i Söderhamn Johan Eskilsson, som var chef för gevärsfaktoriet i Söderhamn, och rådmannen i Gävle Peder Jakobsson Grubb fick den 22/10 1651 kungligt privilegium på en hammare med två härdar i Forsbacka. De byggde om bondehammaren, som de köpt av bönderna. Eskilsson och Grubb var även delägare i ett antal andra bruk i Gästrikland. År 1651 uppförde Hindrik Marhein en ny hammare på andra sidan strömmen. Någon masugn nämns inte före 1742.

Ägarförhållandena i Forsbacka är oklara under brukets första period. Behmska arvingarna ägde bruket efter 1679, men Lars Ersson Hammar var arrendator. Från 1693–1694 fram till 1716 förefaller lagmannen Karl Arosell, en dotterson till Behm, ha haft disposition över hela bruket. Därefter uppträder änkan Sofia Kristina Hiärne (dotter till professor Urban Hiärne och Maria Svahn) som ägare till Forsbacka och även av Tolvfors, där hon bodde. År 1731 skiftade, som nämnts, de "Behmska arvingarna" Forsbacka med hemman och lägenheter. Egendomarna övergick till arkiatern Olov Rudbeck d.y. med barn till fl-delar och till fru Magdalena Schönström till /-del. Olov Rudbecks måg, kapten Paco Hårleman fick sköta bruket. Han övertog det, sedan svärfadern dött 1740. Efter Paco Hårleman den äldres död 1763 gick det till äldste sonen Paco Hårleman d.y. Bruket var nu ganska vanskött och måste säljas 1777.

SLÄKTEN AF NORDIN PÅ FORSBACKA

Den nye ägaren var lagmannen över Västernorrland, längre fram landshövdingen i Dalarna Johan Magnus Nordin. Han blev 1788 adlad till af Nordin. Nordin hade som landssekreterare i Gävle arrenderat en del av bruket sedan 1773. Undan för undan köpte han upp fordringar och betalade totalt 23 000 riksdaler för bruket. Lagman af Nordins övertagande av Forsbacka bruk innebar en rad förbättringar på alla områden. Han byggde om bruket helt och hållet. Vidare uppförde han en storslagen herrgård och förskönade platsen med vackra park- och trädgårdsanläggningar.

C. M. Robsahm besökte Forsbacka 1796. Han skriver, att bruket låg i skogen 1200 alnar nedom Gävleåns utlopp ur Storsjön. Det var anlagt i själva ån. I denna gick som nämnts, en damm, uppmurad av sten. Den var både bastant och vacker. Genom dammen delades ån så, att det bildades en holme, varå anlagts en smedja med två knipphamrar, vilka dock inte utnyttjades, fyra spikhamrar och en stångjärnshammare med två härdar under ett och samma tak, en murad järnväg samt en kvarn med två par stenar, som nyliken uppbrunnit. På vardera sidan om ån var också en stångjärnshammare



Johan Magnus af Nordin
(1746–1823), friherre, lands-
hövding och brukspatron.
Han var en av Gustav III:s
gunstlingar.(Foto ur
Jernkontorets porträttarkiv.)



med två härdar, allt murat av sten och väl byggt. En helmurad masugn stod på norra sidan ån. Den hade vattenbokare och uppfordring medelst tillkoppling.⁵

Friherre af Nordin stod högt i gunst hos Gustaf III och spelade en aktiv roll i rikspolitiken. Han avgick som landshövding 1812 och bosatte sig sedan på bruket där han avled 15 mars 1823. Efterträdaren var sonen Carl Johan af Nordin (1785–1850), som var militär och statssekreterare för krigsärenden samt president i Bergskollegium (1831–1839).

Carl Johan af Nordin fick den 1 maj 1832 Bergskollegiums tillstånd att inrätta ett tackjärnsjuteri vid Forsbacka masugn med smält- och glaseringsugnar.



Forsbacka bruk. Vy från Koludden.
(Vykort, Järnriket Gästrikland. Foto: Bo Flodberg. LMG.)

Gjuteriet startades 1833 och tillverkade då 200 skeppund gjutgods. Tackjärnsblåsningen var nedlagd vid Forsbacka under 41 år (1831–1871). Forsbacka hade 1861 sju stångjärnshamrar och sju härdar, två stålugnar, två stålhamrar samt järngjuteri och mekanisk verkstad. Där fanns också en tullkvarn med tre par stenar samt en såg med två ramar och kantbänk.

Produktionen av stångjärn uppgick 1825 till 3105 och år 1860 till 6277 skeppund. Produktionen av järnmanufaktur, som startats 1823, uppgick år 1860 till 2540 skeppund.

1844 begärdes Carl Johan af Nordin i konkurs. Hans kusin, envoyén och generalmajoren Gustav af Nordin (1800–1867) övertog vid 48 års ålder bruket 1848. August Lundeberg var då förvaltare vid Forsbacka sedan 1841.

SLÄKTEN LUNDEBERG PÅ FORSBACKA

Efter Gustav af Nordins död, 1867, såldes Forsbacka efter ett par år till ett konsortium, vari August Lundeberg deltog med 2/7 och sonen Kristian Lundeberg med 1/28. Konsortiet ombildades till Forsbacka Jernverks Aktiebolag 1872 med August Lundeberg som verkställande direktör och Kristian som disponent. Delägare efter 1872 var brukspatronen August Lundeberg (9/28), sonen Kristian (13/42) och dennes svåger brukspatron Vilhelm Fogelmarck (25/84) samt friherre Oskar von Otter (1/14). De tre sistnämnda var gifta med döttrar till Vilhelm Elfbrink och Sofia Göransson. Sofia var syster till grundaren av Sandvikens Jernverks AB, konsul G. F. Göransson.



August Lundeberg (1810–1885), VD för Forsbacka Jernverks AB och från 1869 ägare till jordbruksrörelsen vid Högbo Bruk. (Foto ur Jernkontorets porträttarkiv.)

Efter brukspatron August Lundebergs död 1885 blev Kristian Lundeberg verkställande direktör till 1906, då han efterträddes av sonen Kristian Vilhelm Lundeberg.

Stångjärnet tillverkades efter tysk metod till 1861, då en lancashiresmedja inrättades och tysksmidet minskades tills det helt upphörde 1868. Det 1872 nybildade Forsbacka Jernverks AB lade om driften från grunden. Lancashiresmidet



Christian Lundeberg (1842–1911), statsminister,
talman i Sveriges Riksdag och disponent vid Forsbacka Bruk.
(Foto ur Jernkontorets porträttarkiv).

och brännstålstillverkningen inställdes och ersattes med först en, sedan två masugnar med rostugnar, bessemerverk, vällugnar, ånghamrar och valsverk. Lancashiresmidet återupptogs 1875, och bessemerjärn började valsas 1880.⁶

Från år 1929 ingick bruket i Fagerstakoncernen. Brukets historia är ingående behandlad i "Fagerstabrukens historia".

Mackmyra hammare och Valbo masugn

HAMMARE OCH MASUGN ANLADES AV BÖNDER

I Mackmyra fanns det 1646, enligt bergmästare Hans Steffens relation, en svensk hammare med en härd som ägdes av bönder i Mackmyra by.⁷ Byborna hade anlagt hammaren år 1589. Bergmästaren Erik Ehrencrona meddelar 1683, att bondehammaren innehades av borgaren Lars Ersson Hammar i Gävle, som drev den på tyskt vis och smidde 300 skeppund årligen.

År 1670 anhöll 36 bönder i Valbo hos Bergskollegium att få bygga en masugn. Som motiv angav de att de hade funnit järnmalm i "Johlåsen" på sin sockenskog. Privilegium för masugnen förvärvades 1672. Den uppfördes vid en liten ström på Öbygge skatteägor mitt emellan Tolvfors och Forsbacka, 6–7 km från vartdera bruket vid ett gammalt sågkvarnsställe, som hade gott och lämpligt vattenfall.

Bönderna i Valbo fann emellertid att malmen i Jordåsen var oduglig och att järnet därför blev alldeles rödbräckt. År 1679 förbjöd bergmästaren Erik Ehrencrona användning av malmen.

HYTTA OCH HAMMARE BLIR BRUKSANLÄGGNINGAR

Sekreteraren i kammarkollegium Johan Hogg köpte Valbo masugn 1679. Den drabbades av brand samma år men återuppbyggdes av Hogg 1679–1680. Malm till hyttan togs från Utö i Stockholms skärgård. Johan Hogg hade tidigare köpt Edskens masugn i Torsåker och Högbo bruk i Ovansjö. Han hamnade i ekonomiska svårigheter och assessorn i reduktionskollegiet Daniel Tilas, som gått i borgen för Hogg, måste 1684 överta egendomarna och betalningsansvaret för skulderna.

Hammarskatten vid Mackmyra höjdes år 1683 till 16 lispund. Bönderna i Valbo ansåg sig då inte längre kunna driva hammaren som såldes 1685 till assessor Daniel Tilas för 800 dr kmt.

Tilas hade stora svårigheter med sina mycket förfallna bruk. Han reparerade dem dock efter hand. Tilas var extra noga med upprustningen av Mackmyra, som hade ett gott läge med stor vattenkraft. Han skaffade sig 1692 privilegium för en härd till, och Mackmyra bruk hade därmed en hammare och två härdar. Smidesrätten omfattade 600 skeppund. Tilas köpte 1685 en manufaktursmedja och flyttade den till bruket. Den kom sedan att innehålla en knipp- och fyra spikhammare.

EN KVINNLIG BRUKSPATRON – ELISABET BRÖMS TAR ÖVER BRUKEN

Daniel Tilas avled 1697, och bruken övertogs av Elisabet Bröms. Hon var änka efter Tilas bror, kyrkoherden i Katarina församling i Stockholm Erik Tilas, som dog 1688. Elisabet fick hjälp med köpet av sin äldre syster Catharina Bröms och Catharinas make i andra giftet biskop Carolus Carlsson, Västerås. Elisabets barn hade bördsrätt efter sin farbror Daniel Tilas vilket underlättade förvärvet.

Daniel Tilas hade enligt bergmästaren David Leijels relation år 1699 (Norberg, s. 122 och 158) pantsatt verken i Högbo och Mackmyra för lån i Riksbanken som 1698 "medelst bankens exekution och transport kommit i biskop Carl Carlssons och hans svägerska Elisabet Bröms ägo". Elisabet Bröms fick fasta på egendomarna den 13 februari 1703 och innehade Mackmyra hammare och Valbo masugn till sin död, 1738.

Elisabet Bröms skötte sina bruk genom inspektorer, Anders Larsson Uhr till 1708 och sedan med hjälp av Johan Nilsson Uhr samt Anders Vougd.

Valbo masugn revs 1708 och återuppfördes 1709. Mackmyra hammare ombyggdes helt och hållet på den gamla grunden 1736.

Elisabet Bröms utvidgade sina bruks jordegendomar genom flitiga inköp och drev processer med bönderna för att komma åt deras slätterängar på allmänningarna.⁸

Elisabet Bröms arvingar sålde Mackmyra bruk och Valbo masugn år 1740 till inspektorn Peter Högberg för 123 000 daler kopparmynt. Högberg gjorde ganska stora förbättringar både vid Mackmyra bruk och Valbo masugn.

SLÄKTERNA STRÖMBÄCK OCH ELFRINK DRIVER VERKSAMHETEN I 150 ÅR

Efter Peter Högbergs död 1754 skötte hans änka Sara Strandberg bruken under två år innan hon år 1756 sålde dem till sin måg Jan Paul Strömbäck i Gävle och hans äldre bror Fredrik Lorenz Strömbäck. Köpeskillingen var 240 000 daler kopparmynt samt 150 lod silver som s.k. äreskänk.

Jan Paul Strömbäck var vid sin död 1795 ensam ägare till Mackmyra. Hans hustru, Sara Högberg, levde i 25 år efter sin make. Ende sonen, Karl Magnus Strömbäck, drev nu bruket tillsammans med modern. Karl Magnus beslöt att uppföra en mangårdsbyggnad vid Mackmyra. År 1797 påbörjades herrgården,



Mackmyra Bruk. Bruksherrgården är från slutet av 1700-talet och är i likhet med bruksmiljön från 1800-talets början mycket välbevarad. (LMG.)

en timrad tvåvåningsbyggnad med brutet tak. Den blev fullt färdig omkring 1802.

I januari 1814 sålde Karl Magnus Strömbäck sin hälft i bruket, eller övre härden, till grosshandlaren Olov Elfbrink i Gävle för 30 000 riksdaler banko och 500 rdr bko som äreskänk. Sedan flyttade han till Gävle, där han dog 1830. Sara Högberg behöll sin hälft, eller nedre härden, till 1819. Vid 82 års ålder sålde också hon sin del till Elfbrink för 25 000 rdr bko. Masugnen ingick i försäljningarna.

Den nye ägaren Olov Elfbrink hade avancerat från springpojke till kompanjon i handelsfirman Daniel Elfstrand & Co och var sedan 1807 gift med Daniel Elfstrands dotter Ulla. Nu var han chef för firman och hade för sin duglighet blivit utnämnd till kommerseråd 1826. Vid Mackmyra fanns ett av Strömbäck anlagt brännvinsbränneri, som blev en mycket lönsam affär för Elfbrink.



Vilhelm Elfbrink.
(Foto ur Jernkontorets porträttarkiv.)

Kommerserådet Olov Elfbrink dog på hösten 1835. Änkan Ulla Elfbrink uppförde år 1839 en mycket stor hammarsmedja i Mackmyra – den största i länet. Det privilegierade smidet vid bruket steg 1839 till 1200 skeppund.

Efter Ulla Elfbrinks död 1844 blev sonen Daniel Elfbrink ensam ägare. Han fick sedan leva endast två år. Under den tiden var han i flitig verksamhet både som brukspatron och grosshandlare.

Daniel Elfbrink avled 1846. Hans yngre bror Vilhelm Elfbrink övertog bruken och affärsverksamheterna. År 1857 nådde tillverkningen 3000 skeppund stångjärn. Blåsningen i Valbo masugn upphörde 1855.

En ny herrgård uppfördes 1858. Den fick namnet Sofiedal efter Vilhelms första hustru Sofia Göransson. Hon var, som nämnts, syster till konsul G. F. Göransson.

Vilhelm Elfbrink dog 1870, och dottern Emma Fogelmarck, född Elfbrink, gift med brukspatron Vilhelm Fogelmarck, blev ensam ägare till bruket 1898. Redan 1877 hade dock driften vid Mackmyra överflyttats till Forsbacka bruk. Emma och hennes två systrar Julia och Anna var tillsammans med sina män ägare till 2/3 av Forsbacka. Efter makens död, 1893, ägnade sig Emma Fogelmarck åt det stora lantbruket om 2000 tunnland, därav 225 tunnland öppen åker. Hon dog 1910. Egendomen övertogs senare av Karl Klingberg, son till Anna Fogelmarck och major Erland Teodor Klingberg.

Oslättfors

Till Valbobruken hör även Oslättfors, trots att det ligger till hälften i Hille strax innanför sockengränsen.⁹

Inspektorn på Högbo bruk Johan Röök, sedermera bergsfogde mellan 1686 och 1702, uppförde 1696 en stångjärnshammare där Lundbosjön rinner ut i Testeboån. Röök fick 1701 tillstånd att uppföra ytterligare en stångjärnshammare. Den placerades mitt i ödemarken men inom Valbo socken alldeles intill gränsen till Hille, så att hamrarna kom att ligga i olika socknar. Röök fick snart ekonomiska problem, och redan vid slutet av år 1702 måste han lämna tjänsten som bergsfogde. 1715 gick han i konkurs.

Oslättfors hade därefter följande personer som ägare och förvaltare:

- ◆ Äldermannen i Gävle Petter Almgren (död 1736)
- ◆ Katarina Strömbäck
- ◆ Handlanden Petter Strömbäck d.y.
- ◆ Petter III Strömbäck, som efter hand löste ut sina fem syskon
- ◆ Änkan Katarina Wahlman och sonen Karl Johan
- ◆ Krigsrådet Per Strömbäck
- ◆ Grosshandlaren Lars Petter Löthman (köp år 1844)
- ◆ Bruksinspektorn August Lundeberg, Forsbacka (köp år 1846)
- ◆ Kristian Lundeberg förvaltade bruket åt sin far 1865–1872
- ◆ Korsnäs AB – jord och skogsbruk sedan 1900-talet.

Begränsningarna av smidet upphävdes fr.o.m. 1848. Det fanns då en nybyggd smedja av sten vid det gamla bruket. I smedjan fanns tre hamrar och tre härdar. Vid Nyhammars smedja fanns en hammare och en härd. Vid bruket fanns även en såg med två rammar och kantinrättning, en kvarn med två par stenar samt ett tegelbruk beläget på hemmanet nr 3 i södra Åbyggeby i Hille. År 1868 fanns vid bruket två lancashirehärdar, en räckhärd, två tyskhärdar samt sex spikhärdar.

Den Lundebergska släkten lade under 1880-talet ned all tillverkning vid Oslättfors. Av det gamla järnbruket återstår främst den vackra bruksgatan med sina bruksarbetarbostäder och en allé av lind, lönn och ask.



Wij herrgård, Ockelbo. (Foto: Kopparfors AB:s huvudkontor.)

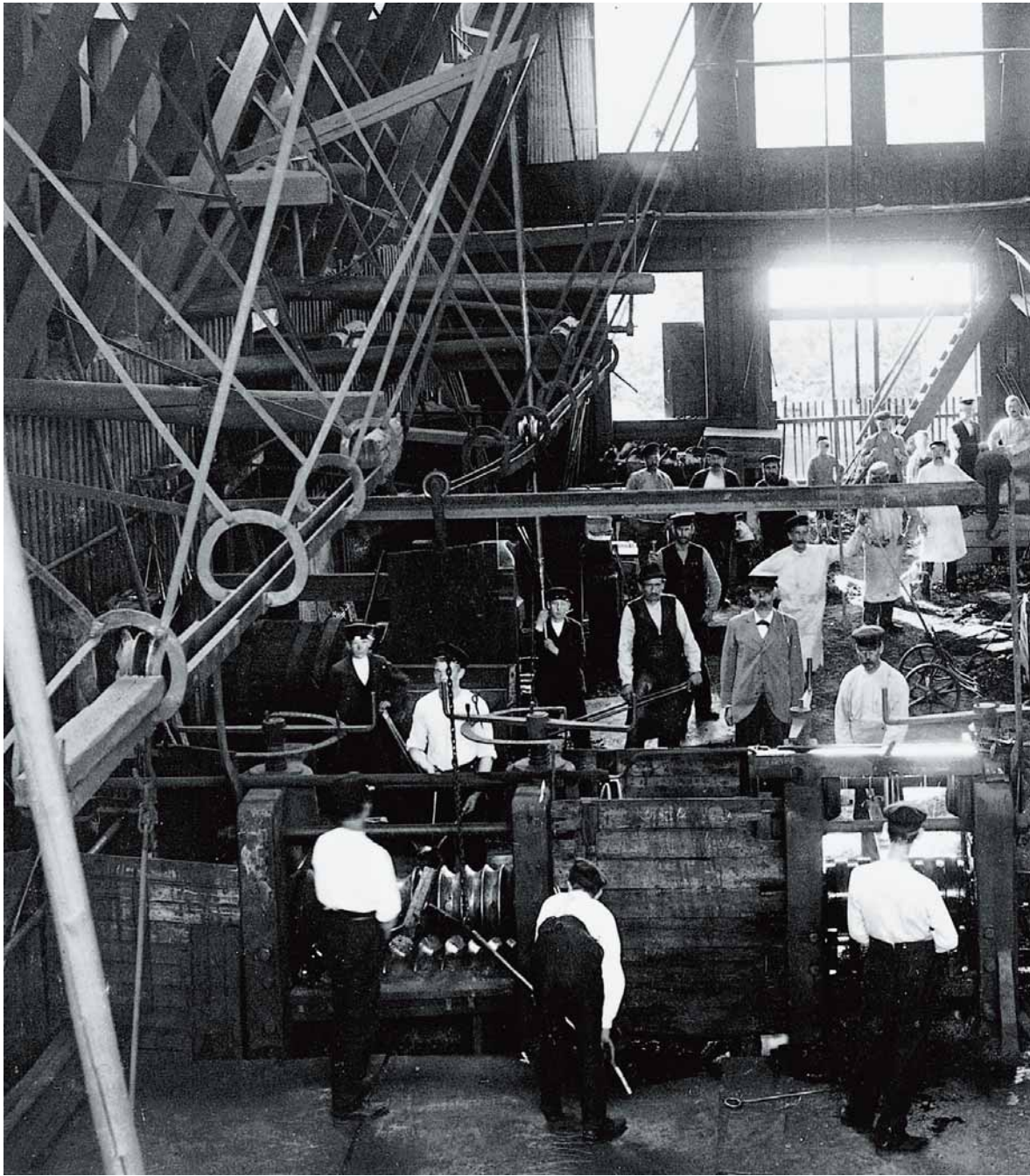
Ockelboverken

Till Ockelboverken räknades Wij säteri, Åbro hytta, Brattfors bruk, Åmot bruk samt Jädraås bruk

WIJ-HEMMANET I SLÄKTEN BRÖMS ÄGO SEDAN I 500-TALET

Dr Sven Bröms – drottning Kristinas och Karl X Gustavs livmedikus – köpte den 31 maj 1673 av friherre Karl Leijonsköld drygt 36 mantal i Ockelbo och Östan- och Västanbeck för 12 000 rdr specie.¹⁰ Bröms ägde tidigare Wij säteri i Ockelbo.

Dr Bröms farfar, kyrkoherde Sveno Johannis i Ockelbo hade 1598 bytt till sig Wij-hemmanet och fem andra hemman i Wij by och på så sätt bildat säteriet. Ett dombrev av 1600 utvisar att Svens farfar köpt herrgårdshemmanet i Ugglebo



Brattfors Bruk. Lancashiresmedjan med råskeneverk. Foto från 1905–1906. (LMG.)



(Ockelbo). Svens Bröms far, kyrkoherde Johannes Svenonis Bröms hade av drottning Kristina fått behålla Wij "att niuta, bruka och behålla under Adelig frihet och frelsemanna Tjenst". Sven Bröms ärvde sedan denna egendom. Wij fick sin säterifrihet 1666.¹¹

Bröms bodde på Wij, tills han 1685 sålde sina egendomar i Gästrikland till mågen, ståthållaren Johan Silfverklou.

ÅBRO HYTTA OCH BRATTFORS BRUK GRUNDAS AV BRÖMS OCH PETRE

Som tidigare nämnts hade rådmannen i Arboga Robert Petre 1671 ingått avtal med dr Bröms i syfte att uppföra masugn vid Åbro och stångjärnshammare vid Brattfors. Man hade funnit järnmalm vid Åbron.

Robert Petre hade lånat Bröms 6000 rdr bko till dennes fastighetsförvärv från friherre Karl Leijonsköld, mot hälften av jordräntan som pant. Vem som i första omgången blev ägare till masugnen och hammaren finns det motsägelsetfulla uppgifter om. Ett faktum är dock, att Petre och Bröms inte kom överens. Robert Petre och hans son Welam sålde sin egendom i Ockelbo och ägnade sig sedan åt Hofors, medan Bröms ensam stod för Åbro och Brattfors samt Viksjö, på vilka han hade fått privilegium 1676. Bröms måste nu hämta malm från Torsåker, där han köpte hemmanet Hofors nr 3 för att bli delägare i gruvorna.



Carolus Carlsson (1642–1707). Biskop i Västerås stift. Gift 1:a ggn med ärkebiskopsdottern Margareta Swebilja och 2:a ggn med Catharina Bröms. Biskop Carlsson hade en hel del ägarintressen att bevaka vid olika järnbruk.
(Ur Svenskt Porträttarkiv. Okänd konstnär. Ägare: Domkapitlet, Västerås.)

SVÄRSONEN JOHAN SILFVERCLOU

Johan Silfverklou gifte sig 1680 med Sven Bröms dotter Catharina. Silfverklou adlades år 1681, och hustrun blev nu "nådig Fru." Sven Bröms överlät driften av bruket mer och mer till Silfverklou. Han övertog hela svärfaderns egendom år 1685. Därefter löste han 1686 ut Petre genom en likvid till Welam Petre på 38037:29 dr kopparmynt. Släkten Petre var därmed borta från Ockelboverken, och Silfverklou var ensamägare till Ockelboverken med säterifrihet.

Snart brann dock den i början av 1680-talet uppförda herrgårdsbyggnaden ned. År 1686 drabbades familjen av ytterligare en olycka – Johan Silfverklou dog plötsligt, och Catharina Bröms stod där ensam med en liten dotter och ansvar för bruket. Det arrenderades ut, och redan 1687 gifte Catharina Bröms om sig med biskopen Carolus Carlsson och flyttade med sin far, som nu var 75 år, till Västerås. Sven Bröms avled där 1693.

Sedan biskopinnan Catharina Bröms för andra gången blivit änka, 1707, övertog hon Ockelboverken, som var utarrenderade till bergsfogden Anders Larsson Uhr, Kungsgården. Efter 1709, då Uhr avlidit, tog hon själv hand om ledningen. Hon var då 45 år, och Catharina blev känd under namnet "nådig frun på Wij".

Assessor Erland B. Caméen hjälpte till att sköta bruken 1717 och 1718. De sista åren av Catharinas levnad var Hans Hierta hennes medarbetare.

OCKELBOVERKENS ÄGARLÄNGD EFTER CATHARINA BRÖMS

Vid Catharina Bröms död den 9 mars 1735 ärvde hennes son hovmarskalken Sven Cederström Wijs säteri, Ockelboverken med Viksjö och Åmot, medan dottern Helena, gift med biskop Caméen, ärvde Kilaforsverken med Hällbo. Catharina hade vid Carolus Carlssons bortgång avstått från sin del i arvet efter honom till förmån för sina nio styvbarn, varför dessa inte reste några anspråk vid arvskiftet efter henne. Dottern i första äktenskapet Kristina Margareta Silfverklou hade också fått ersättning för sin arvslott, som Catharina Bröms tillskansat sig vid Johan Silfverklous död.

Hovmarskalk Sven Cederström ägde bruken till sin död 1767. Därefter var det den 45-åriga sonen Tomas Cederström, som blev ensam ägare till Ockelboverken. Tomas Cederström var född 1722 och blev kapten vid Hälsinge regemente 1748, kammarherre 1769 och hovmarskalk 1770. Han var gift med friherrinnan Ulrika Eleonora Bunge. Då Tomas Cedersköld avled år 1771, var hans barn Ulrika och



Hammardammen i Åmots bruk. Fr.v. sågverk, tysksmedja och kolhus. Bruksgatan skymtar i bakgrunden. (Vykort, Järnriket Gästrikland. LMG.)

Karl minderåriga. Karl var född 1765. Förmyndare blev morbrodern greve Sven Bunge.

Sedan Karl Cederström år 1786 övertagit ledningen för Ockelboverken, lät han under åren 1787–1793 uppföra "Nya stenhusbyggnaden".

Karl Cederström sålde 1793 Ockelboverken till sin kusin Mårten Bunge.

Efter Mårten Bunges konkurs 1813 inköptes egendomen 1816 på auktion för 127 050 rdr bko av direktören Johan Alexis Åberg, Stockholm. Ockelboverken omfattade då:

- ◆ Wij lantegendom med Wij bruk, som bestod av en stångjärnshammare med två härdar, tre spikhamrar, en klippsax, en plåthammare, en kvarn och 1/3 i en vattensåg
- ◆ Åmots bruk med två stångjärnshamrar och fyra härdar, masugn, två sågar och 1/3 i en kvarn
- ◆ Åbro masugn och Brattfors bruk med två stångjärnshamrar och fyra härdar, två sågar och två kvarnar
- ◆ Katrineberg med en stångjärnshammare och två härdar, kvarn och såg.

Till bruken hörde 25 438 tunnland egendomar med skog och gruvdelar samt 79 988 tunnland rekognitionsskog.

Sonen Albert Åberg blev efter 1834 ensam ägare. Han dog 1885 och därefter sålde arvingarna den 6 juli 1887 Ockelboverken för 4,5 miljoner kronor till Kopparberg Hofors Sågverks AB, bildat 1854. Som delägare ingick Hofors bolag samt Stora Kopparberg Bergslags AB. År 1937 bytte företaget namn till Kopparfors AB.¹²

TEKNISK HISTORIK FÖR OCKELBOVERKEN 1675–1940¹³

- År 1675 hade Robert Petre och Sven Bröms låtit uppföra masugn vid Åbro och stångjärnshammare vid Brattfors.
- År 1710 utfärdade Bergskollegium privilegier på Åmots masugn och hammare med två härdar, vilka uppfördes vid en plats i närheten av där Bersiljeån och Kölsjöån flyter samman. I storskogen uppstod snart ett samhälle med nödortfött anlagda vägar, kolmilor och arbetstillfällen, även för de finnar, som tidigare röjt nybyggen i skogarna. Järnet från Åmot liksom från de tidigare anlagda bruksdelarna transporterades med hästforor den sju mil långa vägen till Gävle för utskeppning.
- År 1779 köptes Katrinebergs bruk med en härd och en hammare.
- År 1797 anlades en manufaktursmedja vid Wij.
- År 1804 byggde man ut både Brattfors och Åmots bruk till att innehålla två hamrar och fyra härdar.

- Några år in på
1800-talet fick man vid Wij privilegier för att idka tysksmide med
en hammare och två härdar.
- År 1855 byttes de bägge tyskhärdarna vid Katrineberg ut mot
en lancashirehärd.
- År 1856 ersattes härdarna vid Åmot med två lancashirehärdar
och en vällugn samt tillhörande hammare.
- År 1857 ersattes hyttan vid Åbron med en hytta vid det nyanlagda
bruket Jädraås, där tillgången till vattenkraft var bättre än vid
bron. Vintjärn var nu den viktigaste gruvan för Ockelboverken.



Jädraås Bruk: masugnarna 1915. (LMG.)



Wij valsverk, Ockelbo. Bruket anlades 1797 som manufaktursmedja. Anläggningen byggdes ut 1885 och fick det utseende den har idag. Invid de väl bevarade industrilämningarna finns Wij herrgård och delar av den gamla bruksgatan.(LMG.)

- År 1863 efter en brand, byggdes smedjan vid Wij upp som en räcker-smedja med vällugn, räck- och släthammare. Där räcktes de smältstycken ut som sedan förädlades vid Brattfors.
- År 1865 installerades de bägge smedjorna vid Brattfors med lancashirehärdar.
- År 1885 ersattes räcksmedjan vid Wij med ett valsverk - ett mediumverk - på samma plats.

- År 1885 byggdes verksbyggnaden vid Wij om så att den tidigare enskeppiga byggnaden breddades till att få två skepp.
- År 1887 köptes Ockelboverken av Kopparberg Hofors sågverks AB. Den nya ledningen lade omedelbart ned bruken i Åmot och Katrineberg.
- År 1891–1892 moderniserades hyttan vid Jädraås.
- År 1897–98 koncentrerades driften vid Brattfors till en smedja, som kraftigt byggdes ut. Man installerade även ånghammare och hjälpbrytare.
- År 1903 satte man in ett råskeneverk i Brattfors.
- År 1903 kompletterades mediumverket vid Wij med ett finvalsverk.
- År 1905 startade man vid Jädraås en lancashiresmedja med fem lancashirehärdar.
- År 1909 byggdes hyttan vid Jädraås om till en dubbelhytta.
- Åren 1914–15 byggdes hyttan i Jädraås om ännu en gång. Smedjan utökades nu med ytterligare fem härdar.

Rydén skriver:¹⁴

I början på 1900-talet var produktionen vid Ockelboverken organiserad så att malmen från gruvorna i Vintjärn smältes till tackjärn i hyttan i Jädraås. Detta tackjärn smiddes till smältstycken vid smedjorna i Jädraås och Brattfors och valsades sedan till stångjärn vid valsverket i Wij.

Under 1900-talets första år framkom att lancashiresmidets tid var förbi. Runt om i landet lades bruken ned och kvar blev endast de större järnverken med en produktion som byggde på modernare stålprocesser. Nedläggningarna nådde även Ockelboverken. År 1919 lade man ned smedjan i Brattfors och i början av 1930-talet blåstes hyttan i Jädraås ned för alltid och valsverket i Wij lades ned. Sist av alla arbetsplatser inom Ockelboverkens järnhantering lades smedjan i Jädraås ned – den var i drift till in på 1940-talet.



Axmars slott med lusthuset till höger. (LMG.)

Axmar bruk¹⁵

BRUKETS ANLÄGGNING OCH ÄGARE

Bergskollegium gav 1656 borgmästaren i Söderhamn Johan Eskilsson privilegium på att få bygga en hammare på sina skatteägor i Hamrånge. Som nämnts tidigare var han ägare till flera hyttor och hamrar i Gästrikland. Bergmästaren Olov Larsson besiktigade belägenheten 1656. Han påstår i sin relation, att hammaren stod i Åby strax söder om kyrkan och var nästan färdig.



T.v: Emanuel Swedenborg (1688–1772), ämbetsman, naturvetenskapsman, religionsfilosof, mystiker och religionsstiftare. Han var systerson till Brita Behm på Axmar Bruk och en tid delägare i bruket. (Foto ur Jernkontorets porträttarkiv.)

Hösten 1670 fick bergmästare Klas Depken Anckarström tillstånd att bygga en masugn på Axmar bys skatteägor. Hyttan hade placerats vid en god ström strax intill saltsjön. Han hade under 1671 även anlagt en stångjärnshammare med två härdar. Det kan nämnas att Depken och handelsmannen David Leijel redan år 1659 börjat anlägga Älvkarleby bruk.

Ägare och arrendator efter Klas Depken Anckarström var följande personer från och med nedan redovisade år.

Ägare respektive arrendator	fr.o.m.
Albrekt Behm (ägare)	14/1 1672
Anders Hoffman (arrendator)	1672
Olov Eriksson Berglind (arrendator)	1694
Lars Ersson Hammar (arrendator)	1720
Brita Behm (ägare)	1728
Karl Albert Rosenadler	1756
Fredrik Adolf Löwenhielm	1772
David Schinckel	1775
David von Schinckel	1807
Johan Fredrik von Schinckel	?
Bernt von Schinckel	1840
Karl David von Schinckel	1861

Den 23 april 1693 beviljades privilegium för en ny hammare med två härdar. Det årliga tillåtna smidet var nu 1500 skeppund. År 1715 fick Brita Behm tillstånd att flytta den nedre, gamla hammaren till en lämpligare plats, dock så att samma damm kunde användas.

Rysshärjningarna 1719 och 1721 drabbade bruken längs svenska ostkusten hårt. I denna bild skildras överfallet 1719 på Forsmarks bruk i Uppland.

(Teckning av Göte Göransson i boken "När Forsmark brann".)



RYSSARNAS HÄRJNINGAR 1721

Norberg redogör för ryssarnas härjningar i Axmar 1721.

Kristi Himmelfärdsdag den 18 maj 1721 kom den härjande ryssflottan till ön Gåsholma en halvmil sydost om Axmars bruk. Där uppsnappades toenne karlar, som tvingades att visa vägen. Vid torpet Sundsmar sattes kosacker i land. De togo landsvägen in i socknen, brände och rövade. Under tiden kommo fem galejor till bruket och lade till vid lastageplatsen. De hade fotfolk ombord, som plundrade bruket och brände det. Lyckligtvis hittade de inte upp till den övre hammaren. Den blev därför räddad inklusive sågen, ett stall och ett redskapslider, en byggmästarverkstad och klensmedjan. Avbrända blevo masugnen, den nedre hammaren, kvarnen, alla bodar, ett stall och ett redskapslider vid det gamla bruket samt bruksgården med ekonomihus, sjöbodarna, arbetarbostäderna med alla lösören däri. Allt kol, 360 stigar, och ett stort vedförråd förintades också. En mängd stångjärn, 57 skeppund bortfördes jämte en myckenhet redskap och annat rörligt av värde. Men 200 skeppund tackjärn hade man hunnit sänka i sjön. Förlusterna uppgick enligt bergmästaren Vallerius i september 1721 till 16 440 dr smt.¹⁶



Axmars hytta, en del av det järnverk som uppfördes i början av 1860-talet.
(Vykort, Järnriket Gästrikland. Foto: Peter Blom. LMG.)

ÅTERUPPBYGGNADEN OCH BRUKETS HISTORIA FRAM TILL 1926

År 1725 meddelade bergmästaren Tor Bellander, att Axmars bruk återuppbyggt och nu var i full gång. David Schinkel byggde om masugnen 1776 och den nedre hammaren 1778. År 1784 var det tillåtna smidet vid bruket 1900 skeppund. Samma år fick Schinkel rättighet att anlägga en manufaktursmedja med en knipp- och två spikhammare för en stock och dubbel ässja. I dessa skulle 200 skeppund stångjärn förädlas till knipp-, band- och bultjärn samt spik.

Bruket såldes 1890 till Bergvik och Ala AB. Stångjärnstillverkningen vid Axmar upphörde 1894. Masugnarna vid bruket lades ned först år 1927.

Vifors bruk¹⁷

BRUKETS ANLÄGGNING OCH ÄGARE

Erik Nilsson Warg (1653–1709) var kronofogde över Hälsingland, sedan landskamrerare i Gävle och slutligen tullinspektör. Hans andra hustru var Margareta Mackeij, dotter till skotten Isak Mackeij d.ä. Kronofogde Warg hade således nära förbindelse med brukssläkten Mackeij. Han fick den 27 februari 1694 rättighet att uppföra en hammare och två härdar samt knipphammare i strömmen mellan byarna Vi och Fors, strax norr om Hamrånge kyrka. Bruket fick namnet Vifors efter de båda byarnas sammanslagna namn.

Ägare efter Erik Nilsson Warg, som dog 1709, var följande personer från och med nedan redovisade år.

Ägare	fr.o.m.
Anders Johansson Wohlgemut	1709
Direktör Johan Paul Heublein	1717
Brukspatron Abraham Heike och handlanden Isak Vougt	1724
Häradshövding Johan Smaraeus	1754
Katrina Uhr Smaraeus	1761
Mats Smaraeus	1767
Brukspatron Nils Tottie	1780
David Schinckel	1784
David von Schinckel	1807
Johan Fredrik von Schinckel	?
Bernt von Schinckel	1840
Karl David von Schinckel	1861

RYSSARNAS HÄRJNINGAR 1721

Vifors bruk hemsöktes samtidigt med Axmar bruk av ryssarna den 18 maj 1721. Norberg refererar händelseförloppet (s. 196) på följande sätt:

Innan folket kommit ur kyrkan anlände de. De 'överfölo, plundrade och skövlade allt vad de överkomma kunde och strax därpå bruket och alla byarna antände, så att där allena toenne gårdar övriga blevo'. Av bruket tillintetgjordes stångjärnshammaren, knippshammaren, alla bodar och skjul, stall, lider, bruksgården, bruksfolkets boningshus och proviantbodan. Herrgården var en stor rödmålad byggnad om fem rum, uppförd 1695. Därtill hörde en särskild köksbyggnad. – Med lösören, stångjärn m.m. uppskattades förlusten till 7 490 dr smt eller 22 470 dr kmt.¹⁸

Kompensation för skadorna utgick i form av befrielse under åtta år från ordinarie och extra ordinarie utgifter till kronan. Bruket rapporterades återuppbyggt och i full gång 1725.

Stångjärns- och manufaktursmedjan byggdes om 1762, och i den fanns en hammare med två härdar samt en knipp- och en spikhammare. 1785 beviljades tillstånd att uppföra ännu en hammare med två härdar. Det privilegierade smidet hade varit 600 skeppund från 1695 till 1778. Det hade år 1806 ökat till 1900 skeppund. Stångjärnssmidet pågick ganska jämnt till och med 1860 och steg ett och annat år till 3000 skeppund. Alla manufakturverkstäderna vid Hamrångeverken var nedrivna 1845. Stångjärnssmidet vid både Vifors och Viksjö överfördes till Axmar efter 1863. Bruket såldes 1890 till Bergvik och Ala AB.

Viksjö bruk¹⁹

BRUKETS ANLÄGGNING OCH ÄGARE

Wij herresäte var, som nämnts, medelpunkten för de s.k. Ockelboverken, till vilka även Viksjö hörde ända till 1803, då det införlivades med Hamrångeverken.

Sven Bröms placerade Viksjö bruk vid rågången mellan Ockelbo och Hamrånge socken men inom sistnämnda socken, närmare bestämt där Dammsjöns vatten genom en mycket kort å rinner ut i Viksjön. På detta ställe fanns två sågar, varav den ena tillhörde Bröms sedan drygt ett tiotal år tillbaka, och den andra hade han köpt strax före anhållan om privilegium. Sven Bröms fick 1676 rättig-

het att uppföra en hammare vid Viksjön. Först 1694 meddelar bergmästare David Leijel att biskop Carolus Carlsson, Sven Bröms svärson, hade anlagt Viksjö hammare, som börjat smida i januari 1694. Samtidigt meddelas att privilegium beviljats för ännu en hammare inom "ett bösshålls avstånd" nedanför den andra hammaren. Viksjö hade alltså från denna tid två hamrar med fyra härdar och 1200 skeppund smide.

Catharina Bröms, Sven, Tomas och Karl Cederström samt Mårten Bunge blev sedan i nu nämnd ordning ägare av Viksjö fram till 1803. Viksjö bruk överläts då till kommerserådet David Schinkel, som förut förvärvat Axmar och Vifors. Därefter hörde Viksjö till de s.k. Hamrångeverken. På 1820-talet hade de tillsammans i medeltal 5000 skeppund smide per år.

Bergvik och Ala AB köpte Viksjö egendom 1889.

Grönsinka med Stålbo, Gammelstilla och Oppsjö²⁰

ANLÄGGNINGARNAS GRUNDARE

Isak Kock hade, som nämnts, i mitten på 1650-talet anlagt en masugn vid Skommarhyttan och hammare vid Gammelstilla. Tidigare hade han i By socken anlagt Horndals bruk och Valla masugn samt köpt Näs egendom. Kock adlades 1667 med namnet Cronström.

1670 fick Cronström privilegium på en plåthammare vid Stålbo i västra delen av Österfärnebo. Stålbo manufakturverk uppfördes omedelbart. Produkterna i form av takplåt blev dock ingen säljframgång. Cronström kunde inte tävla med Garphyttan, som smidde bättre och billigare järnplåt. Han fick genom kungl. brev 1679 tillstånd till annat smide än plåt, nämligen bl.a. järnmanufaktur och järnmodeller till skeppsbyggeri. Vid Stålbo hade han en hammare med två härdar. För att få eget tackjärn begärde han 1678 att få bygga en masugn i närheten av Stålbo. Cronström ville placera hyttan på Forsby ägor vid ån Grönsinkan. Ån rann fram mellan höga bankar och kunde stängas av med hjälp av en damm, och då bildades ett fall på tio och en halv alnar, så att vattenhjulet kunde få överfall. 1679 fick Cronström privilegium på en masugn.

Cronström avled år 1679. Det blev hans affärsbegåvade hustru Christina Hanssen Cronström som såg till att hyttan blev uppförd 1680, och år 1686 blåste man 625 skeppund tackjärn där.

Christina Cronström fick 1694 privilegium på en hammare med två härdar att byggas en dryg kilometer nedanför gamla hammaren Oppsjö, som låg på skattehemmanet Skommora by. De båda hamrarna kom att kallas Grönsinka övre och nedre hammare. Mellan 1723 och 1804 var den tillåtna smidesmängden för de båda hamrarna totalt 1400 skeppund. Anders Ulrik Björkman beviljades 1838 rätten att få uppföra och utnyttja en ny stångjärnshammare vid Grönsinka – vid Oppsjön. Hela smidet uppgick därefter till 3100 skeppund.

Transporterna av det färdiga stångjärnet var problematisk. Det var sju besvärliga mil till Gävle, nämligen först två och en halv mil norröver till Storsjön nära Årsunda kyrka, sedan en och en fjärdedels mil med båt över Storsjön till Forsbacka och slutligen en och en halv mil över land till Gävle.

Namnen Oppsjö och Stålbo hamrar försvann och ingick i beteckningen Grönsinka rapporteras det år 1833.

Ägare och förvaltare av bruken efter Christina Cronström

Fru Christina Cronström hade fram till sin död 1708 sina mågar Henrik Piper och Jöran Johan von Knorring som förvaltare av dessa bruk. De ärvdes av sonen Isak Cronström d.y., som var general i holländsk tjänst. Isaks son Daniel Cronström övertog bruken 1751. Daniel var överste i Holland och dog ogift 1768. Båda arrenderade bort bruken.

Ägare efter Daniel Cronström var följande personer från och med nedan redovisade år.

Ägare	fr.o.m.
Anna Kristina Mackejj	1751
Landshövding Fredrik Ulrik Isenstierna	1753
Okända ägare	1768-1791
Brukspatron Bengt Magnus Björkman	1792
Brukspatron Axel Ulrik Björkman	1818
Bengt Magnus Björkman	1855
Svenska staten	1898

Grönsinka masugn nedlades 1893, då den hade blåst 7963 skeppund under 161 dygn, dvs. 49 skeppund per dygn. Stångjärnstillverkningen synes ha upphört 1882.

Gysinge²¹

KULGJUTERI OCH GEVÄRSFAKTORI

Den 16 februari 1666 anhöll auditören Peder Svensson Printz att få uppsätta en masugn och en hammare vid Gysinge, för att i första hand bedriva kulgjuteri. Enligt bergmästare Klas Depken hade masugnen uppförts 1673, men den var ännu inte i full gång. Malmen hade vid de första blåsningarna varit oduglig och skadat ugnen.

Auditören Svensson Printz hade kommit i kontakt med inspektorn vid Lövsta bruk Anders Larsson Höök (se appendix), som snart övertog ledningen vid Gysinge. Höök hade 1675 köpt plats för en stångjärnshammare av auditören Printz och begärde också att vid Gysinge få inrätta ett gevärsfaktori. Den 11 juli 1677 undertecknade Karl XI i lägret vid Herrevadskloster i Skåne privilegium på gevärsfabriken. Enligt Norberg (s. 212) står det följande i brevet: "Till att facilitera det besvär, som sig giver vid vårt livregimentes rekrytering med gevärs anskaffande" skulle inspektorn Anders Höök få inrätta ett faktori på den plats i Gysinge, som han tillhandlat sig. Konungen beviljade honom "en viss del i Dannemora gruvor samt nödtorftig skog av näst omliggande allmänningar". Bergskollegium utfärdade den 18 november 1678 privilegium för gevärsfaktoret och en hammare. Höök fick därmed tillstånd "et factorie adt Upp sädta uppå den lägenhet han sig tillhandlat har i Färnebo Sochn, Gysingen benämnt, hvarest till sådant Wärcz drifwande, för hoos liggande Strömmar och Skogh enna god bequmläghet skall wara ..."

Karl XI var god vän och jaktkamrat med Per Larsson Höök (adlad Hökenhielm). Han var bror till Anders Höök och hade troligen lagt ett gott ord för brodern. Detta bidrog till att kungen favoriserade Anders Larsson Höök, och denne fick genast en del fördelar. År 1677 utfärdades kunglig order att uppdelas skog och allmänningar från Kronan till Gysinge bruk, och den 11 juli samma år beordrades bergmästaren Erik Ehrencrona att inrymma Höök i Dannemora gruvor. Behandlingen av ärendena gick ovanligt snabbt.

ÄNDRAD PRODUKTIONSINRIKTNING

För att tillverka gevär behövdes stångjärn som utgångsmaterial och man hade därför anlagt en stångjärnshammare. Stångjärnssmidet drevs enligt vallonmeto-

Gysinge Bruk. Ett vallonbruk med anor från 1600-talet och en av Sveriges bäst bevarade bruksmiljöer från 1700- och 1800-talet. (Gysinge Bruk. Foto Tore Schelin.)



den med en hammare, en smälthärd och en räckhärd. När hammaren anlades fanns redan en hytta på platsen. Något gevärsfaktori anlades aldrig men stångjärnssmidet fick efter vissa problem fortsätta, men då för försäljning. År 1682 kritiserades Höök av myndigheterna för att inte ha fullföljt planen med gevärsfaktoret utan istället ha övergått till stångjärnssmide.

Anders Larsson Höök var gift med Anna Mackeij, dotter till Isak Mackeij d.ä. Vid Anders Larsson Hööks död 1687 gjorde hustrun anspråk på att få sköta driften, då hon "ej var alldeles ovan att dirigera the widt sändha beställningar, som bergsbruken medh sig bringa". I ett brev från Karl XI beklagas förlusten av hennes make, som kallas "en duglig och redbar undersåte" Redbarheten kanske inte var så över sig, eftersom Höök med avsikt inte gjort någonting för att få fart på gevärsfabriken. Stångjärnet var helt enkelt en mycket lönsammare hantering att ägna sig åt.

Efter makens död 1687 övervakade fru Anna Mackeij driften till 1695, då hon gifte om sig med biskopen i Strängnäs, Erik Benzelius d.ä. Han utnämndes 1701 till ärkebiskop efter Olaus Swibelius.

ÄGARLÄNGD

Ägare efter Anna Mackej var följande personer från och med nedan redovisade år.

Ägare	fr.o.m.
Eva Höök	1695
Karl Broman	1702
Kammarherre Anders Isenstierna	1722
Kammarherre Israel Broman	1736
Direktör Klas Grill och brukspatron Mikael Hising	1748
Landshövding Fredrik Ulrik Isenstierna	1751
Brukspatron Gustav Wittfoth	1769
Hedvig Katarina Wittfoth och Anders Barchaeus	1782
Brukspatron Jean Fredriksson Bedoire	1799
Mikael Benedicks	1820
Benedicks familjeaktiebolag	1878
Häradsövding H. Tillberg, kapten A. Abenius m.fl.	1903

Brukens egendomar såldes 1905 till Stora Kopparbergs Bergslags AB.

TEKNISK HISTORIK OCH PRODUKTIONSUPPGIFTER

Vid mitten av 1700-talet anlade man en ny smedja för tysksmide med en hammare och två härdar. Under de följande 100 åren utökades smidet ytterligare och 1855, när man återigen anlade en ny smedja med en hammare och två härdar, smidde man omkring 6000 skeppund. Man var då ett av Gästriklands största järnbruk.

Smidet uppgick i skeppund under olika år till nedan redovisade mängder:

År	Skeppund
1748	1800
1760	2800
1838	3733
1855	6000

- ◆ År 1855 utökades bruket med en ny hammare och två härdar, och smidet var då oinskränkt.
- ◆ År 1881 infördes lancashiresmide på bruket.
- ◆ Under de sista åren av 1800-talet experimenterade man med att smälta stål med elektricitet.



Gysinge Wårdshus med moderna hotellrum och kompletta konferenslokaler utgör en betydande del av Gysinge Bruks välbevarade och vackra bruksmiljö med anor från 1600-talet. (Fotot har välvilligt ställts till förfogande av källarmästare Inge Lindgren, Gysinge.)

- ◆ År 1890 anlade man en sulfitfabrik för att bättre ta till vara sitt virke från sina stora skogsegendomar.
- ◆ År 1900 blev ingenjören Fredrik Adolf Kjellin klar med den första fungerande induktionsugnen för framställning av stål på elektrisk väg. Det första elektrostålet i världen kunde produceras vid Gysinge. Händelsen var en världssensation, och brukets namn blev mycket berömt.
- ◆ År 1901 brann Sulfitfabriken ned och byggdes inte upp på nytt.
- ◆ År 1901 byggde man ett elektrostålverk på den nedbrunna sulfitfabrikens plats.
- ◆ År 1903 såldes bolaget till Stora Kopparbergs Bergslags AB, som delade egendomens skogar med Korsnäs Sågverks AB.
- ◆ Fram till 1926 tillverkades dock elektrostålet. Gysinges järnbrukshistoria fick då definitivt ett slut.



Gysinge Bruk. Smeder utanför vallonsmedjan på 1890-talet.
(Vykort, Järnriket Gästrikland. LMG.)

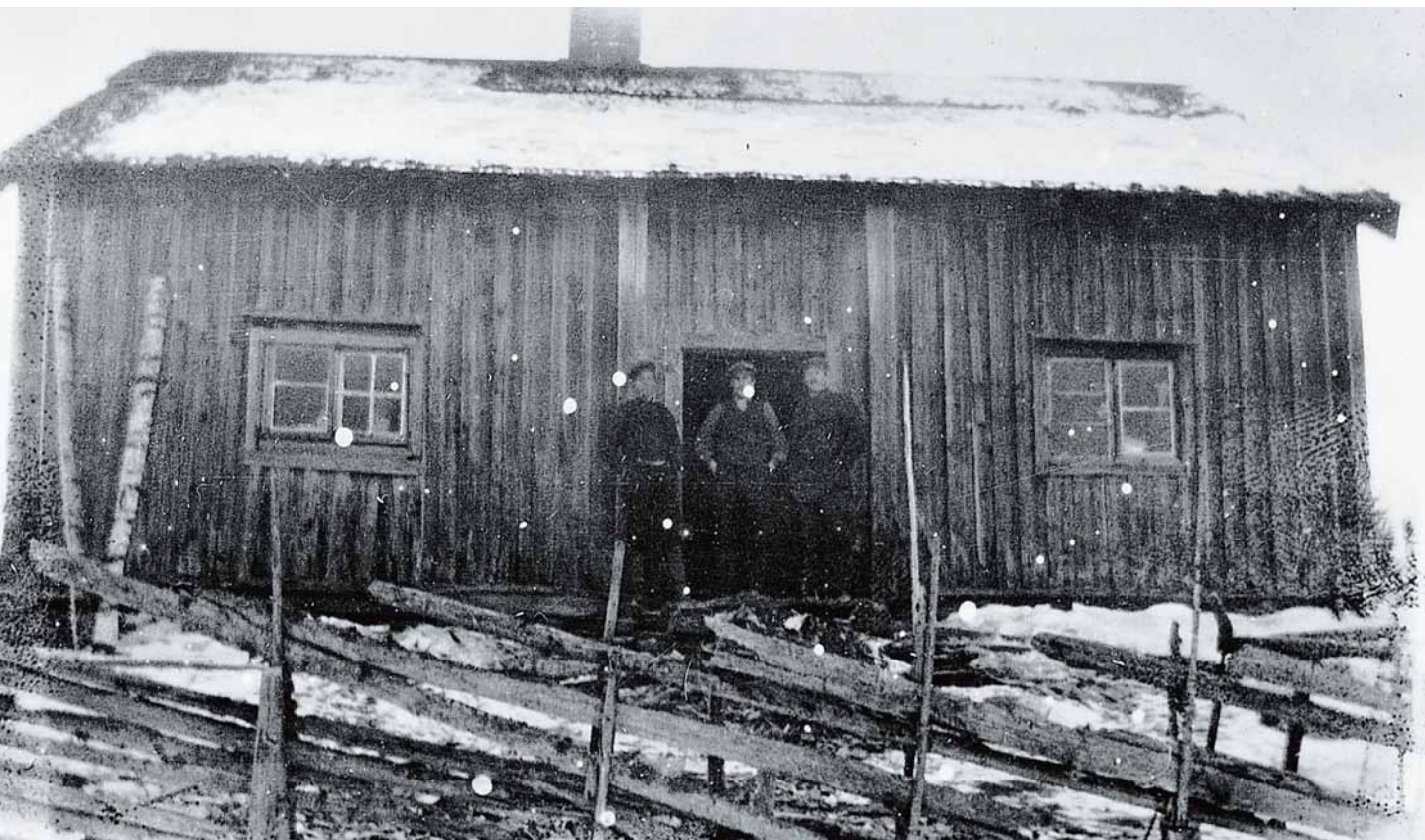
6. Tolv kvinnliga brukspatroner

Gästriklands ledande järnkvinnor¹ kunde göra anspråk på att vara jämlikar i ett annars tydligt manssamhälle. De fick dock tampas med orättfärdig kritik från männen i konkurrerande företag och avundsjuka från kvinnor i sitt eget samhällsskikt, och ovanpå detta ett visst hån från arbetarna. Dessa kunde inte alltid förmå sig att känna någon självklar respekt för en kvinna.

Catharina Bröms

Nådiga frun på Wij, Catharina Bröms, var både den första och den främsta i den långa raden av kvinnliga brukspatroner i Gästrikland. Hon var dotter till Sven Bröms. Svens far och farfar var båda kyrkoherdar i Ockelbo. Sven hade studerat vid utländska universitet, och när han återkom till Sverige som medicine doktor utnämndes han genast till livmedikus med titeln arkiater hos drottning Kristina och senare hos Karl X Gustav.

Catharina Bröms föddes 1664. Hon gifte sig 1680, 16 år gammal, med Johan Silfverklou, f.d. ståthållare på Ösel och räntmästare åt drottning Kristina. Dr Sven Bröms sålde 1685 sina egendomar till Johan Silfverklou. Johan dog redan 1686, och Catharina gifte sig 1687 vid 23 års ålder med den 45-årige biskopen Carolus Carlsson i Västerås. Med honom hade Catharina Bröms tre barn: Helena, Sven och Charlotta. Biskop Carlsson hade nio barn i ett tidigare äktenskap. Barnen i båda kullarna adlades med namnet Cederström på grund av fadern Carolus Carlssons stora tjänster till kronan. I Västerås kallades Catharina "Biskop Karin" eftersom salongsskvallret tyckte att hon lagt sig i sin mans arbete för mycket.



Stugan där Catharina Bröms gömde sig för ryssarna 1721. (LMG.)

Sedan biskopinnan Catharina Bröms för andra gången blivit änka 1707, bosatte hon sig på Wij herrgård 1708. Ockelbobruken var utarrenderade till bergfogden Anders Larsson Uhr. Efter 1709, då Uhr avlidit, tog hon, 46 år gammal, själv hand om ledningen av alla Ockelbobruken sedan hon löst ut barnen.

Catharina hade nu ansvaret för tretton barn och en omfattande bruksrörelse. Hon drev alla sina bruk, inte bara Åbro och Brattfors utan även Viksjö, med "betjante", skriver bergmästaren David Leijel 1709.² Hon var sålunda själv direktis, inför vilken förvaltarna skulle ansvara. Catharina Bröms var nu "Nådig frun på Wij".

Problem uppstod så småningom med malmtillförseln. "Nådig frun" hade fått rätt att köpa en del malm från Dannemora och från Utö gruvor i Stockholms skärgård. I Högbo fanns dock en gammal gruva, som tidigare övergivits som vattensjuk. I samarbete med systemen Elisabet, som nu var ägare till Högbo, öppnade Catharina denna gruva på nytt. Man lyckades under ganska många år utvinna ca 2000 lass malm årligen ur Högbogruvan, innan vattnet återigen tog överhand 1733.

Runt 1720-talet drabbades järnhanteringen i landet av en påfrestande lågkonjunktur. Catharina Bröms levde under dessa år mycket sparsamt i köksflygeln på Wij. Hon anlät inga förvaltare för de olika bruksdelarna, och hon förde själv alla räkenskaper. I Viksjö fanns dock förvaltaren Karl Edström kvar. Hon hade stort förtroende för honom. Han hade 1721 lyckats driva tillbaka en skara kosacker, som gjort strandhugg på Hamrångekusten och försökt ta sig fram till Ockelbobruken. Dessa undgick därmed den förstörelse som drabbat Axmars bruk.

Efter freden i Nystad 1721 tog järnkonjunkturen åter fart. Catharina Bröms anhöll 1723 hos Bergskollegium att få anlägga en masugn vid Hällbo på Bollnäs finnskog. Därmed ville hon försvåra för ett konsortium i Stockholm att anlägga en ny industri vid Kilaån i Hanbo socken, för vilken de sökt tillstånd hos Bergskollegium. Konsortiet hade varit först på platsen och före år 1723 anlagt en hammare vid Kilaån. Catharina Bröms var mycket påstridig i ärendet, och stockholmarna avstod enligt ett förlikningsavtal daterat den 9 augusti 1725 från sitt projekt mot viss ersättning. Catharina kunde sedan i lugn och ro lägga grunden till vad som skulle bli Kilaforsverken.³

Med hjälp av biskop Carolus Carlssons förmögenhet lyckades Catharina även göra sin syster Elisabeth till brukspatron. Det skedde genom förvärvet av bruken Högbo/Edsken och Mackmyra/Valbo. Elisabeths make, domprosten Nils Dwan i Västerås, dog år 1709. Hon flyttade då hem till Catharina på Wij. Systrarna slog sig samman, men förmodligen tog "Nådig frun på Wij" i praktiken befälet över båda bruksdomänerna.

I Ockelbotrakten lever historier om Catharina kvar i sägnens form än idag. Med allt sitt processande var hon inte särskilt populär bland kollegerna på Gästrikebruken. En del var nog en smula rädda för henne. Hennes affärsbegäring och framåtanda kunde dock ingen förneka. Det finns rätt många likheter mellan Catharina Bröms och Selma Lagerlöfs skapelse Majorskan på Ekeby.

Elisabeth Bröms

Elisabeth Bröms (1667–1738) blev som vi sett också brukspatron och ägare till bruken Högbo/Edsken och Mackmyra/Valbo. Innan dess hade hon varit gifte tre gånger. Först med kyrkoherden i Catharina församling i Stockholm Erik Tilas. Med honom hade hon fyra döttrar. I det andra äktenskapet, med teologie professorn i Dorpat Crispinus Olai Jernfeld, föddes en son. Det tredje äktenskapet med domprosten Georgii Dwan i Västerås ingicks 1701 och var barnlöst.

Sina bruk skötte Elisabeth Bröms inte själv utan arrenderade ut dem, men inkomsterna övervakade hon noga. Hon köpte dessutom en rad bondhemman av ägare, som lånat pengar av henne och inte kunde betala lånen. Hon förvärvade, som nämnts, hemman både i Hedesunda och Valbo och förvandlade Mackmyra till en stor jordegendom. Skogen var givetvis viktig för träkolsbehovet vid bruken, och den odlade jorden var värdefull för leveranser av foder till förhästarna.

Elisabeth rustade upp Mackmyra och lät bygga om hammarsmedjan. Liksom systemen var hon ofta inblandad i processer om kolleveranser, vattenregleringar m.m. De båda systrarna Bröms var karska damer, som gärna tog strid för sina intressen och skötte sina bruk med kraft. Inte heller Elisabeth var särskilt populär. Man respekterade dock hennes duglighet och företagsamhet.

Catharina Cederström

Catharina Cederström hade ärvt sin mormor Catharina Bröms hushållsbegåvning och blev en duktig brukspatron mellan 1754–1791, då hon efter sin make Hans Hiertas död ägde och förvaltade Högbo bruk. Hennes levnadsöde beskrivs i kapitel 9–10 i denna bok.

Anna Kristina Mackej

Även vid Hammarby bruk och dess domäner i västra Gästrikland fanns en kvinna, som härskade över familj och egendomar: Anna Kristina Mackej (1698–1763), mest känd som "Fru Principalinnan på Hammarby". Hennes farfar, Isac Mackej d.ä., var en invandrad skotte. Han hade efter några år som förvaltare på Åkerby bruk i Uppland köpt Hammarby och Gammelstilla i Gästrikland 1672. Ende sonen, Isac Mackej d.y. var sjuklig och alkoholiserad, men dottern Anna Kristina bråddes på sin kraftfulle farfar. Redan som tonåring visade hon sig mogen att ta över ansvaret för sina arvegoods.

Anna Kristina Mackeij gifte sig, som nämnts, 1716 vid 18 års ålder med en avlägsen släkting, David Kammecker. Hon blev änka 1723. Men redan året därpå gifte hon sig med brukspatron Johan Uhr på Kungsgården, en änkling med nio barn. Lika många barn föddes i det nya äktenskapet. Johan Uhr och hans hustru Anna Kristina bodde på Hammarby. De löste ut de övriga arvingarna till Isac Mackeij d.y. och köpte flera hamrar, masugnar, gruvor och skogshemman. Johan Uhr var den formelle ägaren av brukskomplexet, men det var hustrun som övervakade det mesta även under makens livstid.

Johan Uhr dog 1741.⁴ Änkan Anna Kristina, 43 år gammal, tog då över ansvar för och kontroll av verksamheten vid familjens bruk. Hon förde ett strängt regemente över sina egendomar. Kungsgården med tillhörande hyttor och hamrar lät hon styvsonen Anders Uhr förvalta. Verksamheten vid Hammarby och Gammelstilla skötte hon själv, sedan hon löst ut styvbarnen från denna del av arvet. Hülphers skriver om hennes livsgärning: "Hon utlöste de övfrige Arfwingarne och dref dessa Bruk med mycken styrka."

Liksom de flesta bruksägare var även Anna Kristina Mackeij inblandad i tvister med kollegerna om bl.a. kolleveranserna, tillgång till malm, ansökningar om nya privilegier m.m. Hon levde mycket enkelt och lät herrgården förfalla – något storstilat herrgårdsliv förekom inte på Hammarby under hennes tid som brukspatron.

Genom dottern Maria Elisabet Uhers giftermål 1749 med assessor Jakob Fredrik Petre på Hofors knöts de båda bruken samman. Anna Kristina Mackeij's ättlingar kom sedan att härska på Hofors, så länge det gamla bruket levde fram till 1880-talet.

Eva Höök

Även Gysinge bruk hade anknytning till släkten Mackeij. Anna Mackeij (1648–1704), dotter till Isak Mackeij d. ä. var gift med Anders Larsson Höök. Efter makens död 1687 övervakade fru Anna driften till 1695, då hon gifte om sig med biskopen i Strängnäs, Erik Benzelius d.ä. Då han blev ärkebiskop år 1701⁵ fick hon annat att tänka på än bruket i Gysinge.

År 1701 övertog Anna Mackeij's dotter Eva Höök (1675–1742), gift med Henrik Isenstierna, skötseln av Gysinge bruk. I äktenskapet med Henrik föddes sju barn. En av döttrarna, Brita Charlotta Isenstierna var farmor till "den olycklige kungamördaren" Johan Jacob Anckarström. Han sköt Gustav III den 16 mars 1792 på en maskeradbal i Kungl. Operahuset i Stockholm.

Eva Hööks make Henrik dog redan 1701. Hon gifte om sig 1702 med lagman Karl Broman. I detta äktenskap föddes tio barn. Eva Höök var en kavat dam, som med makt och myndighet skötte sitt bruk samtidigt som hon blev mor till 17 barn.

På Bromans tid inköptes Hargs bruk i Uppland. Isac Mackeij d.ä. och Henrik Isenstierna hade tidigare arrenderat Hargs bruk. När Evas andre man avled 1722, hade änkan mycket stora skulder. I dessa ingick möjligen förlusten av Hargs bruk, som ryssarna brände under kushärjningarna 1721. Eva Höök lyckades dock med konststycket att bli fri från skuldbördan.

Evas äldste son Anders Isenstierna blev 1722 formellt ägare till Gysinge bruk, och då han dog 1736, efterträddes han av sonen i andra giftet Israel Broman. Efter några år förvärvade Anders Isenstiernas son Fredrik bruket. Eva Höök tycks dock ha varit den sammanhållande kraften under sönernas tid som ägare. Hon tog också initiativet till uppförandet av en herrgårdsbyggnad med parkanläggningar i Gysinge. Genom bouppteckningen efter Eva Höök, daterad 1743, och ett syneinstrument från 1767 får man en grundlig beskrivning av herrgårdens rumsfördelning och möblering.

Eva Höök var formellt aldrig ägare till Gysinge och Hargs bruk. Att hon kom att framstå som brukets ledande person kan förklaras av att ägarna samtidigt hade andra tjänster att sköta: Karl Broman var lagman för lagsagor i Norrland och reste alltså mycket. Anders Isenstierna och Israel Broman var båda kammarherrar, vilket säkert medförde en viss hovtjänst i Stockholm.

Anna Katarina Christiernin

Anna Katarina Christiernin (1680–1746) blev ytterligare en av de kvinnliga bruksägarna i Gästrikland under 1700-talet.

Hon var dotter till den förmögne brukspatronen Erik Christiernin på Ramnäs i Västmanland och gifte sig 1705 med Johan Robert Petre, delägare i Hofors och borgmästare i Arboga. Anna Katarina fick under ett 21-årigt äktenskap 17 barn, och dessutom hade hon två styvbarn från makens första äktenskap.

Johan Robert Petre dog 1726, och änkan köpte då 7/16 av Hofors för 24 000 daler kopparmynt av makens syskon. För sina barn förvaltade hon 9/16, som var deras arv, och på detta sätt fanns också på Hofors en kvinnlig brukspatron. Hon förvaltade bruket under 18 år på ett intelligent och handlingskraftigt sätt. Då hon tidvis bodde i Arboga fick sonen Erik Gustaf förtroendet av förvalta Hofors. Han

måste dock skicka alla räkningar, som avsåg bruket, till modern. Hon betalade dem, det var också hon som gjorde upp med Gävleköpmännen om järnleveranserna.

Anna Katarina ansökte hos Bergskollegium att få öka brukets produktion från 500 till 800 skeppund. Då hon inte fick något positivt besked från kollegiet, vände hon sig till Kungl. Maj:t, som bad kollegiet att ge med sig. Hon fick nu t.o.m. tillstånd för 1000 skeppund, och detta blev den årliga tillverkningen under resten av 1700-talet.

Bönderna i Torsåker lät hon upp, för att de lät sina gruvor förfalla och misskötte sina skogar. Ett par år före sin död 1746 överlät hon sina bruksegen- domar till sönerna Erik Gustaf och Jakob Fredrik, make till Maria Elisabet Uhr.

Brita Behm

Vid Axmars bruk i Hamrånge fanns en kraftfull kvinna, som av släkten fick för- troende att sköta bruket. Det var Brita Behm (död 1755), gift med professor Johan Swede. Hennes far Albrekt Behm avled 1679. Då började en arvsprocess, som pågick i många år. Brita Behm blev änka 1697, och hon övertog då sannolikt sköt- seln av Axmar efter brodern Albrekt de Behm, som blev sinnesjuk 1697 och avled år 1700.

Brita Behms syster Sara Behm var gift med biskop Jesper Swedberg och mor till Emanuel Swedenborg.

Vid arvsuppgörelsen 1724 fick Brita Behm 4/5 av egendomarna och Sweden- borg 1/5. Efter en process 1728 blev hon ensam ägare till bruket. Vid Brita Behms död 1755 övergick egendomarna till hennes dottersöner, två bröder Rosenadler.

Fru Brita Behm eller professorskan, som hon också kallades, tycks ha varit en mycket energisk brukschef från det hon vid 31 års ålder övertog Axmar tills hon 1755 avled 89 år gammal. Hon var alltså brukschef under 58 år.

Brita Behm drabbades dock av många bekymmer under sin brukspatronstid. Ryssarna härjade vid Axmar 1721, som nämnts. Återuppbyggnaden gick dock snabbt och 1725 var verksamheten åter igång. Brita drev också en rad processer för att hävda sitt bruks intressen. Hon gick under namnet "Järn-Brita", vilket antyder, att även hon var hårdför i affärer. Hon ansågs dock vara hederlig att ha att göra med. Hon hade stor respekt med sig, och var liksom flera av sina kvinn- liga kolleger i Gästrikland allmänt erkänd för sin duglighet. Hon förefaller i viss

mån ha vårdat sig om sina arbetare. Men emot de kolförande bönderna visade hon inte någon misskund.

Ytterligare fem kvinnliga bruksledare

Ytterligare några kvinnor, som under kortare perioder kom att fungera som bruksledare efter sina makars död, kan nämnas:

Anna Mackeij, gift med Anders Larsson Höök, har redan nämnts. Hon ledde Gysinge bruk 1687–1695, tills hon blev biskopinna i Strängnäs.

Fru Sara Strandberg gift med Peter Högberg. Denne förvärvade efter Elisabeth Bröms Mackmyra med Valbo masugn. Sara skötte som änka denna domän 1754–1756. Hon sålde 1756 sitt bruk till sin måg Paul Strömbäck och hans bror.

Kommerserådinnan Ulla Elfbrink, f. Elfstrand, var gift med grosshandlaren och brukspatronen Olof Elfbrink. Som änka skötte hon 1835–1844 Mackmyra bruk, vilket hennes make köpt av släkten Strömbäck. Hon fullföljde det planerade bygget av en lancashiresmedja. Ulla lät också uppföra det Elfbrinkska gravkoret på gamla kyrkogården.

Då Isac Cronström, ägare till bl.a. bruket i Grönsinka, avled 1679 var det hans affärsbegåvade hustru Christina Hanssen Cronström som såg till att en ny hytta blev uppförd 1680. År 1686 blåste man 625 skeppund tackjärn i hyttan. Fru Christina Cronström hade fram till sin död 1708 sina mågar Henrik Piper och Jöran Johan von Knorring som förvaltare av dessa bruk. En av Christinas söner var, som nämnts, general i holländsk tjänst.

Slutligen kan också nämnas Katarina Uhr, dotter till Johan Nilsson Uhr i hans första äktenskap, som förvaltade Vifors bruk 1761–1765 i sin egenskap av änka efter dess ägare Johan Smaraeus.

7. Gävle, handels- och sjöfartsstad

Utvecklingen till huvudort i Gästrikland

Gävle, vars först kända privilegier utfärdades 1446, är Norrlands äldsta stad.¹ Under 1500-talet fick Gävle alltmer karaktär av Gästriklands huvudort. Där byggdes kyrka, skola, hospital och rådhus. På 1580-talet började slottet anläggas.

Gävle utvecklades successivt som stad och centrum för administration och handel. Produktionen av järn i Gästriklands bergslag och av koppar i Falun ökade och skeppades alltmer över Gävle hamn. Följden blev en ökad köpenskap. Transporterna av osmundjärnet från det inre av Gästrikland hade länge gått över Mälärstäderna till Stockholm. Fraktningarna hade skett längs åsarna och vintervägarna mot Uppsala och Västerås, eller mot nygrundade städer vid Mälaren som Köping, Arboga och Enköping. När transporterna av järnprodukterna i Gästrikland ändrades till att gå via Gävle kan inte fastställas med någon större exakthet. Vissa tider var Stockholm ockuperat av fienden i de medeltida unionsstriderna, och Gävle blev då ett alternativ som utskeppningsort och införselhamn.² Det bör också nämnas att Gävle var fiskehamn med fiskerätt längs Norrlandskusten.



Gävle fränsydost. Kopparstick av Johan van den Aveelen 1700. (LMG.)

Gävles första bebyggelse tros ha legat vid den plats där Gavleån inte längre var framkomlig. Gavleåns dalgång var en naturlig väg för transport av varor som skulle avsättas inne i landet, eller som i motsatt riktning skulle nå ut till kusten för vidare befordran med båt. Transporterna till Gävle från Storsjön och åt andra hållet skedde med häst. Landsvägen gick på åsen genom Valbo.

I Gävle fanns mer än 20 handelshus. De sålde bergsmännens och brukspatronernas stångjärn och försåg dem med förlag och driftskrediter i form av livsmedel och kontanter.³ Bergsmännens och brukspatronernas förbindelser med handelshusen i Gävle utgjorde, som tidigare nämnts, en för järnproducenterna mycket betydelsefull förbindelse. De deltog i ett internationellt varuutbyte, och

deras framgång som järnproducenter avgjordes i förhandlingar med handelshusens köpmän. För järntillverkarna innebar detta samtidigt ett risktagande. Inte minst bergsmännen blev genom handelsutbytet beroende av handelshusen, som i väsentliga avseenden var starkare än bergsmännen.

I Gävle fanns också de varor, som man behövde för sitt livsuppehälle och för att berika sin materiella levnadsstandard. Staden var även ett informationscentrum, där man kunde få upplysning om händelser i stort och smått, om prisutveckling, skördeutfall och krigshändelser samt möta människor från helt andra bygder.⁴



Parti av Drottninggatan och övre Rådhuset i Gävle på 1840-talet. Drottninggatan var genomfartsgatan för järnfororna från västra stadstullen till Järnvågen. I gatans förlängning kan man se två bergsmansforor på väg mot Järntorget. (Oljemålning av G. L. Boklund efter litografi av Gävlekonstnären Ferdinand Tollin från 1830-talet. LMG.)

Gävles utrikeshandel

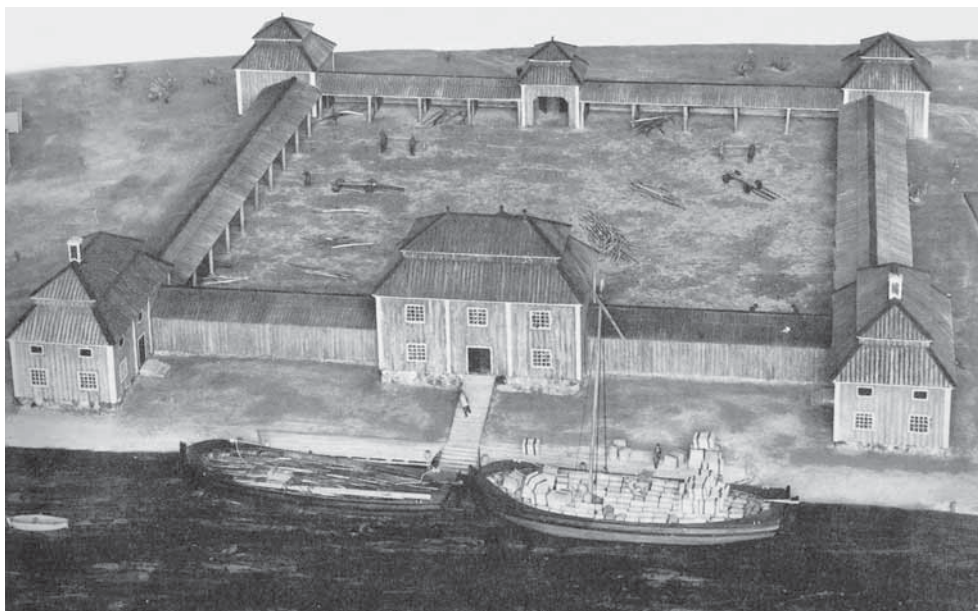
GÄVLES EXPORT OCH IMPORT PÅ 1500-TALET⁵

Då Gävles export från och med mitten av 1500-talet kan överblickas för första gången, var den sammansatt av järn, sälspäck, skinn, hudar samt sågade bräder och läkter. Det var det norrländska upplandet och järnhanteringen i västra Gästrikland, som satte sin prägel på exporten.

Tabell 7:1 nedan visar sammansättning och huvudsaklig inriktning på exporten över Gävle åren 1543 och 1580.

Ingen annan stad i landet än Stockholm överträffade Gävles järnutförelse. I gruppen skinn och hudar var husdjurshudarna betydelsefullast. De var antingen torkade eller saltade. Bockskinnen dominerade, och kvantiteterna var landets största. Vissa år var också älghudarna viktiga. Gävleborgarnas fisk gick i stor utsträckning till Stockholm.

Nedan: Järnvågen i Gävle som modell. Den uppfördes 1708 på Alderholmen i Gävleåns mynning och var konstruerad av Christoffer Polhem. Den fyrkantiga våggården omgavs av vågrum där köpmän och brukspatroner hade sina upplag. I vågen arbetade "järnvråkare", som förflyttade stängerna, lastade pråmarna och rodde ut dem till fartygen på rednen. Vågen totalförstördes i stadsbranden 1869. (LMG.)



Tabell 7:1. Gävles export 1543 och 1580

Varuslag	1543	1580
Osmundsjärn (fat)	2374	2965
Stångjärn (skeppund)	-	865
Koppar (skeppund)	126	35
Tran (fat)	20	27
Späck (tunnor)	27	24
Vax (tunnor)	8	-
Smör (tunnor)	-	5
Älghudar (st)	254	36
Oxhudar (st)	14	234
Kohudar (st)	193	83
Bockskinn (st)	3020	6983
Kalvskinn (st)	120	4561
Rävskinn (st)	223	89
Bäverskinn (st)	30	129
Utterskinn (st)	22	58
Mårdskinn (st)		58
Ekorrskinn (st)	2880	4720
Harskinn (st)	160	-
Sågbräder (tolfter)	34	295
Ved (famnar)	-	4
Tjära (tunnor)	-	190
Hästar (st)	14	-

Källa: Lundkvist, Sven 1962: Gävles utrikeshandel vid 1500-talets mitt: Gästriklands Kulturhistoriska Förenings meddelanden. Gävle, s. 67 ff.

En sammanställning av Gävles import 1546 och 1559 har gjorts i Tabell 7:2. Den utvisar att salt, textilvaror och humle svarat för de största posterna. Saltets procentuella andel minskade från 1546 till 1559, medan textilvarorna uppvisar en kraftig ökning. Inom textilvarorna dominerade olika slag av det grövre klädet, medan de finare sidentygerna och lärften intog blygsammare platser. 1559 var siffrorna för lärften 560 respektive 680 för sidentygerna av textilvarornas totalt 40824 mark. Av dryckerna kom samma år största andelen på vinet med 1950 mark. I drycker ingick vin, öl och mjöd, och i specerier ingick bl.a. socker, russin och kryddor. I gruppen hampa, lin, kabelgarn dominerade hampan. 1546 köptes hampa för 1872 mark och 1559 för 1440 mark. Av stort intresse är den stora importen av spannmål 1546 för att täcka det inhemska underskottet det året. Med kram avsågs hattar, luvor, skjortor, nålar, knivar osv. Den stora myntimporten i daler, mark och ungerska gyllen är också värd att notera.

Tabell 7:2. Gävles import 1546 och 1559 i mark örtug och i procentuell fördelning på olika varugrupper.

Varuslag	1546	1559		
	Mark örtug	%	Mark örtug	%
Salt	14387	50	25361	28
Humle	3225	11	10589	12
Textilvaror	4073	14	40824	45
Drycker	704	3	2143	2
Hampa, lin, kabelgarn	1897	7	1652	2
Spannmål	2088	7		
Kram och specerier	1203	4	8117	9
Ryska hudar	446	1		
Mynt	727	3	1796	2
Summa	28750	100	90482	100

Källa: Lundkvist, Sven 1962: Gävles utrikeshandel vid 1500-talets mitt: Gästriklands Kulturhistoriska Förenings meddelanden. Gävle, s. 70–71.

Uppgifterna tyder inte på att det var fråga om någon lyximport avsedd endast för en mindre krets inom befolkningen. Det billiga klädet och saltet var viktiga importvaror för olika grupper inom det dåtida svenska samhället. Importen av humle och under dåliga skördeår spannmål var av direkt betydelse för folkförsörjningen. Lin, hampa, vadmal och lärft m.fl. varor från de ryska områdena var betydelsefulla för bönderna runt Bottniska viken, bl.a. för deras fiske. Importen var alltså viktig för vardagliga, långt ifrån lyxbetonade ändamål. Tabellen över Gävles import 1546 och 1559 understryker dessa fakta. För Gävles del torde saltinförseln ha varit väsentlig, bl.a. för insaltningen av fisk.

UTVECKLINGEN AV GÄVLES HANDEL PÅ 1600- OCH 1700-TALEN

Under 1600-talet växte Gävle successivt i betydelse som handels- och sjöfartsstad.

Gävle betraktades emellertid av riksledningen under vissa tidsepoker – särskilt av Vasakungarna – som en konkurrent till Stockholm. De styrande ville att huvudstaden skulle framstå som mest attraktiv för utländska köpmän och investerare. Man förbjöd därför alla städer norr om Stockholm att ha direktkontakt med främmande hamnar. Det botteniska handelstvånget infördes 1636, och det innebar att fartyg från Gävle måste klarera vid Dalarö i Stockholms skärgård, innan det fick fortsätta sin segling. Handelstvånget ledde till att exporten från Gävle gick rejält tillbaka under 1600-talets andra hälft.⁶

Under 1700-talet dominerade de tre städerna Stockholm, Göteborg och Gävle helt utförseln av stångjärn. Under perioden 1738–1808 var den årliga exporten från riket som helhet i genomsnitt 329 000 skd. Därav utfördes 196 000 skd (60 %) över Stockholm, 86 000 skd (26 %) över Göteborg och 26 000 skd (8 %) över Gävle. Därutöver förekom en mindre järnexport över Norrköping, Västervik och Uddevalla.⁷

C:a hälften av de utskeppade kvantiteterna gick till Östersjöområdet, medan Nederländerna och Storbritannien, samt en marginell export till Frankrike och Portugal, svarade för resten. En jämförelse mellan de tre städerna visar att handeln i princip bedrevs under samma villkor. Köpmännen agerade antingen som kommissionärer, då de mot provision förmedlade kontakter mellan säljare och köpare, eller som förlagsgivare till producenten och därmed ägare av det producerade järnet. De kunde givetvis också köpa in produktionen. Ett svenskt handelshus med förbindelser i t.ex. Amsterdam, London eller Hamburg kunde därifrån få kredit som i sin tur fördes över till järnproducenterna i hemlandet, vilka därmed bands upp i en förlagsproduktion. De handelshus som förmådde bygga upp ett förtroende hos sina utländska kontakter och som skaffade sig erfarenheter och kunskaper kunde göra sig stora förmögenheter. Dessa placerades i fartyg, i jordbruks- och bruksegendomar eller i industrianläggningar av skilda slag.⁸

Lantmätaren och sekreteraren i Patriotiska sällskapet Adolf Modéer gav i sitt arbete "Försök till en allmän historia om Svea rikets handel" en kort statistisk beskrivning av Gävle (1770):

Staden äger ett antal av 3 532 invånare, därav 48 äro handlande och 99

mästare uti åtskillige hantverk. Här är ett sockerbruk, en yllefabrique av 5 stolar, som tillverkar årligen sattiner etc. till 10 à 12000 daler kopparmynts värde, en linne-fabrique av 4 stolar, varpå förfärdigas damaster och andra linnevaror, ett tröj- och strump-väveri, en kort-fabrique, som förfärdigar årligen 3456 kortlekar, en harts- och kimröks-fabrique, tvienne tobaks-spinnerier, som tillreda 103400 skålpund rull- och cardustobak och tvienne tegelbruk. Staden äger jämväl en säker hamn av 20 fots djup och driver en ansenlig handel på västra Bergslagen, Dalarna, Hälsingland, Gästrikland och en del av Uppland samt på alla mest kända utrikes orter, vartill år 1756 nyttjades 17 fartyg, varav 7 ifrån 175 till 50 lästers dräktighet gingo på Väster-sjön och Medelhavet.⁹

År 1766 meddelade tullkammaren i Gävle i sin årliga rapport till Överdirektören i Stora sjötullen, att inskeppningen under året i likhet med de senaste åren innehållit främst spannmål, viktualier, specerier, salt, tobaksblad, färgstoffer, hampa, lin och linfrö. Utskeppningen hade utgjorts av stångjörn, takplåtar, knippjärn, bräder och tjära.

Viktigast i Gävles utrikeshandel var vid denna tid exporten av stångjörn och importen av spannmål.

Åren 1796–1799 var sjöfarten på Gävle dubbelt så stor (8000 läster per år) som 1738–1740. Men också den totala sjöfarten på Sverige hade fördubblats. Den stora förändringen inträffade en bit in på 1800-talet. Napoleonkrigens störningar av den internationella handeln gav då Gävle tillfälle att spela en betydande roll som exporthamn för virke till den brittiska marknaden. Bräder från Mo, Hamrånge och Ockelbo i Gästrikland var särskilt efterfrågade i England.

GÄVLES STORHETSTID INOM REDERINÄRING OCH SKEPPSBYGGERI

Ännu år 1760 svarade Gävle för bara två procent av handelsflottans tonnage i Sverige. Uppsvinget för rederinäring och skeppsbyggeri i Gävle startade under de första åren av 1780-talet.¹⁰ Det var då goda tider för neutrala länders fartyg under det nordamerikanska frihetskriget. 1782 och 1783 byggdes totalt 31 fartyg om ca 1350 läster. Med bakslag under de rysk-svenska krigen växte Gävles handelsflotta i ganska jämn takt till 1845, då nära 15 procent av rikets tonnage hörde hemma i Gävle.¹¹

Tabell 7:3 utvisar vilken framträdande roll redarna i Gävle spelade 1845 i

svensk rederinäring.

Tabell 7:3. De större rederierna i Gävle och övriga Sverige 1845

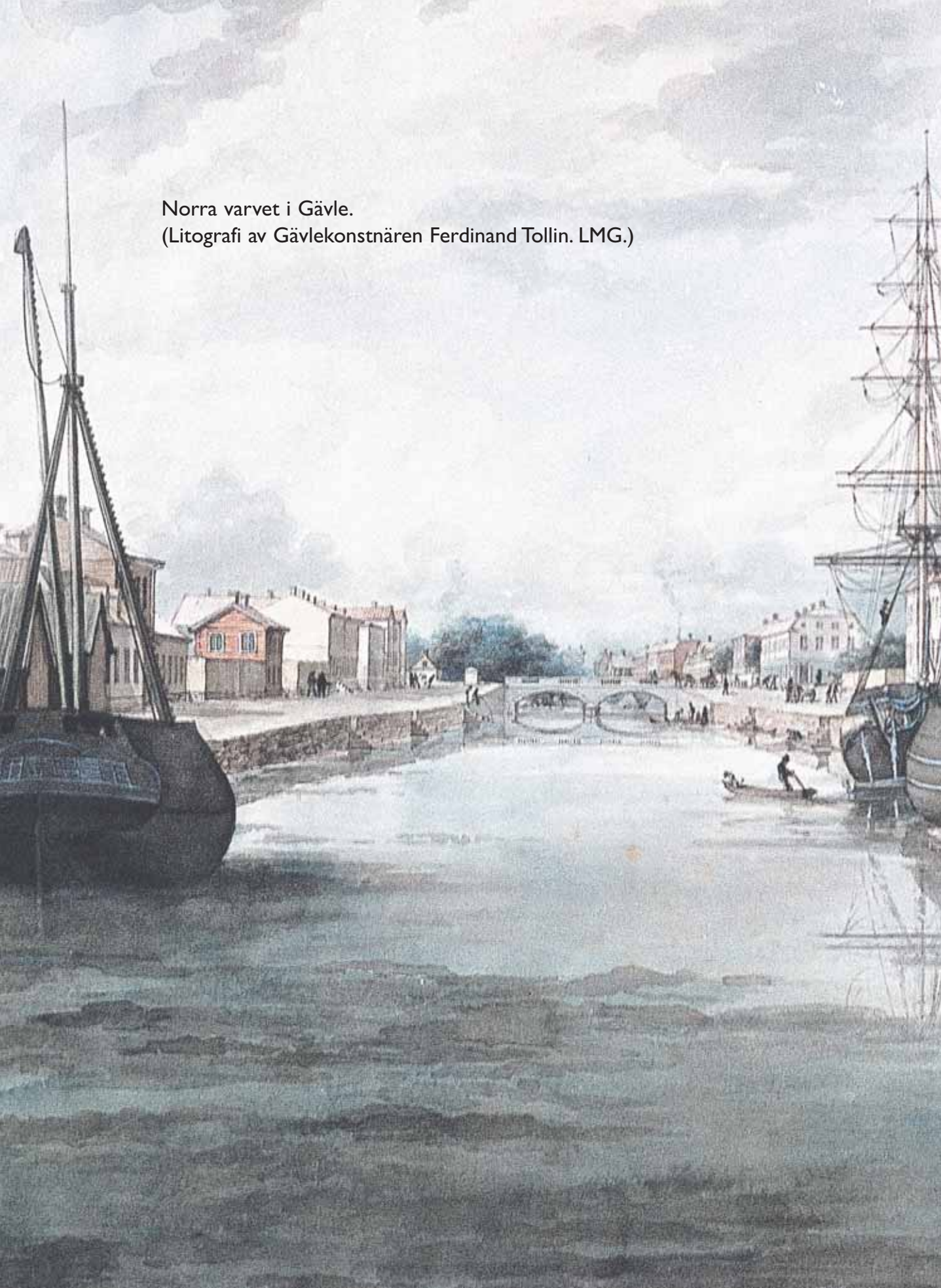
Rederi	Antal fartyg	Sv. läster	Proc. av Rangordn Gävles bland sv. tonnage rederier	
D. Elfstrand & Co	16	2590	20,2	1
L. P. Löthman	13	1679	13,1	2
D. Elfbrink	8	1317	10,3	4
Elfbrink & Luth	5	736		
Eckhoff & Co Concurssmassa	7	1072	8,3	6
Anders Berggren	7	1017	7,9	8
P. C. Rettig & Co	6	767		
A. Norman	6	584		
C. T. Forssberg & Co	4	454		
N. J. Sehlberg	3	382		
C. M. Norman	3	224		
O. Ä. Elfstrand	3	218		
6 redare m. vardera 2 fartyg	12			
25 redare m. vardera 1 fartyg	25			

Källa: Sveriges skeppskalender.

Sandvikens Jernverks grundare, Elfstrand & Co var vid denna tid landets största rederi. Fyra andra rederier i Gävle fanns, se Tabell 7:3, bland landets tio största rederier. Delägarna i Gävlefartygen hörde i huvudsak hemma i Gävles kommersiella liv. Av 22 partägare 1845 var 13 grosshandlare och handlande. Återstoden var fördelad på skeppare och sjökaptener samt hantverkare och företagare.

Handelshusen hade mycket differentierade verksamhetsområden. De var importörer och exportörer men samtidigt också redare och industriföretagare antingen inom ramen för handelshusens firma eller privat genom dess chef. Skeppsbyggeri var en viktig och omfattande företagsgren för exempelvis de Elfstrandiska och Brändströmska handelshusen.

Norra varvet i Gävle.
(Litografi av Gävlekonstnären Ferdinand Tollin. LMG.)





Hur Gävles handelsflotta utvecklades mellan 1795–1920 framgår av tabell 7:4.

Tabell 7:4 Gävles handelsflotta jämförd med hela rikets 1795–1920

År	Tusen reg. ton	Proc av stapel- städer	Procent av hela riket
1795	6,4	7,7	0
1810	10,6	11,2	
1830	13,4	14,6	10,5
1845	23,2	20,1	14,5
1860	22,1	12,3	7,9
1875	27,2	9,2	5,4
1890	16,0	5,2	3,1
1905	20,0		2,8
1915	16,3		2,0
1920	0,5		0,1

Källor: Gruvberger, Nils 1972: Rederinäringen i Gävle under 1800-talet: Gästriklands Kulturhistoriska Förenings meddelanden. Gävle, s. 90.

Vid tiden för första världskrigets utbrott var Erik Brodin och C. W. Åkersson ägare till 80 % av Gävletonnaget. Under världskriget försvann Gävles handelsflotta praktiskt taget helt. Brodin flyttade sina rederier med de då 13 ångarna till Stockholm år 1916.



Högbo Bruk. Gamla herrgården är idag omgiven av ett stort fritidsområde med bruksbyggnaderna väl bevarade. I Övre hammaren finns en utställning om Järnrikets framväxt. Textilmuseet har en av Sverige största textila samlingar. Inom området finns även ett Bergarts-museum, ett Brukshotell /Europahus och en friskvårdsanläggning. (LMG.)

8. Från Högbos bergsmän till Högbo Bruk 1999

Från tiden före 1646 finns det inga skriftliga vittnesbörd om vad som ägde rum inom järnhanteringen i Högbo. Utvecklingen fram till brukspatronen Hans Hiertas ankomst till Högbo år 1736 kan i korthet beskrivas på följande sätt.¹

Ursprungligen ägdes hammare och kvarn i Högbo å av bergsmän. De bodde på sina kronoskattehemman i "Överhögbo, Österhögbo och Westerhögbo byar i Ofwansjö sochn". De hade sin sedan gammalt privilegierade smideshantering som huvudsakligt yrke. Två av dessa gårdar bevarade sina smidesrättigheter ända tills järnhanteringen vid Högbo bruk upphörde i slutet av 1800-talet. De var s.k. inbrukare med 25 skeppunds årligt stångjärnssmide i Högbo bruks nedre hammare.

1634

Bergmästaren Hans Steffens är den som första gången skriftligen nämner smidet i Högbo. I en inspektionsrapport 1646 meddelar han att i Högbo "uti en skön ström" fanns en hammare med två härdar, vilken 1634 uppbyggts av bönder på egen grund. Tackjärnet till smidet togs från Gavelhyttan. De smidande bönderna betalade ca 300 kg stångjärn per år i skatt för smidet och fångsten i ålfiske med damm, som tillhörde kronan. Det var alltså vid en bergsmanshammare som en mer omfattande järnhantering inleddes vid Högbo. Någon hammare i Högbo finns inte omnämnd i landskapshandlingarna på 1500-talet eller annars före 1634. Bergsmanshammaren övertogs dock snart av bergmästaren Olof Larsson tillsammans med befallningsmannen i Gästrikland Jakob Andersson Höök.

De båda grundarnas biografier kan i korthet sammanfattas enligt följande:

OLOF LARSSON blev notarie 1637; skrivare vid St. Kopparberget 6/12 1639; bergmästare i Övre Österbergslagen och Uppland 3/11 1653, vartill lades även Nedre Österbergsslagen 6/12 1654; bergmästare genom tjänstebyte i Västerbergslagen 17/12 1661; bergmästare vid St. Kopparberget 11/7 1668; borgmästare i Falun 1669; e.o. assessor i Bergskollegium 16/12 1674. Olof Larsson avled 1684 (före 6/3).

JACOB ANDERSSON- HÖÖK f. c:a 1620 i Vendel, d. 1685. Häradshövding i Gävle. Kronobefallningsman i Gästrikland 1649. Landsskrivare i Gävle 1651. Anlade tillsammans med bergmästare Olof Larsson Högbo bruk. Gift 1:a ggn med kyrkoherdedottern Elisabet Andreasdotter Vendelius f. 1620. Gift 2:a ggn med Brita Reinbott, f. 1630 i Gävle och död där 1697.

1659

Bergmästaren Olof Larsson var den som först insåg att man kunde tillgodogöra sig det vattenfall som bildas av Högboån.



Högbo Bruk, Övre hammaren. Här finns en utställning om Järnrikets framväxt. (NÄRAB.)

Han begärde 1659 hos Bergskollegium att få anlägga "ett järnbruk i Högbo ström", och redan i november samma år kungjordes privilegiebrevet. Olof Larsson tog tre års ledighet från sitt ämbete och byggde om bergsmännens hammare till Högbo bruks nedre hammare med en stångjärnshammare och två härdar. Bergsmännen i Högbo byar blev anvisade att utnyttja sina smidesrättigheter genom inbrukning av smidesanläggningar i Norrbergs och Järbo byar i Ovansjö socken. Kapital till projektet lånade Olof Larsson av Riksens Ständers Banque – sedermera Sveriges Riksbank.

1664

Bergmästare Olof Larsson byggde Edskens masugn. Olof Larsson hämtade sedan sitt tackjärn från denna masugn.

Hyttan vid sjön Edsken på gränsen mellan Torsåker i Gästrikland och Husby socken i Dalarna stod vid ett litet vattendrag, som norrifrån rinner in i nämnda

sjö och bildade ett lämpligt överfall. Det kan tyckas oekonomiskt att placera masugnen så långt från Högbo bruk. Frakten för tackjärnet om sommaren steg nämligen till 10 mark. Det blev dock närmare till gruvorna, och detta samt framför allt den goda koltillgången torde ha varit avgörande vid val av plats för masugnen. Malm togs från Torsåkers gruvor, och forlönen var en daler milen. Vägen till gruvorna var inte stort längre än en mil. Kol levererades av bönderna för sex mark stigen. Edskens masugn kom att tillhöra Högbo bruk i 200 år.

1666

Högbo bruks övre hammare med en stångjärnshammare och två härdar började uppföras. Genom ett par uppdamningar hade vattenfallet blivit delat i två fall, på tillsammans ca 5 meter, och efter detta rapporteras om "Öfre och Nedre Hammaren" med vardera 2 stångjärnshamrar.

1671

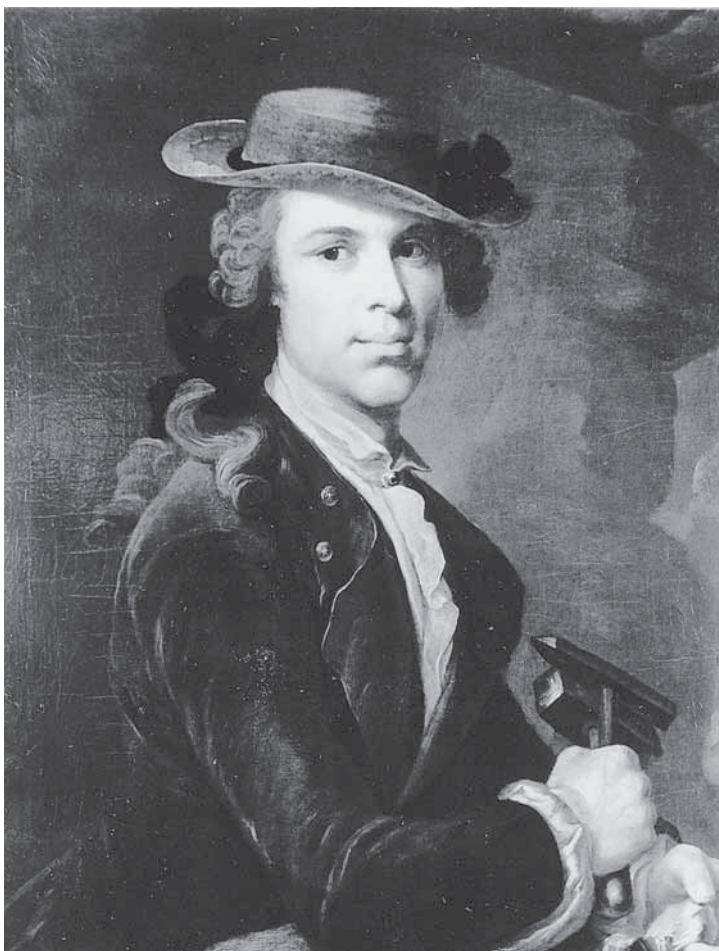
Olof Larsson befriades från skyldighet att underhålla soldater.

Den förvandling, som inletts i och med Olof Larssons inträde i verksamheten, fortsatte och brukets ställning som "brukspatronverk" befastes. Tysksmide infördes och "bruksfolk" anställdes. Redan på Larssons och Hööks tid redovisas ett tjugotal personer, varav två förmän, några smeder och deras husfolk.

Undan för undan köptes andelar i Högbo upp från de gamla brukarna. Så småningom stod Olof Larsson och Jacob Andersson Höök som ensamma ägare till både smidesrättigheter och anläggningar. Två av bergmanshemmanen i Högbo behöll dock sina smidesrättigheter ända till mitten av 1800-talet. Det var "Abrams" - Abrahamssons - och Dunders.

Jakob Andersson Höök tog tackjärn från Gavelhyttan, som han, jämte sin svåger, borgmästaren i Gävle Jeremias Elis, köpt hälften av 1669 och sedan byggt om på den gamla grunden. Johan Funck skriver den 31 oktober 1672 att Höök drev denna hytta så hårt, att den, vad kolåtgången beträffar, blev till skada för andra järnverk och för Stora Kopparberget.

Jakob Andersson Hööks kusin Anders Larsson Höök var ägare till bl.a. Gysinge bruk och gift med Anna Mackeij, dotter till Isac Mackeij d.ä. En annan kusin till Jacob Höök var Anders bror Per Larsson Höök, adlad Hökenhielm. Karl XI var god vän och jaktkamrat med Per Hökenhielm. Se tidigare avsnitt om Gysinge bruk.



Daniel Tilas (1712–1772), friherre, bergsråd, riksheraldiker var sonson till assessor Daniel Tilas, ägare till Högbo bruk vid 1600-talets slut. (Ur Jernkontorets porträttarkiv.)

1678

Sekreteraren i Kammarkollegiet Johan Hogg övertog 1678 Högbo bruk och Edskens masugn. Han flyttade bl.a. traktens "Cronoquarn" från vattenfallen för brukets hammarsmedjor till Tystströmmen, ett stridvatten i Jädraån ett par kilometer nedanför bruket. Skälet till denna åtgärd var att vattenföringen till hammarfallen var för liten för att kunna ge drivkraft samtidigt till både smidet och kvarnen.



Urban Hiärne (1641–1724), preses i Collegium Medicum, Karl XI:s livläkare, president för Bergskollegium, författare, landshövding m.fl. uppdrag. En av dem som fick slut på häxprocesserna i Stockholm. (Foto ur Jernkontorets porträttarkiv.)

1684–1685

Olof Larsson avled 1684 och Jacob Höök år 1685.

Assessor Daniel Tilas övertog i sitt namn Johan Hoggs förpantningar på Högbo bruks egendomar för 38 300 Daler Kopparmynt hos Riksens Ständers Banque. Tilas bearbetade en järngruva, 2 km från bruket. I Bergmästare-relationerna finns en utförlig beskrivning av "Högbo Grufva", som sägs ha innehållit mycket "god malm, lös och skölig, så att den inte behöver brännas utan endast lösbrytas"; men gruvan var mycket besvärad av vatten. Arbetet med att hålla undan vattnet från gruvan blev till slut alltför drygt, och brytningen avvecklades år 1756.

Enligt bergmästare Erik Simzons relation från år 1686 lär Tilas ha byggt om Edskens masugn från grunden 1685, eftersom den gamla rasat omkull året förut. Enligt Simzons relation drev Tilas upp smidet vid Högbo till 1700 skeppund årligen, 300 skeppund högre än de 1400 skeppund, som den senare fixerades till år 1695.

Daniel Tilas köpte och sökte lagfart på många egendomar i Ovansjö och Valbo. Isaac Dahl var Tilas förvaltare, och från år 1693 var Dahl arrendator på Högbo bruk. Dahl gjorde utredningen vid konkursen efter Tilas, som avled 1697.

1702

Domprostinnan Elisabeth Bröms övertog genom förbindelser förpantningen på Högbo bruk hos Riksens Ständers Banque i sitt namn. Elisabeth var, som nämnts, änka efter kyrkoherde Erik Tilas, en bror till Daniel Tilas. Elisabeth gifte sedan om sig med domprosten Nils Georg Dwan i Västerås. Han dog år 1709. Hon åberopade barnens bördsrätt efter sin farbror Daniel vid förvärvet av hans efterlämnade bruk: Högbo/Edsken och Mackmyra/Valbo.

Själv tog Elisabeth Bröms hand om Valbo masugn och smideshamrarna i Mackmyra. På Högbo bruk satte hon som sin förvaltare in, först Anders Larsson Uhr, död 1709, och därefter Johan Nilsson Uhr.

Delägare i egendomarna verkar senare ha varit följande personer:

1. BISKOPINNAN CATHARINA BRÖMS.
2. PROFESSOR URBAN HJÄRNE. Hjärne var vetenskapsman med världsrykte, arkiater och preses i collegium medicum 15/1 1695, landshövding, president för

Kungl. Bergskollegium m.fl. uppdrag. I sitt tredje äktenskap var han gift med friherrinnan Elizabeth Cederström, dotter till biskop Carolus Carlsson i hans första giftermål med ärkebiskopsdottern Margareta Swebilja. Hjärne var född 1641, gift tre gånger och far till 25 barn. Han avled 1724 vid 83 års ålder. Hjärne har gått till historien bl.a. för sin kamp mot häxprocesserna i Sverige.

3. RIKSRÅDET OLOF CEDERSTRÖM var statssekreterare, kansler vid Åbo akademi, riksråd, son till biskop Carolus Carlsson och Margareta Swebilja.

”Olof Cederström reste 1712 på Carl XII:s befallning till Bender för att tjänstgöra i kansliet där. Han var med i kalabaliken i Bender i december 1713, då han fick en kontusion under ena ögat och blev fången samt sex dagar i samma rum som konungen; följde därefter konungen till Demotika.”² Olof Cederström var far till Hans Hiertas hustru Catharina Cederström.

4. BISKOP SVEN CAMÉEN blev biskop i Västerås 1725 och var gift med Helena Cederström, dotter till biskop Carolus Carlsson och Catharina Bröms. Helena blev i likhet med sina syskon adlad Cederström för faderns förtjänster.

5. BERGSRÅDET NICOLAUS STERNELL, gift med Margareta Cederström – dotter till Carolus Carlsson och Margareta Swebilja.

Ägargruppen bestod alltså av Carolus Carlsson och Catharina Bröms samt med dem nära besläktade personer. Högbo bruk var nu ett familjeföretag med inflytelserika och för den tiden välutbildade representanter från såväl den kyrkliga som den världsliga makten i landet.

1732 Hovrättsrådet Martin Martens övertog i sitt namn skulderna på Högbo bruk. Dessa överfördes vid hans död 1735 på hans syster, Sara Strandberg.

1735 Madam Sara Strandberg, gift med inspektoren Peter Högberg, drev sedan tidigare Valbo Masugn och Mackmyra Bruk. Hon försökte omedelbart sälja Högbo och Edsken.

1736 Hans Hierta köpte Högbo bruk.

1754 Högbo bruk ägdes och förvaltades av Hans Hiertas änka
-1791 Catharina Cederström.

1791 Högbo bruk ägdes och förvaltades av Theodor Nordenadler d.y.,
-1854 Adolf Fredric Nordenadler och Johan Teodor Nordenadler.

- 1854 köpte brukspatron August Lundeberg Högbo bruk av kapten Johan Theodor Nordenadler för en summa av 180 000 Riksdaler Bancomynt. Han tog upp mycket stora lån av ett antal förmögna gävlebor för att kunna genomföra denna affär. De fick inteckningar i Högbo bruk och Edske Masugn som säkerhet för sina lån.
- 1855 den 29 juni blev enligt fastebrev Daniel Elfstrand Co, bergsrådet F. A. Berndes och brukspatron Lundeberg ägare till 1/3 var av Högbo.
- 1856 och några år framåt vistades G.F. Göransson i Högbo om somrarna. Familjen bodde i Plaanska byggnaden. Bergsrådet F. A. Berndes bodde i herrgårdsbyggnaden åren 1856–1858.
- 1857 den 2 december utfärdades fastebrev på Högbo och Edsken för änkefru Charlotte Elfstrand, grosshandlaren G. F. Göransson och Per Elfstrand d.y. Brukspatron Lundeberg och Berndes sålde sina andelar, men Berndes bodde kvar i herrgården sommaren 1858.
- 1860 var Charlotte Elfstrand död. Hennes fyra döttrar bodde i herrgården med en vårdarinna, Hanna Hillborg.
- 1861 köpte G.F. Göransson den Elfstrandska tredjedelen av Högbo.
- 1861 upphörde praktiskt taget härdfärskningen i Högbo, det s.k. tysksmidet.
- 1863 flyttades ånghammare, räckverk m.m. från Högbo ned till Sandviken.
- 1867 på hösten flyttade G. F. Göransson med familj från Högbo till Sandviken.
- 1867 den 20 december kom Svea Hovrätts utslag om exekutiv försäljning av Högbo Stål & Jernverks aktiebolags fastigheter.
- 1868 inropade Gefle Dala Hypoteksförening vid exekutiv auktion Högbo bruk m.fl. egendomar för en summa av 390 000 Riksdaler.
- 1869 den 10 februari utfärdades fastebrev för brukspatron August Lundeberg på en del av Högbo bruks jordegendomar och skogar, vilka han inrättade som ett storjordbruk.

- 1869 den 10 november utfärdades fastebrev för brukspatron Christian Lundeberg på en del av Högbo bruk (den Elfbrinkska delen).
- 1913 inköpte bruksdisponent Tord Magnuson Högbo och fullföljde jordbruks- och skogsdriften. På gamla Plaanska herrgårdens grunder uppförde han en ny, kostsam herrgårdsbyggnad.
- 1920 flyttade Tord Magnuson med familj från Sandviken till Högbo i samband med att Magnuson slutade som verkställande direktör i Sandvikens Jernverks AB.
- 1945 inköpte Sandvikens stad Högbo bruk av bruksdisponent Tord Magnusons sterbhus.
- 1999 Högbo bruk ägs nu av Sandvikens kommun, och är ett av många människor älskat frilufts- och rekreationsområde.



Stångjärnsstämpel för Högbo Bruk.

Bergmästareämbetets beslut om stångjärnsstämpel för Högbo bruk 1711

Hos det höga Kungl. Bergskollegium haver fordom biskopens salig doktor Carl Carlssons arvingar tillika med dess förtiden varande bruksarrendator Johan Uhr remonstrerat huruledes vid bemälte arvingars 2 stycken stångjärnshamrar uti Ovansjö socken och Gästrikland, benämnde Högbo hamrarne, haver härtills varit nyttjat och brukat enahanda stämpel eller järnmärke med Mackmyra hammaren, uti Valbo socken som domprostinnan välborna fru Elisabet Bröms tillhörig är nämligen en druva med en liten kvist på den ena sidan om druvestjälken vilket åtskillig konfussion och skadelig oreda särdeles vid samma järns försäljande skall förorsakat, begärandes för den skull att dem må efterlåtas till att för högbohamrarne göra därutinnan en sådan åtskillnad, att berörde druva kunde tecknas med tvenne stycken små kvistar en på vardera sidan om dess stjälk tillika med en krans omkring hela stämpelen eller hammarmärket således:

Och som högbeamälte Kungl. Bergskollegium samma deras Ödmjuke gjorde ansökning den 25 sistförleden oktober till mig remitterat med befallning, att så vida denna föreslagna stämpelen befinnes intet vid något annat bruk tillförende vara brukelig eller Eljest något hinder i vägen vara, på den händelsen efterlåta Högbo herrar participarterne av den samma sig att betjäna; alltså efter inhämtad säker kunskap och befinnande, att samma projekterade stämpel intet allenast tillförende vid ingen annan stångjärns hammare brukas, utan att denna begärde ändringen och åtskillnaden uti hammarmärket emellan ovan berörde Mackmyra och Högbo hamrarne intet mindre bruksäganderne själva än de som handlande nyttig och nödig är, ty i kraft och förmågo af Högbeamälte Kungl. Bergskollegium nådige remiss och befallning, varder här med sist beamälte stämpel, bestående af en druva med tvenne kvistar på dess stjälk samt en krans utan omkring, merberörde Högbo tvenne hamrar anslagen och tillägnad, såsom hädan efter varande dess rätta och enskilde stångjärnsärke, vilket ingen annan hammare ägande vid plikt efter lag och Kungl. bergsordningarne må understå sig att upptaga eller bruka vid dess stångjärnstillverkning nu eller framdeles, så länge som ofanbeamälte Högbo hamrars ägande behöva sig därav vid sitt stångjärnssmide och tillverkning att betjäna. Stockholm den 15 December Anno 1711.

På Ämbetes vägnar och efter befallning David Leijell.

*CENTRALARKIVET * Högbo bruks arkiv – vol. F2:1*

Texttolkning med normaliserad stavning, Bosse Hedblom 1998-09-14.



Högtidstal av fru Margit Hellgren, född Magnuson

Vid ett högtidssammanträde i Gamla Herrgården på Högbo bruk den 21 november 1958 höll Fru Margit Hellgren, född Magnuson nedan återgivna tal om Tord och Elisabeth Magnuson och deras tid som ägare av Högbo bruk. Talet har intagits i Högbo bruk AB:s styrelseprotokoll.

Utdrag ur protokoll, fört vid sammanträde med styrelsen för Högbo Bruk Aktiebolag den 21 november 1958.

§ 73.

Vid en i anslutning till högtidssammanträdet avhållen middag anför fru Margit Hellgren född Magnuson:

Mina båda äldre kusiner ha uppmanat mig att säga ett par ord om den siste ägaren och hans maka – Tord och Elisabeth Magnuson.



Nya herrgården i Högbo. (NÄRAB).

När de 1913 köpte Högbo var det ett djärvt steg de tog. De hade nog länge talat om det, men nu skylldes Tord på att Elisabeth ville det så gärna. Gården hade ju länge varit på försäljning, och nu ryktades det att skogen skulle köpas av engelsmän, och då kunde de inte längre se att stället eventuellt skulle övergå i helt främmande händer.

Jag vet att pappas allra första uppgift blev att renovera arbetarebostäderna som var i mycket dåligt skick. Men för hans maka lekte nog tanken med att så småningom få den gamla herrgården i gott skick.

Här hade hon ju sina barndomsminnen hennes föräldrar flyttade ju inte ned till Sandviken förrän hösten 1867 då hon var 14 år. Och redan 1856, då hon var 3 år, började de bo här om somrarna. Jag minns hur hon berättade att det kördes möbler hit från Gävle, bl.a. en mycket lång och tung soffa som då placerades där



Bröllopsfest vid bruksdisponentbostaden i Sandviken den 1 maj 1918. Brudparet var civilingenjören Waldemar Hellgren och Elisabet Magnuson dotter till bruksdisponent Tord Magnuson och Elisabeth Göransson.
(Sandvik AB:s arkiv hos Sandvikens kommunarkiv.)

på väggen, sedermera kom den till mitt föräldrahem, så jag vet hur lång den var.

Under de första åren bodde de i Plaanska byggningen. Sommaren 1860 kom de över hit till stora herrgården, och året därpå köpte hennes far den Elfstrandska tredjedelen av Högbo. Här trivdes de ju alla så bra, och jag minns att mamma berättade att de första åren på Sandviken vantrivdes mormor i den kala och karga tallskogen och längtade tillbaka till det lummiga och vackra Högbo.

Det var roligt att höra henne berätta om Sandvikens tillblivelse, om hur hon åkte med sin far genom en stor tallskog ned till en vik av Storsjön som hette Sandviken, och hur han då pekade ut att där skulle verkstäderna ligga, och då fanns där ingenting mer än en banvaktsstuga.

Det är nog få människor förunnat att få vara med om en sådan upplevelse att ett bruk startar från intet och hinner bli storindustri och köping under ens levnad. Stad blev det snart efter hennes bortgång.

Vintern 1914–15 började de planera en bostad åt sig här inför den kommande pensioneringen, och pappa anlidade då arkitekt Lewerentz i Sthlm. För ungefär en vecka sedan fick min man och jag från honom oss tillsända de ritningar och skisser, som han gjorde då. Vi ha sorterat ut det som kan vara av intresse för Högbo och ska be att sen få överlämna dem. De Lewerentzska planerna fullföljdes dock inte. Dels var pappa inte helt nöjd med dem och dels kom kriget på allvar. Ark. Lewerentz föreslog en flygel på södra sidan motsvarande köksflygeln, men då beklagade sig pappa att det skulle ta 2 á 3 min. att gå genom det långa huset. När det sen visade sig att det var svårt att få fall på ett avlopp och att grunden var dålig övergavs tanken på att bygga om stora herrgården.

1918 togs arbetet åter upp med en Sandviksarkitekts medverkan. Plaanska huset revs och av det timret och en del obehövliga lador ute på ängarna fick man ett prima timmer till det nya huset.

Vintern 1914–15 planerade mamma en större fruktträdgård för Högbos del och fick lägga den på åkern här utanför så att gården skulle kunna hjälpa till med skötseln av jorden. Frukträden planterades så att det blev en allé från husets mittpunkt upp mot kyrkan – det var en gammal tanke som fanns på äldre kartor. Men tyvärr så var platsen inte lämplig för fruktträden där var dimmigt och det går ett köldstråk från norr över den. Det blev ett bevis för att det var riktigare att lägga det nya huset på Plaanska husets tomt, och det var nog huvudskälet när de beslöt att bygga där i st. f. att renovera gamla herrgården.

Det var så mycket som behövde göras på Högbo så mamma fick vänta på att för-

verkliga sina önskemål om gamla gårdens renovering. Hon kom aldrig längre än att huset med små anspråk kunde användas av högbyggarna till föreningsfester och kaffebjudningar men på midsommarn då var det alltid fest med stång här utanför och dans på Kaffeholmen. Där finns för resten en hel del träd av ädlare slag planterade 1915–16, som jag hoppas ännu lever kvar. Så var det julottefärder från Sandviken med kaffe i det gamla köket. Och så framför allt – skördefesten vid Mickelsmäss, som jag hoppas lever kvar. Då samlades man först i kyrkan, en vardag skulle det vara, och sen knytkalas i herrgården där det lagades kåldolmar till alla som kom och ville vara med.

Så en gång på 20-talet hände det sig så lyckligt att det här inne spända papptaket föll ned i ena hörnet och då gjordes upptäckten av det målade trätaget. Färgerna var då mycket mörka och klara och man kunde mycket väl tyda symbolerna i målningen. Nu, då de ha bleknat, förefaller det mig att mösspartiets symbol har försvunnit.

Man fann också att taket i salongen intill hade målat tak, men en hel del bräder var borta och ersatta av omålade, så därför togs inte den pappen bort.

Aldrig var väl mamma så lycklig som då hon fick någon med sig att studera de gamla räkenskapsböckerna, läsa om kostnaderna för Hiertas begravning eller kostnaderna för målningen av dörröverstyckena och bårderna runt speglarna, för att inte tala om friherrinnan Cederström-Hiertas spelförluster, som infördes i gårdsräkenskaperna. Mamma berättade att när hon som barn skulle ha en skrivbok (de hade guvernant) gick hon till bokhallarna på gårdskontoret, som då gjorde i ordning skrivpapper åt henne, och då kunde det hända att de rev av en kalvskinnspärm från någon gammal räkenskapsbok och satte på hennes skrivbok.

Under pappas tid fanns det många anställda på gården, säkert för många, för att driften skulle löna sig. Och några original fanns nog inte bland dessa. Men ett gammalt par skulle jag vilja berätta om. Han var kogubbe, som det kallades då, han hette Sven och var helt blind, men ingen ryktade korna så bra som han, och hemma i stugan ovanför ladugården låg hans lama hustru. Då – 1915 – var det 10 år, som hon legat så helt och hållet stel och lam av reumatisk värk. Men alltid var hon glad och språksam när vi kom och hälsade på, och jämt talade hon om att ingen skötte henne så bra som hennes blinda men snälla man.

Uppe i byggningen vid överhammaren fanns också Mor Tall, vars man varit kusk i forna dar, och som hon var mycket äldre än mamma, var det långt tillbaka hennes minnen gick.

Sedan mamma blev ensam 1929 låg ansvaret på henne för gårdens familjer. Och det var då hon upptäckte att det var nödvändigt att bygga bastun. Det hade börjat bland skolbarnen ett smittosamt eksem, ett s.k. smutseksem, och doktorn i Sandviken bad prästfrun och ett par till att ta in ett par baljor i skolan och tvätta de värsta fallen.

Då stod det klart för mamma, att hennes mest angelägna uppgift var att ordna badmöjligheter för gårdens folk. Hon tog byggmästare med sig i bilen och åkte runt till alla de bastur, de fått anvisning på från föreningen för folkbad. Och snart förevisades Högbos och mammas stolthet och sevärighet – badhuset, som dock redan har tjänat ut.

De sista åren mamma levde grubblade hon mycket på vad som skulle bli av Högbo när hon var borta. Hon visste ju att alla barnen hade sina livsuppgifter, som band dem på annat håll. Och då hördes ibland de bittra orden: det blir väl idiothem. Men så skedde undret: att i st.f. hem för obildbara barn blev det ett hem för utbildning av barn och ungdom.

Den 26 dec. 1958 blir det 25 år sedan mamma gick bort, och under dessa år har Högbo herrgård haft många säregna och oväntade gäster, men nu har det definitivt fått sin upprättning.

Vi äro glada att Högbos nuvarande ägare under borgmästare Nygrens ledning ha förstått och förmått att göra något så vackert och riktigt, som vi nu i idag ha fått se. Det är ett tillvaratagande av goda gamla traditioner. Och det är så helt i stil med familjerna Göranssons och Magnusons önskemål, att Högbo skulle bli till nytta och glädje för dem som bo här och på Sandviken.

Högbo den 21 november 1958

Margit Hellgren, f. Magnuson

Som ovan.

Vid protokollet:

K. E. Nygren

Av justerade protokollet rätt utdraget, betygar:

Gösta Westling



Hans Hierta (1688–1754), överste, kammarherre och brukspatron vid Högbo Bruk.

9. Hans Hierta – karolin och kammarherre

Levnadsbeskrivning i sammandrag

Hans Hierta, född den 3 maj 1688 i Åsaka i Kinna socken, var son till Bengt Hierta och hans tredje hustru Anna Margareta Stake. Hans karriär som militär återges nedan i sammandrag.

- 1705 Volontär vid Kronobergs regemente.
- 1705 Sergeant vid Kronobergs regemente.
- 25/2 1706 Fältväbel vid Kronobergs regemente.
- 13/4 1707 Sekundfänrik vid Kronobergs regemente.
- 15/5 1708 För visad tapperhet i fält överförd till Kungliga Livgardet till fots.
- 15/8 1708 Premiärfänrik vid Kungliga Livgardet till fots.
- 12/4 1711 Löjtnant vid Kungliga Livgardet till fots.
- 7/11 1748 R.S.O. (Riddare av Svärds Orden.)
- 1749 Överstes karaktär vid beviljat avsked som kammarherre.

Hans Hierta överfördes 1705 från Växjö direkt till Karl XII:s armé i Polen. Han fick 1706 vid Fraustadt en kula i högra låret, vilken inte kunde avlägsnas. Vidare blev han vid Holowczyn 1708 "illa kväst av en kula i livet" samt slutligen tagen till fånga vid Poltava 1709. Han måste genomlida en nästan 13-årig fångenskap i den lilla ryska staden Solvytschegodsk. Han kom hem till Sverige i maj 1722 och utnämndes samma månad till kammarherre vid hovet i Stockholm.

Hans Hierta gifte sig den 27 september 1727 med friherrinnan Catharina Cederström, född 1 september 1709 i Stockholm och död i oktober 1791 på Högbo. Hon var dotter till riksrådet Olof Cederström och hans första hustru Christina Margareta Silfverklou. Efter en tid flyttade Hans Hierta med familj till hustruns mormor Catharina Bröms säteri Wij i Ockelbo. Mantalslängden för 1735 upptar förutom biskopinnan Catharina Bröms och hennes husfolk "Cammar Herre Hans Hierta och dess Fru". Samma år förhållandet för 1734 då biskopinnan avlider. Med all sannolikhet hade Hierta hjälpt henne med förvaltningen av hennes många bruksegendomar och på det sättet haft tillfälle att sätta sig in i brukshanteringen.

År 1736 köpte Hierta Högbo bruk. Innan dess hade han år 1732 begärt och fått avsked från Livgardet. Hans Hierta dog den 24 januari 1754 på Högbo bruk och jordfästes 14/2 1754. Han ligger intill sin hustru begravd på Ovansjö kyrkogård.

Hans Hierta fick i åldern 17 till 34 år göra stora personliga uppoffringar i den armé, som kämpade för att hålla Sveriges fiender borta från landets gränser. Sina bästa ungdomsår fick han tillbringa på slagfälten i främmande land och i fångenskap. Karolinen Hans Hiertas umbäranden i köld och svält och den ångest, som han under blodiga och obeskrivligt grymma strider fick uppleva, kan vi bara ana.

Hans Hierta och hustrun Catharina utvecklade vid sitt brukspatronverk i Högbo och Edsken, där G. F. Göransson sedan startade den numera världsomspännande koncernen Sandvik AB. Framväxten av detta företag blev möjlig bl.a. med hjälp av yrkesskicklighet överförd från tidigare generationers medarbetare vid Högbo bruk. Sandvikens och Sandvik AB:s vagger stod alltså i Hans Hiertas och Catharina Cederströms Högbo bruk, och vid Edskens masugn skapades en ny epok i hela världens industrihistoria.



Adliga ätten Hiertas vapen

Hans Hiertas anor

Ätten Hierta antas leda sitt ursprung till Norge, där den skall ha varit bosatt i närheten av Trondheim, varifrån den via Danmark kommit till Halland och Sverige. Ättens äldste kände stamfader var Trond Hvite. Enligt Snorre Sturlasson blev han dräpt av svenskarna i Jämtland då Trond krävde ut skatt för den norske konungen Olov den helige i början av 1000-talet.

Hans Hierta härstammade från bl.a. släkterna Drake, Gylta, Hård af Segerstad, Kihl, Kyhle, Kafle, Lillie, Oxenstierna, Ribbing, Roos af Hjelmsäter, Siöblad, Soop, Store, Tott, och Trolle. Brukspatron Hans Hierta och hans hustru Catharina Cederström på Högbo bruk ledde sitt ursprung till släkter, som omnämns i våra historieböcker. En del av deras närmaste förfäder (anor) redovisas i släkttavlor och ett antal biografier i appendix.

Karolinen Hans Hierta

*”Ur vägen moskoviter,
friskt mod, I gossar blå.
hur svenska stålet biter,
kom, låt oss pröva på”.*

Ur Esaias Tegnér's dikt Karl XII

FRÅN VÄXJÖ TILL RAWITZ 1705

År 1696, då Hans Hierta var på åttonde året, miste han sin far. Modern Anna Stake, som snart gifte om sig, såg dock till att Hans fick studera fram till år 1705. 17 år gammal förklarade Hans ”sin lust til at wilja söka sin lycka wid thet Militäriska Ståndet” och därmed bli den sjunde krigaren i rakt nedstigande led på fädernet. Detta ledde till att han omedelbart fick resa ut till krigsskådeplatsen. Som bekant befann sig kung Karl XII sedan sommaren år 1700 i krig med ryssar, polacker och sachsare.

Sjuttonåringen Hans Hierta började sin krigarbana som volontär vid Kronobergs regemente i Växjö. Han överskeppades tillsammans med ”30 andra adelige ynglingar med en hop recruter”¹ år 1705 troligen till Danzig. Staden tillhörde Polen men sedan 1703 behärskades den av Karl XII. Hans Hiertas marschväg gick längs floden Weichsels nedre lopp förbi fästningen Thorn, vilken erövrats av svenskarna 1703. Den unga truppen drog efter Weichseln söderut under befäl av kapten Filip Bonde. På försommaren 1705 torde de ha nått staden Rawitz – på gränsen mellan Posen och Schlesien – där Karl XII stod med den svenska arméén. Kungen hade haft sitt högkvarter i Rawitz ända sedan november 1704, ”en fridfull oas mitt i våldsamheterna”² enligt Frans G. Bengtsson.

I juli 1705 bröt Karl XII upp med huvudstyrkan och tågade österut mot Warschawa. General Rehnskiöld stannade kvar med cirka 10 000 man vid schlesiska gränsen. Till dessa trupper hörde även Kronobergs regementes manskap och Hans Hierta.

Hans Hiertas marschväg som karolin 1705 - 1709 och som krigsfånge 1709 - 1722



Hans Hiertas marschväg som karolin 1705–1709 och som krigsfånge 1709–1722.
("Datateckning" av författaren.)

SLAGET VID FRAUSTADT 3 FEBRUARI 1706

Kung August av Polen och Sachsen hade efter alla nederlag hämtat mod och i januari 1706 marscherade han västerut från Warschava med en armé på 5000 man polskt och ryskt kavalleri. Han hade överenskommit med sina 18 000 sachsiska och ryska trupper att mötas vid floden Oder. De räknade med att där kunna krossa general Rehnskiölds underlägsna styrkor. Drabbningen ägde rum en vacker vintermorgon, den 3 februari 1706, ett stycke norr om staden Fraustadt, på fält vilkas gölar och vattendrag bar för kavalleriregementen.³ Där stod de nu emot varandra: fienden under ledning av generallöjtnanten Johan Mathias von der Schulenberg – erfaren med gott anseende bland Europas militärer och krigsvetenskapligt lagd – och generalen av kavalleriet Karl Gustaf Rehnskiöld. Von der Schulenberg förfogade denna morgon över 23 000 man i 29 bataljoner, 42 skvadroner, spanska ryttare och kanoner, samt med fälttroppet Machet alles nider! Rehnskiöld – han också mycket erfaren och med gott anseende – mönstrade 10 000 man i 12 bataljoner, och 37 skvadroner, samt med fälttroppet Med Guds hjälp! – det stående fälttroppet i alla karolinska bataljer. Klockan tolv gick svenskarna till anfall över hela linjen. Två timmar senare hade Schulenbergs armé upphört att existera. Schulenberg, som före slaget skrutit med att han skulle "die Mäuse lebendig fangen", hade lidit ett förkrossande nederlag.

På fältet efter slaget låg ungefär 7 500 döda fiender – mest ryssar – och fångarnas antal var drygt 7 600. Allt artilleri togs över av svenskarna. Endast 3 000 man av Schulenbergs armé kom undan. Över hälften av den fientliga styrkan hade tillintetgjorts, dödats, sårats eller tillfångatagits och i arkiven antecknades: 71 fanor, ett 70-tal kanoner, över 11 000 värjor och 11 000 gevär som svenskt krigsbyte.

Svenskarnas förluster inskränkte sig till 400 döda och 1 000 sårade. Bland de döda var översten för Kronobergs regemente Gabriel Lilliehök, vars mannar, bl.a. Hans Hierta, i den svenska centern hade fått uthärda den sachsiska beskjutningen.

Segern har kommit att betraktas som Rehnskiölds mest ärofulla bragd. Fullt så ärofullt var det kanske inte, för då sachsare och ryssar gav sig av, skonades sachsarna. Rehnskiöld lät dock samla de cirka femhundra ryska fångarna i en klunga. De omringades av svenskarna, som på order satte igång att sticka och hugga ihjäl de vilt skrikande och om nåd bedjande ryssarna. Ett dagboksvittne skriver "att de föllo över varandra som slaktefår."⁴

Karoliner går med dödförakt till angrepp mot fienden.
(Målning av Göte Göransson i boken "Karoliner")



Bland de sårade svenskarna befann sig den blott 18-årige Hans Hierta. Om detta skriver kyrkoherden i Ovensjö församling Samuel Hedman i sin likpredikan 1754.

År 1706 bewistade han Actionen wid Frauenstad, görandes tå tjenst såsom Fältwäbel wid Cronobergs Regemente och afgick ifrån samma action med blessure i högra låret af en musquetkula, hwilken han på samma ställe alt in till sin död qwarbehöll.

Karl XII skrev i brev daterat den 7 april 1706 till general Rehnskiöld.

--- Det är säkert en så fullkommen och stolt seger, som vår Herre denna gång har givit, så att han intet kan vara större, och jag fröjdar mig övermåttan, att herr generalen och de brava regimentena haft den förnöjelsen att hålla en så skarp och lustig lek.⁵

I likhet med många andra kungar och fältherrar tog Karl XII religionen med sig ut i fält för att legitimera verksamheten och ingjuta mod i soldaterna.

HANS HIERTA I SCHLESIEN 1706

Redan i januari 1706 hade Karl XII beslutat att gå till offensiv mot den ryska hären. Den befann sig i närheten av Grodno och bestod av 34 000 man; ytterligare 26 000 ryska rekryter var på väg. Rehnskiöld med sin armé befann sig då vid gränsen mellan Schlesien och Polen.

I en mycket välplanerad och välorganiserad manöver flyttade Karl XII sina styrkor – exklusive Rehnskiölds och Lewenhaupts – över Weichsel och in i Litauen. Han inringade den ryska hären, som lämnade alla sina förråd bakom sig, i själva staden Grodno. Utan att behöva offra svenska liv kunde Karl XII låta dagarna gå, förvissad om att den ryska hären hela tiden reducerades. Den 25 mars 1706 utrymde ryssarna Grodno. De hade förlorat 34 000 man sedan de bröt in i Litauen 1705. Ryssarna hade tvingats lämna Litauen och Kurland. Kung August drog sig tillbaka till Krakow, och Karl XII kunde marschera genom Polesiens kärrmarker – Europas största träskmark – ända till Volhynien. Nu stod vägen till Sachsen öppen.

Den 24 juli 1706 slog Karl XII:s styrkor läger vid Radom, ett tiotal mil söder om Warszawa. Kungen önskade efter den långa skilsmässan få återse Rehnskiöld och dennes regementen. Till dessa hörde, som nämnts, Kronobergs regemente, vari Hans Hierta ingick.

Till segraren vid Fraustadt, Rehnskiöld, hade Karl XII med sig titelpresenterna greve, kungligt råd och fältmarskalk. Den 26 juli 1706 besökte kungen Rehnskiöld, som med sin armé stod 18 mil västerut vid Uniejow. Efter en dags visit hos Rehnskiöld återvände kungen till Radom och satte hären i fortsatt marsch västerut mot Sachsen.

För tredje och sista gången gick Karl XII nu med hären över floden Pilica vid Nowemiasto. Söder om Uniejow stötte Rehnskiöld till; varpå de båda arméerna jämsides ringlade vidare västerut över Warthe och Ostrowo mot Rawicz. Den 21 augusti 1706 gick kungen vid Rawicz in över schlesiska gränsen med 5000 man kavalleri, 3000 man dragoner och 11 500 man infanteri. Vid den lilla staden Steinau nåddes Oder, på vars andra strand västerlandet kunde sägas ta sin början.

DET GYLLENE ÅRET I SACHSEN 1706–1707⁶

Den 27 augusti 1706 beträddes kursachsiskt område, i övre Lausitz, vid den lilla staden Schönberg, varpå marschen utan att nämnvärt störas gick vidare och norr

om Dresden; vid Messien passerades Elbe. Den 11 september 1706 tog armén sitt kvarter i Altranstädt en mil väster om Leipzig.

Aldrig under hela detta långa krig hade karolinerna så goda dagar som i Sachsen. Här putsades den svenska armén upp. Nytt folk värvades från de tyska rikena och från Sverige. De flesta fick nya uniformer, och alla kunde äta sig mätta varje dag.

Hans Hierta utnämndes till fänrik den 13 april 1707. Kungens fullmakt är daterad den dagen i Altranstädt och finns kvar i avskrift i Krigsarkivet.

Wij Carl göre witterligt, at såsom til den efter Stockenberg ledig blefne Fändrichs beställningen under vårt Cronobergs läns Infanteriregemente hos oss underdånigst föreslås och recommenderas Fältwäbeln, Oss älskelig, Hans Hierta i anseende til des skickelighet och redliga förhållande. Altså förordna Wi härmed i kraft af denna vår öppna fullmakt nådeligen honom Hans Hierta at wara Fändrik i Stockenbergs ställe, beståendes honom den lön som i samma beställning i Staten uppföres.

Carolus/C. Piper⁷

Fullmakten torde ha betytt mycket för den då 19-årige fänrik Hierta.

FRÅN SACHSEN TILL HOLOWCZYN OCH DEN ANDRA KULAN⁸

Den 22 augusti 1707 klockan fyra på morgonen avtågade den svenska armén, 43 650 man stark och väl rustad, österut för att göra upp räkningen med tsar Peter, sedan Karl XII med sin armé tvingat kung August till fred. Nu var det slut på sötebrödsdagarna i Sachsen; i elva månader hade svenskarna bott i Altranstädt med omnejd.

Några veckor tidigare hade order utgått först om att alla främmande kvinnor måste lämna de svenska förläggningarna och senare om att alla skulle göra upp med sina värdar, alla räkningar skulle betalas. Den 23 augusti 1707 var hela hären på väg. Bakom sig hade man ett i grund utsuget Sachsen. Den svenska hären var stor och kraftfull, den kanske bästa i Europa och en av de största styrkor det fatiga Sverige någonsin fört ut i fält. Armén var väl rustad och förberedd; nya vapen, nya uniformer, krigskassar fyllda till brädden och stora förråd av kulor, krut, medicin och annat bar vittne om de väl gjorda förberedelserna.

Genom Polen

Den 11 september 1707 gick hären med pukor och trumpeter över gränsen i sex kolonner in i Polen. I november 1707 stod hären vid Weichsel. Inte förrän sista dagarna i december, då den tunna isskorpan hade förstärkts med halm och bräder, kunde huvuddelen av hären ta sig över och fortsätta norrut, genom oländig terräng, på dåliga vägar, genom djupa skogar fulla med partisaner. Bakom sig hade man ett härjat Västpolen, och någonstans framför sig hade man den retirerande ryska armén. De undvek strid, de ville locka karolinerna längre bort. Men för att försvåra för svenskarna brändes matförråd, förstördes broar och förgiftades brunnar. Den svenska hären skulle mattas ut genom en rad småstrider och skärmytslingar. Enligt den ryska Zjolkijevskijplanen skulle man även runt den ryska gränsen skapa en drygt 200 kilometer djup zon av mänskligt gjord öken, tom på förnödenheter och folk. Det var en brutal plan. Den var inriktad på att rädda det egna landet genom att förstöra det. Svenskarna skulle i likhet med senare både Napoleons och Hitlers arméer komma att drabbas av svåra umbäranden.

Gerillakrig i Masuriens träsk- och skogsområden

Den svenska hären fortsatte sin väg österut oväntat nog mot Masurien, ett stort träsk- och skogsområde invid den Ostpreussiska gränsen.⁹ På grund av sin ogästvänlighet hade dessa trakter aldrig genomkorsats av någon armé tidigare. Karl XII förväntade sig med detta drag kunna utmanövrera de fientliga positionerna och tvinga ryssarna ur Narewlinjen utan någon strid.

I tre kolonner trängde den svenska hären in i Masurien. Marschen var svår där den gick fram över dåliga vägar och genom djup snö. Ett kort och mycket förbittrat gerillakrig flammade upp. Befolkningen drog till skogs, rev upp skogsvägarnas kavelbroar och slog upp spärrar i härens väg. Det svenska svaret blev fruktansvärt hårt. Svenska trupper skickades ut i skogarna med order att döda alla män över 15 års ålder, dräpa alla kreatur man inte kunde få med sig samt bränna upp alla byar. Gerillakriget höll dock envist i sig allt medan den svenska armén dödade och härjade sig en väg genom området. Masuriens byar försvann i ett regn av gnistor, en efter en. Svenskarna fångade in små barn, piskade dem och låtsades att hänga dem för att få deras föräldrar att falla till föga. Vissa förband gick från hot till verkställighet. Dessa händelser är naturligtvis en stor skamfläck i Sveriges historia. Det är därför på sin plats att varna för en överdriven glorifiering av karolinernas insatser under det ryska fälttåget.

Via Smorgon till slaget vid Holowczyn

När den svenska armén efter drygt tio dagar lämnade Masurien och kom ut på de litauiska slätterna var det ett ödeland man lämnade efter sig. Den 28 januari 1708 red Karl XII och en förtrupp på 600 man över Njemen och intog Grodno. Marschen gick vidare österut, och vid den lilla staden Smorgon avbröts förföljandet av de ryska trupperna. Den svenska hären hade problem med sitt underhåll, och kavalleriets hästar höll på att knäckas. Svenska hären gick därför i vinterkvarter.

I mitten av mars 1708 bröt man trots en stark köld upp. Problemen med provianteringen var akuta och under ett par dagsmarscher förflyttade man sig drygt fem mil österut till trakten kring Radoszkiez där landet var något mindre avätet. Här blev man kvar i tre månader, under vilka man bl.a. ägnade sig åt exercis.

Inte förrän den 6 juni 1708 var vädret så pass hyggligt att trupperna kunde marschera igen. Den 4 juli 1708 mötte Karl XII för första gången en större rysk arméstyrka.¹⁰ Det var i byn Holowczyn, belägen vid den sumpiga ån Vabitz i Vitryssland. Bakom ån och morasen stod de ryska styrkorna, beräknade till 28 000 man (38 000 enl. Lindqvist), vars center var väl förskansad. De var emellertid placerade på en alltför långt utdragen linje – omkring 1,5 mil – i den skogiga och vattensjuka terrängen; de olika ryska avdelningarna kom ifrån varandra.

Karl XII, med 17 000 man till sitt förfogande, lyckades under nattens mörker ta sig över Vabitz, nå fast mark, falla i ryggen på ryssarna bakom deras förskansningar, förvirra och skingra dem. Redan vid middagstiden den 4 juli 1708 var slaget vunnet och ryssarna på flykt. De ryska förlusterna uppgick till närmare 5000 man mot svenska på ungefär 1200. I generalstabens stora Karl XII-verk står att läsa att "vid Holowczyn nådde Karl XII:s taktik sin högsta förfining".

Bataljonsprästen Andreas Westerman – sedermera Hans Hiertas medfånge efter Poltava – berättar:

När fienden var förjagad och jag begav mig över älven, fick jag ock där något att göra, medan uti kärret lågo några som på mig ropade, vilka illa och till döds sårade voro, vilka jag ock uti gyttjan med Herrans heliga nattvard bespisade.¹¹

Peter Englund skildrar i sin bok "Poltava" (se sid. 38) avslutningen på slaget på följande sätt.

Då fienden flytt fältet fick infanteristerna sätta sig ned och vila, alltmedan marktentare letade sig fram till dem med brännvin och bröd. Präster gick omkring på slaktplatsen och gav nattvarden till skrikande döende. Svenskarna slog upp sina tält på slagfältet som erbjöd en ryslig anblick; högar av döda män och hästar, kanoner, ränslar, kopparkittlar, mat och förstörda kärror i ett enda makabert lerigt virrvar. De döda svenskarna myllades ned under militära hedersbetygelser i massgravar, men de flesta ryska liken lät man ligga obegravda i sommarens värme. En tung och stickande stank av förruttnelse lade sig snart över trakten och gjorde det hart när outhärdligt att vistas där.

Bland de sårade befann sig fänrik Hans Hierta, träffad av en kula, troligen då han sprang till stormangrepp mot den ryska centern. Blessyren måste ha varit av allvarlig art, eftersom den kortfattade och till historien bevarade diagnosen löd: "Illa kväst av en kula i livet." Han torde dock ha återvunnit hälsan under den tid Karl XII:s armé stannade i Mohilevdistriktet öster om Holowczyn – se vidare nedan. Kulan kunde emellertid inte avlägsnas och den skulle så småningom – 46 år senare, 1754 – bli den indirekta orsaken till Hans Hiertas död genom kallbrand. Även den kula, som Hierta fick i låret vid Fraustadt 1706 blev kvar i hans kropp.

FRÅN HOLOWCZYN MOT UKRAINA

Vägen för svenskarna låg nu öppen mot Dnepr. Den 7 juli 1708 intogs Mohilev. Här kunde Hans Hierta och övriga sårade läggas in i hus. Den svenska hären hade sitt läger i Mohilev i nästan en månad. Förråden måste fyllas på, men framför allt ville man invänta general Lewenhaupts armékår från Kurland.

Den 5 augusti 1708, när maten började ta slut i Mohilev, fortsatte marschen österut, innan Lewenhaupts trupper hunnit fram. Man försökte nu locka ryssarna till fältslag, men fienden vek hela tiden undan, lämnande ett härjat och rykande land efter sig. Peter Englund beskriver situationen för mannen i ledet på följande sätt:

För honom existerade inte sammanhangen och de stora planerna utan bara det blinda, utmattade klafsandet på leriga skogsvägar; över fält och vindkrusade ängar, genom mörka och vattensjuka skogar, på svajande kavelbroar och gungande flodbryggor, för det mesta omvärda av ett ihärdigt, kallt regn som aldrig tycktes upphöra; på jakt efter en fiende man nästan aldrig fick se men alltid kunde ana genom rökmoln som vandrade längs synranden.



Karoliner på väg till Ukraina hösten 1708. Prästen Westerman berättar i sin dagbok att de i sju dagar marscherade genom kärr och ovägd skog.

Hela vägen måste de röja undan träd, som ryssarna fällt över vägen, och nätterna igenom fick de hålla vakt i regnet mot ryska strövkårer. "Aldrig kunde vi komma dessa vinthundar så nära att få skott på dem", klagar han. Några tält kunde de inte slå upp.

Löjtnant Lyth berättar att det hände under marschen att både häst och ryttare störtade till marken och dog av hunger och utmattning.

Under tio dygn smakade jag, skriver fänriken Petre, inte så mycket mat som en hands storlek. (Teckning av Göte Göransson i boken "Karoliner".)

--- För att upprätthålla beredskapen var soldaterna för det mesta tvingade att sova med kläderna på, och många var de mornar då de väcktes av kosackernas skrin. Dessa flyfotade fiendekrigare var ständigt i närheten och hotade med överfall. De angrep med förkärlek trossen, dräpte knektar, kuskar, drängar och sjuka, skar hästarna och rövade åt sig vad de hann. När de svenska förbanden gjorde front mot dem och gick till anfall skingrades kosackerna blixtnabbt, och det enda förföljande svenskar för det mesta fick för sin möda var brutna hästar.¹²

I augusti 1708 förflyttades Hans Hierta från Kronobergs regemente och blev fänrik vid förnämliga Kungliga Livgardet till fots, ett avancemang som berodde på "wisat prof af skickelighet, mandom och trohet".

Den 11 september 1708 stannade armén upp kring Starichi i närheten av Tattarsk, cirka åtta mil från Smolensk och fyrtio mil från Moskva. Hären blev stående här några dagar, och kungen höll krigsråd med Piper och Rehnskiöld om vilken väg han nu skulle välja.

Ryssarna hade i grund härjat landet mellan den svenska armén och Smolensk. Hela slätten framför svenskarna tycktes stå i lågor, och horisonten var tung och grå av brandrök. På natten glödde himlen av återskenet från de otaliga brandhärdarna. Svenskarna led brist på mat. Man kunde varken göra en framstöt mot Smolensk eller stanna upp och vänta på Lewenhaupts trupper. Lösningen på problemet var att vända sig söderut: mot det orörda Severien och Ukraina där nya förråd och även nya allierade väntade.¹³

Detta blev krigets vändpunkt.¹⁴ Nu fanns det bara motgångar kvar. Den 29 september 1708 angrep ryssarna Lewenhaupts kår på fälten utanför byn Lesnaj. Förlusterna blev över 4 000 stupade eller sårade på både den ryska och svenska sidan. Först den 11 oktober fick Lewenhaupts kår kontakt med huvudarmén.

I huvudarmén ingick sedan tidigare Hans Hierta i Kungliga Livgardet till fots under befäl av C M Posse. De deltog nu i en kapplöpning ned till Ukraina. Svenska och ryska styrkor marscherade i ilfart söderut för att ta kontroll över så stor del som möjligt av den bördiga provinsen.

Den 4 november 1708 gick Karl XII över Desna. Svenskarna lyckades inta de två befästa orterna Romny och Gadjatj. Nu gjorde man halt för att vila i goda kvarter. Där fanns allt det man saknat så länge, mat i överflöd för män och hästar. Där fanns också brännvin och härliga viner, frukter och honung, boskap, får och allt vad man drömt om. Befolkningen var dock avogt inställd till ockupanterna. Löjtnant Lyth sammanfattar: "Ett elakt och svinaktigt folk."¹⁵

Det var dock inte helt stilla i Romny. Ryssarna fortsatte att störa svenskarna med sitt gerillakrig. Svenskarna sökte skapa en egen förödd zon till skydd. Regimentena tilldelades vart och ett en egen trakt att plundra och tända på. Byar och städer stod åter i lågor.

DEN GRYMMA VINTERN 1708–1709

I mitten av december 1708 drabbades den svenska hären av en ny grym fiende.¹⁶ En ny stor katastrof, den största hittills. Århundradets mest extremt kalla och fientliga vinter höll snart allt i ett skruvstäd av snålblåst och is. Hela Europa drabbades: floden Rhône och till och med kanalerna i Venedig belades med is. I Paris kunde man köra häst och vagn på Seinefloden. Isen tornade upp sig runt Östersjökusten som väldiga bergskedjor, och kölden svepte in med vindarna över Ukrainas oskyddade fält.¹⁷

Trots den fruktansvärda kylan gav Karl XII i december order om att bryta upp från kvarteren i Romini: dag och natt marscherade trupperna mot det av ryssarna anfallna Gadjatj. Kölden bokstavligen förlamade den svenska armén. Vägarna var fyllda av de stela byltena efter människor som frusit ihjäl och av uppsvällda hästkadaver. Många satt fastfrusna vid sina kuskbockar. Ryttare satt upprätt döda i sina sadlar med betseltygen fastfruset i händerna, som inte kunde lossas utan att fingrarna skars av. När man väl var framme i Gadjatj fanns inte plats för alla inomhus. Om de inte lyckades leta sig någon håla i jorden fick människorna stå ute i den stränga kylan under bar himmel. Liken efter hundratals ihjälfrusna soldater, drängar, hustrur och barn samlades varje morgon ihop. Hela dagar kördes slädar fullastade med styva kroppar bort för att gömmas i något hål i backen. Fältskärerna jobbade dygnet runt, och tunna efter tunna fylldes med amputerade lemmar från frostskadade.

Den 23 december 1708 fortsatte den svenska armén sin framryckning och återtog staden Veprik. Efter det dröjde det nästan en månad, till slutet av januari 1709, innan offensiven återupptogs. Då var det i form av en framstöt mot Kharkov, över Oposjna och Achtyrka samt Krasnokutsk. Efter februarioffensivens slut drogs den svenska armén samman mellan floderna Psel och Vorskla, och en drygt fyra månader lång defensivperiod inleddes. Den 1 maj 1709 inledde man en belägring av en mindre ukrainsk stad besatt av ryssarna, Poltava.

Vintern 1708–1709 hade då genom många strapatser försvagat den karolinska armén med mer än 8000 man i döda och krymplingar. Vad fänrik Hans Hierta



Under vintern 1708–1709 vållade den oerhörda ryska kölden ett stort avbräck för den svenska armén. Fänrik Petre skriver "att ofelbart över 8000 själar medelst den starka kölden måst dels dö och dels krymplingar bliva och således till vidare tjänst odugliga". (Teckning av Göte Göransson i boken "Karoliner".)

Till höger: Karolinerna gick i februari 1709 skövlade sin väg fram mot sitt eget slutliga öde i juni samma år. Mellan städerna Horodna och Krasnikutt skriver fänrik Petre att han räknade döda 639 ryssar, som främst fallit offer för de svenska drabanternas värjor. Fänrik Petre beskriver hur svenskarna evakuerar invånarna ur staden Krasnikutt, som mest bestod av kvinnor och barn: "Sedan blev staden förbränd samt allt hwad der fantz. Största medömkan hade man att se de små barnen, som moste gå med sijna mödrar utj det djupa sniög-stöpet, som stod hästarna under buken och det arma folcket moste gå till fots utj, och åskåda sijna huus och hem brinna, som en sådan gråt och jemmer hoos dem förorsakade, att en steen motte der öfwer kunnat sig beveka, ty tog mest alla officerare ett ljetet barn till sig och förde fram på hesten, men dhe större och mödrarna moste gå till fots..." (Teckning av Göte Göransson i boken "Karoliner".)

beträffar så tycks han ha klarat sig väl igenom såväl fimbulvintern 1708-1709 som svälten och sjukdomarna.

HANS HIERTAS SISTA STRID VID POLTAVA DEN 28 JUNI 1709

Det slutliga nederlaget kom vid Poltava den 28 juni 1709. Omkring 300 officerare och 6 600 underofficerare och meniga beräknas ha stupat. Nära 3 000 svenskar blev tagna tillfångna på slagfältet. Några dagar senare, den 1 juli 1709, kapitulerade de sista trupperna under Lewenhaupt vid Perervolotjna. Mer än 16 000 man – bland dem 7 000 sårade, sjuka och inte stridande – gav sig för de ryska styrkorna. Krigsäventyret vid Poltava hade alltså decimerat karolinerarmén med 26 000 man.

Karl XII var i juli 1709, sårad och svårt febersjuk, på flykt till Turkiet med en spillra av sin en gång så stolta karolinerarmé.¹⁸



Det stora nordiska kriget 1700–1718 skördade totalt 200 000 män, varav 150 000 kom från Sverige och 50 000 från Finland. Totalt krävde de svenska stormaktskrigen 1620–1718 omkring en halv miljon människor, oftast män i sin mest produktiva ålder. Inte minst med tanke på att befolkningen i Sverige – Finland vid denna tid höll sig under två miljoner är det uppenbart hur annorlunda utvecklingen i Sverige skulle ha blivit utan de stora krigen.

De få som till slut kom hem återvände till ett förändrat Sverige. Det land de en gång lämnat hade varit en stormakt och ett av de mäktigaste i Europa. Det land de återvände till var stympat och besegrat, återbördat till den andrarangsposition det en gång intagit.¹⁹

Hans Hiertas nio månaders fångmarsch²⁰

FRÅN POLTAVA TILL JEDLOWKA JULI–SEPTEMBER 1709

En bataljonspredikant, Andreas Westerman, vid Hans Hiertas Kungl. Livregemente till fots har efterlämnat en dagbok, i vilken han berättar, att sedan hans regemente defilerat för tsaren på slagfältet vid Poltava, överlämnades de till en rysk överste, von Delden. Först genomsnokade ryssarna deras vagnar och svenskarna måste gå ed på, att de inte skulle försöka rymma.

Under eskort av von Delden lämnade de Poltava den 16 juli 1709 och var framme i staden Kiev vid Dnejpr den 6 augusti 1709 "förbi Guvernören Furst Golitzyns boning in uti en fästning, därest vi uti soldathusen inträngdes".

I Kiev blev uppehållet inte så långvarigt. Fångarna hade hoppats på "att vi där en nådig förlossning i sinom tid avvänta kunde". I stället kom den 30 augusti 1709 furstens befallning, att de skulle marschera från Kiev till staden Bjelagorod. Redan den 4 september 1709 marscherade de tillbaka och var den 7 september 1709 åter i Kiev. Förläggningen blev nu bättre och Westerman klagar inte heller på förplägnaden, "enär man för penningar där fick vad som helst man åstundade".²¹

Marschvägarna från Poltava och till och från Kiev, med noggranna Ortsangivelser och längderna på dagsmarscherna, finns beskrivna i löjtnant Friedrich von Weihes dagbok. Han var först marschkamrat och sedan medfånge till Hans Hierta ända fram till sin död den 11 april 1713 i Solvytschegodsk.

Weihe var tysk till bördan men hade varit i svensk tjänst under general Lewenhaupt, först i Livland 1708, sedan under fälttåget till Ukraina. Han skildrar det olyckliga slaget vid Poltava och ger ingående upplysningar om de tillfångatagna, liksom senare om sina olyckskamrater på färden från Poltava till Moskva och till Solvytschegodsk.

Weihe var en noggrann iakttagare. Han har antecknat fångtransporternas dagsleder i verst, varigenom man bl.a. kan räkna ut, att vägsträckan från Moskva till Solvytschegodsk var 900 verst. Weihe gjorde upp namnförteckningar över det hundratal svenskar som i mars 1710 kom fram till förvisningsorten Solvytschegodsk, bland dem Hans och Leonard Hierta samt bataljonspredikanten Andreas Westerman alla tre från Kungl. Livgardet till fots.

Hans Hiertas och von Weihes första marschväg som krigsfångar återges här,

ordagrant översatta från von Weihes på tyska skrivna dagbok. Många av ortsnamnen längs fångvägarna nedan är idag utbytta eller helt försvunna.

Dag	Ort	Mil
Juli		
16	Poltava	0
16	Rechitalowka, by	2
21	Bialoczerkowka, by	2
22	Psczollstrom	2
23	Petruzi, by	2
24	Chorol, by	1
25	Lubni, en fin stad	3
27	Jablonow	3
28	Michlozancka, by	2
29	Gollomiziki, by	2
30	Capustinzki, by	3
31	Periaslaw, stad	3
Augusti		
2	Woituzi, by	2
3	Luborzi, by	2
4	Barispol, köping	2
5	Bortnisk, by	3
6	Kiew, stad	1
30	Kiew, -marsch t. Jedlowka	1
31	Crassilowka, by	2
September		
1	Jedlowka, by	3
2	Bassain, liten stad	3
3	Bychowa	2
4	Jedlowka – åter till Kiew	4
5	Hoholow, liten stad	3
6	Browari, köping	2
7	Kiew	2

FRÅN KIEV TILL MOSKVA 1–22 DECEMBER 1709

När man minst väntade det, kom befallning att lämna Kiew den 1 december 1709 och bege sig till Moskva, där de skulle tåga med i en tre dagar lång procession inför tsaren och hans generaler. Det blev en olustig resa ”i fullt fläng, i köld och på oländiga vägar”, så att deras uthungrade hästar stupade och de tvingades sälja sin medförda egendom till ryska officerare eller skänka bort den.

Löjtnant von Weihe redogör för sin, Hans Hiertas och medfångarnas marschväg från Kiev till Moskva under tiden 1–22 december 1709.

Dag	Ort	Mil
1709		
1 dec.	Kiev	
1	Hoholow, liten stad	2
2	Bassain, 2 småstad	3
3	Haliza, by	3
4	onasteriza, köping	1 fi
5	Huzauka, by	3
6	Halinzka, by	3 fi
7	Connatop, stad	3
8	Wintowa, usel by	3
9	Putiwle, rysk stad	1
Verst		
10	Slabodanova, by	15
11	Gnilowka & Corinzka byar	15
12	Relisk, fin småstad (vid Semstrom)	10
13	Capustizi, by	10
14	Scowrodniwa, by	15
15	Berosa & Crupize, byar	20
16	Grenscaja, by	20
17	Czernir, by	15
18	Croom, usel köping	15
19	Amzinesk, stad	40
20	Seriska & Jassipalan, 2 byar	90
20	Tula, en vacker stad vid Uwafluss	10
21	Selewka, ett järnbruk	50
22	Molodi och Pachar, 2 byar	60
22	Moscau, tsarens residens	30

Den 22 december 1709 kom de alltså fram till Moskva. Avståndsuppgifterna ovan tyder på att man drev upp marschtakten på slutet. Weihe skriver: "Vi blev inkvarterade i Jemschicken Slobodan" – en förstad till Moskva. Om fångarnas förnedring vid processionen genom Moskva skriver Alf Åberg bl.a. att

--- processionen anfördes av trumpetare och trumslagare och därefter följde varje regemente för sig med sina officerare och meniga. Officerarna bar troféer, standar och fanor, och på ett ställe i staden stod de svenska kanonerna, gevären och pukorna uppställda. De ryska dragonerna höll vakt på båda sidorna om tåget. Processionen slöts av tsar Peter till häst med dragen värja.²²

Joachim Lyth skriver om marschen genom Moskva i sin dagbok.

Under denna marsch utstodo vi mycken hån och spott av den ryske kanallje, som tusendetals stodo på båda sidor om vägen, därvid vi marscherade, fulle som bestar. Denne marschen påstod ifrån morgonen intill aftonen, då vi först hunno igenom den sista triumfporten, som stod in mot tyska slo-boddan, utanför vilken vi länge stå och expektera måste, både hungrige och trötte, som vi hela dagen icke haft en beta bröd att äta, därtill med var en bitter köld.²³

FRÅN MOSKVA TILL SOLVYTSCHEGODSK 30 JANUARI – 13 MARS 1710

Under januari år 1710, berättar Andreas Westerman i sin dagbok, "blevo efter hand de svenska officerarna hit och dit bortförde". Själv måste Westerman den 30 januari 1710

--- göra en kolonn av 100 Officerare – bland vilka några och 30 av kungl. gardet – följe, vilken under en Rysk Kaptens jämte en korporals och 6 gemenas ledsagande fördes från Moskva genom städerna Pereslaw, Rostov, Jaroslavl och Vologda.

Löjtnant von Weihe anger i sin dagbok följande marschväg för Hans Hierta och Westerman samt deras medfångar till Solvytschegodsk

Dag	Ort	Verst
Januari		
30	Ur Moskva	
31	Mutiszi, by	15
Februari		
1	Bratisna, by	15
2	Sergize, kloster	30
3	Zelonovo	45
4	Pereslaw, stad	15
8	Wassika, by	20
9	Rostov, en fin liten stad	40
11	Romislowa, by	20
12	Jerislaw, stor stad	35
16	Glebuska, by	17
17	Danielowa, flecken	40
19	Tilizajam, by	37
20	Saemje, by	30
21	Malcowa, by	43
22	Wollogda, fin stad	18
26	Stara Mickolska, by	45

27	Siuskowa, köping	20
27	Dorowatka, by	27
28	Ussia Tosimska	63
Mars		
1	Totma, köping	50
3	Cozinga, by	40
4	Ussia Gorodisimska, by	50
5	Wipulsowa, by	60
6	Climowa, by	65
7	Ustiga, fin stad	25
12	Akexina, by	25
söndag 13	Soliwizegodskai	30

De forslades nedför Sukhonaströmmen till staden Ustjug. Sukhonaströmmen förenar sig där med Ireshafloden och byter namn till Dwina. Från Ustjug nådde de den 13 mars 1710 färdmålet: Solvytschegodsk, en medelstor stad vid floden Wizugda, som wyrst därifrån mynnar ut i Dwina. Weihe anger att staden låg söder om Arkhangelsk.

Hans Hierta krigsfånge i Solvytschegodsk 1710–1721

LÖJTNANT VON WEIHES OCH FÄLTPRÄSTEN WESTERMANS REDOGÖRELSE

Weihes beskrivning av Solvytschegodsk är beklämmande. Vinterkylan var fruktansvärd särskilt då nordliga snöstormar låg på. Även sommarhettan kunde vara plågsam. Staden var visserligen säte för en vojvod med flera ämbetsmän, men många av dem var demoraliserade av mutväsende och dryckenskap liksom också borgarna. I övrigt, skriver Weihe, bestod befolkningen av slödder och illasinnade människor, som oupphörligt anföll, pinade och skymfde de vapenlösa svenskarna.²⁴

Weihe ger i sina dagboksanteckningar många exempel på den halvt barbariska miljö de svenska fångarna hamnat i. Då fångarna anlände till Solvytschegodsk, blev de inkvarterade i 40 usla kojor fastän deras ryske väktare lovat dem gott logi, sedan han fått deras gåvor. Men då han supit upp dessa glömde han löftet. E. Alfred Jansson skriver (s. 16):

Visserligen voro de svenska krigarna vana att slita ont och tålmodigt lida oförrätter, men det hade till sist kunnat gå till excesser från deras sida, om inte guvernör Galiczin – en alls inte mild herre – sänt dit en bättre vojvod, en bojar vid namn Zimmermanow. Denne skaffade svenskarna bättre inkvartering samt skydd mot "canaillerna". Men sedan fursten i maj 1711 efterträtts av Alexis Kurbatow, blev behandlingen åter hårdare. Han förbjöd bl.a. under hot av knutpiska och förvisning till Sibirien all tillverkning av öl och svagdricka av mälat korn.

I kyrkoherde Samuel Hedmans likpredikans personalier om Hiertas fångenskap uppges det: "Han måste under mycken swårighet, fattigdom och nöd tillbringa sin tid i samfälte 13 år thet med flyttning från then ena till then andra af Ryske städer: Muscou, Petersburg, Vologda och Solvizofda." Med det sista namnet avses Solvytschegodsk. Löjtnant Weihe skriver i sin dagbok att Hierta tillsammans med 12 andra svenskar i januari 1712 fick guvernörens, furst Gagorins, tillstånd att flytta till det närbelägna Ustjug, där förhållandena var bättre. Han bistod även svenskarna med ett förskott på 1 250 daler silvermynt mot assignationer på greve Carl Piper. Furst Gagorin var en av de få ryska överhetspersoner som visade svenskarna vänlighet och försökte hjälpa dem. Det ledde till att han råkade i onåd hos tsaren och måste plikta med livet för sin hjälpsamhet.

Hur livnärde sig de fångna officerarna i Solvytschegodsk? De skulle ha sitt underhåll från Sverige, och de var givetvis i stort behov av detta. Weihe berättar om de många "wäxlar", som utställts av greve Piper i Moskva. Det dröjde dock ända till i augusti 1710 innan de första kom. Det var nära ett halvår sedan de anlant till Solvytschegodsk.

E. Alfred Jansson skriver (s. 17):

Den 14 juli 1710 fick de veta av en fången polsk general, som var under transport till Tobolsk, att greve Piper sänt dem en remissa, men först i oktober 1710 fick de av de ryska ockrarna ut 480 rubel på en svensk assignation på 1 250 daler. Som skäl angav vojvoden, att det fanns inte mer pengar i stadens kassa!

Löjtnant von Weihe skriver följande om händelsen i sin dagbok:

Av sådant hava vi fått erfara, vilket eländigt kreatur en svensk fånge är i Ryssland. Vad hjälper det att kristna medborgare i andra länder samla bidrag till de svenska fångarnas livsuppehälle!

De penningremissor, som nådde fram till svenskarna räckte inte på långt när till att mätta, kläda och ge husrum åt de många fångarna. 25 svenska officerare avled i Solvytschegodsk under fångenskapstiden. Undernäring och umbäranden av olika slag var nog en bidragande orsak till deras död.

Fältprästen Andreas Westerman tjänstgjorde vid deras begravning och har skrivit deras minne i sin dagbok. Om de levandes förhållanden yttrar Westerman sig inte alls. Det verkar som om han själv haft det jämförelsevis bättre än sina medfångar. Han hade lyckats rädda med sig en del teologisk litteratur, som för honom blev en källa till tröst. I sin dagbok berättar han även, att han år 1713 hållit 50 veckopredikningar för sin lilla svenska församling.

Westerman berättar i sin dagbok även om två vådeldar, den första den 21 mars 1716, då hans kvarter brann ned, den andra den 29 juli 1717, "då större delen av staden lades i aska, då även mitt kvarter uppbrändes, varvid jag inte heller slapp utan skada".

Vare sig i Westermans eller Weihs dagbok finns någon information om hur de och medfångarna kunde försörja sig. Förmodligen skedde det genom tungt kroppsarbete.

Den 12 april 1711 befordrade Karl XII i Bender Hans Hierta till löjtnant. Kungen hade inte glömt bort de tappra officerare, som befann sig i fångenskap långt borta från honom.

Den 20 juli 1713 sände enligt Krigsarkivets handlingar krigskommissarie J. Melander från Moskva

*Afräkning med såwähl alle Regementer här i Ryssland warande fångne Regements- och Öfverofficerare samt deras Stabs Betiente som med alle andre här under specificerade Statens högre och nedrige betiente, huru mycket hwar och en af dem alt ifrån den Pultawiske actionen åtnjutit.*²⁵

Av dessa medel fick av "Kongl. Majjts Lijff Guarde" bl.a. fänrikarna Hans och Leonard Hierta vardera 84:16 daler silvermynt. I avräkningen för detta regemente redovisas dessutom 27 fänrikar, 6 kaptener och 3 löjtnanter. Karl XII hade från Turkiet till kollegiet i Stockholm föreskrivit att utbetalning av medel skulle ske till fångarna i Ryssland. Efter denna likvid, avseende år 1713, finns inte i handlingarna några större avräkningar. Fångarna var i fortsättningen mer eller mindre helt utlämnade åt att klara sig på egen hand.

BORGMÄSTARE MANAKOV'S BESKRIVNING AV SOLVYTSCHEGODSK.

Borgmästaren i Solvytschegodsk lämnade i december 1999 författaren följande beskrivning av staden.

Solvytscchegodsk, som på medeltiden kallades Sol-Vytchegodsk, är en gammal stad i norra delen av Ryssland. Staden är belägen i distriktet Kotlas i Arkhangelskregionen vid floden Wytscchegeda, som rinner ut i den nordliga delen av floden Dvina.

Solvytscchegodsk grundades på 1400-talet av en liten by med invånare som arbetade vid saltträskan. Staden var välbelägen vid vägen till Sibirien. Läget medverkade till stadens snabba utveckling och dess omvandling till ett stort center för saltutvinning, hantverk och handel. Staden har fram till nutid bevarat unika monument av gammal rysk arkitektur och konst.

Under tiden från 1500-talets början till 1700-talets slut var Solvytschegodsk residensplats för handelsdynastin Stroganov. Baronerna och grevarna Stroganov hade under fem århundranden, fram till 1917, direkt inflytande på Rysslands historia. De tog kring 1580 kosackledaren/hetmannen Jermak i tjänst för att leda erövringen av hela Sibirien. Vidare blev Johanniki Stroganov personlig leverantör av sobelskinn från bl.a. Ural till Ivan IV den förskräcklige, som också fick finansiell hjälp av Stroganov. Dessa tjänster ledde till att familjen Stroganov fick stora förlänningar. Statsmonopol på päls- och salthandeln gav Stroganovdynastin stora rikedomar.

Från Solvytschegodsk sände Stroganovföretagen sina varor via Arkhangelsk till England och Holland. Från nämnda stad administrerade de även sina vidsträckta Permsk- och Uralegendomar. I Solvytschegodsk ägde de nästan hälften av den odlade jorden, många saltkokerier och affärer samt vidsträckta arealer med hundratals livegna människor.

Med Stroganov är förknippat byggandet av de första stenbyggnaderna i Solvytschegodsk. Den äldsta byggnaden i staden är Stroganovs familjekyrka; Bebådelsekatedralen. Ett annat värdefullt arkitektoniskt monument i staden är Vedenski Klosterkyrka – ett ståligt kulturminnesmärke av rysk barock från slutet av 1600-talet.

På 1600-talet flyttades handelsvägen från floden Wytscchegeda till Kam. Saltkokerierna i Solvytschegodsk stängdes. En period av stagnation och förfall inträdde för staden. Ett efter ett försvann de yrken, som hade gjort staden



Vy över dagens Solvytshegodsk. (Vykort från Solvytshegodsk's kommun.)





Ovan:Vy från slutet av 1700-talet över den gamla staden Solvytschegodsk. Staden grundades i slutet av 1400-talet. Från 1500-talet till 1700-talets slut var staden residensplats för den inflytelserika och förmögna Stroganovdynastin. (Vykort från Solvytschegodsksk kommun.)

Till vänster: Många sidor i den ryska konsthistorien under andra halvan av 1500-talet och under 1600-talet är förknippade med familjen Stroganov. De gamla ikonerna i Bebådelsekatedralen och klostret Vedenski i Solvytschegodsk är utförda av de bästa konstnärerna i det gamla Ryssland. (Vykort från Solvytschegodsksk kommun.)



Bebådelsekatedralen i Solvytschegodsk uppförd mellan 1560-1584 av Johannik Stroganov och hans söner och barnbarn. Den blev Stroganovs familjekyrka och den första stenbyggnaden i staden. Den står på en liten holme i närheten av floden Wytschegeda. De mäktiga murarna är smyckade med skönt utsirat, mönstrat tegel. Murarnas tjocklek framhävs genom massiva, utbuktande balkar. Inne i katedralen finns gamla freskomålningar och många ikoner samt unika dekorativa arbeten från 1500-talet och 1600-talet. (Vykort från Solvytschegodsk kommun.)



Ett annat värdefullt arkitektoniskt monument i staden är Vedenski Klosterkyrka - ett ståtligt kulturminnesmärke av rysk barock från slutet av 1600-talet. Det uppfördes på beställning av Grigorii Stroganov. Han var en överhetsperson, mecenat och anhängare av nya fashionabla konstarter. Templet är en hög rektangulär byggnad med ett öppet tvåvånings galleri. Den yttre utsmyckningen av templet är praktfull och elegant. Mot bakgrund av rött tegel syns vita utskurna detaljer lika väl som utskurna paneler med blom- och fruktmotiv. Inne i templet, finns det utskurna gyllene ikonostas, tillverkade 1693 av hantverkare i Moskva under ledning av Gregorii Ivanov. Istället för inramade ikoner finns det iconmålningar på kanvas. De har målats av en av Stroganovs "husträlar" som hade studerat utomlands. Han hette Stepan Narikov. Hans realistiska måleri är ett unikt fenomen för rysk kultur från tiden före Peter den Store. (Vykort från Solvytschegodsk kommun.)

berömd på 1500- och 1600-talen. År 1780 bildades distriktet Solvytschegodsk, som kom att ingå i regionen Vologodsk. Stadens vapensköld utformades då som två mortlar med salt på ett rött bräde.

Vid slutet av 1600-talet blev Grigorii Dmitrievich Stroganov (1656–1715) ägare till alla de Stroganovska egendomarna. Han var en av de rikaste männen i Ryssland vid slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. Han blev väl favoriserad av tsar Alexej Miklailovich, och Grigorii var vapenbroder med tsar Peter den Store i alla hans militära utspel och fälttåg. Med sina egna resurser byggde Grigorii Dmitrievich två militära fregattskepp med all erforderlig utrustning och gav dem till tsar Peter.

Det är väl känt att familjen Stroganov betalade (med tsarens gunst) lösen för fångar. Man föredrog "framstående" fångar lika väl som de som besatt någon hantverksskicklighet. Fångarna tog Stroganov till sina gods. Det påstås att en av Stroganov friköpt fånge, en kemist/apotekare av tysk eller holländsk härkomst, odlade pärlmusslor i sjön belägen invid Bebådelsekatedralen. Pärlorna användes för att dekorera ikonerna och den klerikala inredningen i katedralen. Man kan anta, skriver borgmästare A. A. Manakov, att de svenska karolinska fångarna, som sändes till Solvytschegodsk, var rekvirerade av Grigorii Dmitrievich Stroganov, vapenbroder till Peter den Store.

På 1800-talet blev Solvytschegodsk känt som en ort för politiska deportationer. År 1826 förvisades till staden den store ryske poeten Puskins farbror, P. J. Hannibal. Vid slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet förvisades Molotov, Stalin och andra ledare och medlemmar av den stora revolutionära rörelsen i Ryssland till Solvytschegodsk.

Sedan 1919 finns det ett konstmuseum i staden. Dess samlingar innehåller förstklassiga silversmycken, ben- och träsniderier, konstnärliga sömnadsarbeten och lokala konstföremål från Solvytschegodsk. Som följd av förekomsten av mineraler och gyttjan i Saltsjön öppnades år 1923 en balneologisk kuranstalt i staden. Den sägs vara en av de bästa kuranstalterna i norra Ryssland.

Den fyra månader långa vägen hem till Sverige 1722

De svenska krigare, som blev tillfångatagna vid Poltava, samt de som kapitulerade vid Perevolotjna, beräknas ha uppgått till c:a 20 000 man. Förhoppningarna om en snar utväxling och god behandling hade snabbt grusats. Under de tretton år, som fångenskapen i Ryssland och Sibirien varade, gick 16 000 under av sjukdomar, svält och umbäranden.

De överlevande fångna karolinerna längtade i många och tunga år efter att freden skulle slutas, så att de fick återvända till hemlandet.

När äntligen fred slöts i Nystad i augusti 1721, kunde endast cirka 4000 man påbörja återfärden till fäderneslandet. Budskapet om freden nådde långsamt fram till de avlägsna fånglägren, och hur skulle sedan dessa utblottade män klara hemfärden? Hur utarmade de flesta av dem då var, får man ett kraftigt vittnesbörd om, i den skrivelse kommissarie Tomas Knipecrona den 13 april 1722 skickade till konung Fredrik I i Stockholm från Moskva. Knipecrona meddelar²⁶ att av de

ifrån Wexel Contoiret remitterade 16 000 Riksdaler har han oumgängligen till de Nakne, Nödlidande och fast af hunger försmäcktande Officerernas understöd – ibland dem dehlit efter uppfattning som Öfver Commissarie Melander till vår efterrättelse den 6 mars här qwarlembna.

I samma brev nämner Knipecrona om de 19 000 Rdr, vilka Kgl. Maj:t låtit sända från Hamburg ”till de svenska Fångarnes Frij- och hemskaffande från Ryssland”. Hemtransporten kunde alltså påbörjas. Westerman har i sin dagbok antecknat hemfärden från Solvytschegodsk.

Den 5 oktober (1721) erhöilo vi genom en offentlig av Hans Tsariska Maj:t utskickader fredsförklarare, de hugneliga och länge efterlängtade fredstidningar, nämligen att freden emellan Sverige och Ryssland sluten och redan i Petersburg och Moskva publicerad var, Herren gifve att den beständigt bliva måtte. Den 19 december (1721) reste jag från Solvytschegodsk till Ustjug att fortsätta vidare vår resa till Fäderneslandet, vilken därifrån i Jesu namn den 1 januari 1722 anträdess. Under väg kommo vi genom städerna Totma, Vologda, Tichwin, Petersburg, Viborg, Borgå och Åbo, (1 mars 1722). Den 6 maj (1722) anlände jag från Åbo till Stockholm.²⁷

Det tog alltså fyra månader att ta sig hem till Sverige. Hans Hierta hade därmed

som krigsfånge fått offra totalt 13 månader av sitt liv på marscher till resp. från sitt fångläger i Solvytschegodsk.

År 1709 bestod de i Ryssland tillfångatagna vid Hans Hiertas regemente, Kungliga Livgardet till fots, enligt ryska uppgifter, av: 61 officerare, 121 underbefäl och 1 196 meniga, totalt 1378 man. Av Kungliga Livgardet kom 1722 enbart 115 man hem, dvs. enbart 8 % av de tillfångatagna. Denna uppgift är tagen ur en rulla på Krigsarkivet "uppå thet manskap som tid efter annan efter slutad fred med Ryssland utur Ryska fångenskapen hemkommit".

Bland återvändande manskap 1722 är för Kungliga Livgardet antecknade "Hans Hierta, 34 år, 17 tiensteår, fången Pultava". Han var nu åter hemma i sitt fädernesland efter att ha tillbringat 17 år av sin bästa ungdomstid på krigsskådeplatser och i fångläger. Mänskligt sett var detta en oerhörd uppoffring förenat med betydande både fysiskt och psykiskt lidande.

Peter Englund beskriver i sin bok Poltava den svenska stormaktstidens många grymheter och lidanden. Jag återger här ett utdrag ur det avslutande kapitlet "En näve full av jord".²⁸ Där finns följande tänkvärda ord, som får bilda epilög till avsnittet om Hans Hierta som karolin och krigsfånge.

Bland många överlevande spirade länge bitterhet och misstro. En av de otaliga som fick se år efter år förrinna i krigsfångenskap var löjtnanten Georg Henrik von Borneman. Han hade tillhört Norra skånska kavalleriregementet, tagit del i slaget och sedan fallit i ryska händer då regementet kapitulerat nere vid Perovolotjno. Nyåret 1711 skrev han en dikt där han uttryckte sin längtan hem till Sverige, sin önskan om fred och sina tvivel över kriget. I den kunde man läsa en kraftfull anklagelse mot makthavarna:

*Vad är, O kungar, om I så stora krig fören,
Förhärjen riken, folk, och många land förstören,
Utgjuten människors blod, begån så grymma mord?
En hand full utav stoft, en näve full av jord.*

Georg Henrik kom aldrig hem igen. Samma år dikten skrevs blev han, 25 år gammal, ihjälslagen under ett flyktt försök.

I kapitlet "Diktaren i Simbirsk" i boken Fångars elände tecknar Alf Åberg ett porträtt av Georg Henrik von Borneman.²⁹



Hans Hierta (1688–1754), överste, kammarherre och brukspatron. (Ur Svenskt Porträttarkiv. Konstnär David Achwarz 1725. Privat ägo. Tavlan ägdes 1925 av F.Järta.)

Hans Hierta kammarherre vid kungens hov från år 1722

Första veckan i maj 1722 befann sig löjtnant Hans Hierta i Stockholm.³⁰ Han blev uppmanad att infinna sig hos det nya slottets arkitekt, riksrådet och greven Nikodemus Tessin d.y. i dennes palats vid slottsbacken. Där torde greve Tessin ha delgivit honom följande brev från kung Fredrik I:



Lars Hierta (1688–1732), kammarherre, överste vid Östgöta kavalleriregemente och för ett regemente i Hessen. Följde Karl XII till Bender och deltog där i den s.k. kalabaliken. Elgenstierna skriver: "Han var i dec. 1712 med ibland de svenska officerare, som i Moldau bortsnappade en polsk kurir och vartill han, såsom tartariska språket mäktig och klädd till tartar, det mesta bidrog."(Ur Svenskt Porträttarkiv. Konstnär: De Marées. Privat ägo.)

Wij wele härmed i nåder låta Eder weta, det Wij för godt funnit att tilägna Fändriken af Wårt Lif Garde Hans Hierta character af Cammar Herre wid Wårt Hoff och är Wår nådige befallning, det I honom för samma beställning på Staten låta uppföra, kommandes han derwid intet at niuta någon löhn. Hwar med Wij befalla Eder Gud Alsmächtig synnerligen nådeligen. Stockholm den 4 Maij Åhr 1722.

*Friedrich.*³¹

Kungabrevet var ställt till Nikodemus Tessin d.y. i hans egenskap av hovmarskalk. Brevet är daterat så sent som den 4 maj 1722 och finns att läsa i Slottsarkivet i Stockholm (Brefbok t.o.m. 1726). Man kan förmoda att Hierta inte kände till i förväg, vilken väldig upphöjelse som väntade honom, då han steg i land i Stockholm. Hans levnadsvillkor blev nu radikalt förändrade. Från den långvariga fångenskapens svält och lidanden till hovets överflöd och glans!

Man kan naturligtvis fråga sig vad orsaken var till att kung Fredrik I utnämnde just Hans Hierta till kammarherre framför många andra hemvändande adelsmän med både finare anor och högre rang? En av flera tänkbara orsaker kan vara att Hans Hierta hade en kusin, sekundöverstelöjtnanten vid Östgöta kavalleriregemente Lars Hierta, (1688–1732), som redan den 1 oktober 1720 utnämnts till kammarherre med överstes karaktär. Han var även överste i hessisk tjänst. Därmed torde han kommit att stå nära kung Fredrik I, som ju var prins av Hessen. Kanske var det denne Lars Hierta, som rekommenderade sin från fångenskapen hemvändande kusin som kammarherre hos kung Fredrik I.³²

Lars Hiertas farfar var generalmajor Per Hierta, berömd för sina insatser vid det blodiga och för Sverige segerrika slaget om Skåne vid Lund år 1676. Per var bror till Hans Hiertas farfar. Per Hiertas insatser uppskattades högt av både kung Karl X och Karl XI. Det fanns i övrigt en rad tappra officerare i Hans Hiertas släkt sedan flera generationer. Släkten Hierta var alltså väl känd vid hovet i Stockholm, vilket kan ha varit till nytta för Hans Hierta.

Lars Hierta själv tjänstgjorde som officer vid Livgardet från år 1707. Han blev kapten vid Livgardet 1714, sekundöverstelöjtnant vid Östgöta kavalleriregemente 1719. Han var gift med friherrinnan Emerentia Sparre.³³ Två av Lars Hiertas söner – Lars och Carl – blev båda generaler och utmärkte sig under krigen i Pommern resp. Norge.

Lars Hierta undgick att hamna i rysk fångenskap genom att han följde Karl XII vid flykten från Poltava till Bender. De två kusinerna hade därmed fått uppleva



Per Hierta (1613–1693) generalmajor, berömd för sina insatser vid det blodiga och för Sverige segerrika slaget om Skåne vid Lund år 1676. Per var bror till Hans Hiertas farfar. Per Hiertas insatser uppskattades högt av både kung Karl X och Karl XI. (Ur Svenskt Porträttarkiv. Konstnär: Johan Aureller d.y. Privat ägo.)

var sin del av de två olika händelseförlopp, som drabbade den svenska hären efter det ödesdigra slaget vid Poltava. Nu var de efter 13 år återförenade som kammarherrar hos Sveriges konung på "Kungshuset", det forna Wrangelska palatset på Riddarholmen. Palatset hade efter slottsbranden i maj 1697 inköpts av kronan till kungaborg. Byggnaden disponeras numera av Svea hovrätt.

Att tjänstgöra som kammarherre under den tidens stränga hovceremoniel var en rätt krävande syssla. Hans Hierta fick inte någon direkt lön men hans underhåll var ändå ganska väl tillgodosett. Han hade också en ekonomisk fordran på staten för tiden 1709–1722. Hans tillgodohavande beräknades till 2425:16 dlr. Härifrån drogs 213:16 dlr, som han fått i mindre poster under fångenskapen 1710–1722, den sista på 30 dlr under hemresan i Finland. Den 9 maj 1722 hade "Kongl. Stats Contoiret assignerat på Kongl. Ränthe Cammaren emot 1 pro C.to 205 dlr" – troligen betyder denna kryptiska formulering att Hierta fick lyfta detta ganska stora belopp för att han efter ankomsten till Stockholm skulle kunna ekipera sig. Hans tillgodohavande uppgick därmed till 2 007 dlr, "hwilket Saldo således hos Kongl. Majt. Och Cronan Cammar Herren Hans Hierta i underdånighet (har) at fordra, hwarföre reserveras Kongl. Maj:ts höga rätt, om framdeles finnas skulle mera härå wara undfånget". Om Hans Hierta någonsin fick ut detta belopp är tveksamt. Så sent som 24 dec. 1741 påminner han Kammarkollegium om sin fordran.³⁴

Som kammarherre tjänstgjorde han fram till år 1727. År 1732 avsade sig Hans Hierta definitivt krigstjänsten. Hans Hiertas avskedsansökan till konungen hade följande lydelse:³⁵

Hos Eders Kongl. Maij:t understår iag mig i underdånighet att anhålla om nådigt tillstånd at få cedera den mig wid Eders Maij:ts Lijf Gardie anförtrodde Fendricks tiensten till min Swåger, under officeraren Olof Cederström. Jag gör mig så mycket mera försäkrad om en nådig bönhörelse härutinnan som andra en så hög Kongl. nåd wederfarits, men ifall Eders Kongl. Maij:t skulle hålla betänckeligit härtill at samtycka, så anhåller iag underdånigast at blifwa bijbehållen wed den mig i nåder förunte lönen, hwarom iag gör mig så mycket säkrare hopp som iag haft den nåden at tiena Eders Kongl. Maij:t snart mot 30 åhrs tijd och under samma tijd utstått många Travailler samt et swårt fångenskap. Jag förblifwer med all underdånig zele och diupaste wördnandt. "

10. Släkten Hierta på Högbo Bruk

Catharina Cederström – Hans Hiertas hustru

LEVNADSBESKRIVNING I SAMMANDRAG

Hans Hierta gifte sig med friherrinnan Catharina Cederström den 27 september 1727 i Stockholm. Kyrkoherde Samuel Hedman skriver att Hans Hierta: "genom then Gudomlige Försynens skickelse trädde uti ett Christeligt ägta förbund med tåwarande Cancellie Rådet, sedermera Riks Rådets, Högwålborne Hr Baron Olof Cederströms äldsta dotter, Högwålborna Fröken Catharina Cederström". Brudens mor Christina Margareta Silfverklou var dotter till Catharina Bröms på Wijs säterigård i Ockelbo socken i Gästrikland.

Catharina Cederström (1708-1791) var endast 19 år gammal då hon gifte sig. Var de nygifta först var bosatta är inte känt. Senast år 1733 flyttade de dock till Wij i Ockelbo. Catharinas farfar, biskopen Carolus Karlsson i Västerås var i sitt andra äktenskap gift med Catharina Bröms, som därmed var både styvfarmor och "äkta" mormor åt Hans Hiertas hustru.



Catharina Cederström (1708–1791), friherrinna,
gift med överste Hans Hierta

Catharina Cederström välsignades med 8 barn och 20 barnbarn. Under sin livstid fick hon följa sin make, sju av barnen och 12 av barnbarnen till graven. Två svärdöttrar dog i 30-årsåldern, och hennes två svärsöner avled före 1791.

Trots dessa sorger orkade Catharina med att framgångsrikt utveckla Högbo bruk. Det avslöjar vilken enastående stark person hon måste ha varit. Samtidigt uppges hon ha varit en både anspråkslös och omtänksam människa, vilket givetvis förstärker den positiva minnesbilden av henne.

Catharina Cederströms närmaste anor återges i en släkttavla och i korta biografier för varje ana i appendix.



Friherrliga ätten Cederströms vapen

Hans och Catharinas åtta barn

Hans Hierta och Catharina Cederström fick 8 barn.¹ Av dessa avled Bengt, Beata och Per vid späda ålder. Olof avled endast 18 år gammal. Bengt II dog barnlös vid 29 års ålder. Deras dotter Charlotta Christina, gift med Daniel Plaan, var också barnlös. Det föddes alltså barnbarn i enbart två av barnens familjer.

I den äldsta sonen Hans Hierta II:s familj – se nedan – föddes i hans första äktenskap med Christina Elisabet Siöblad 6 barn, vilka alla dog i späda ålder. I hans äktenskap med Charlotta Eleonora Hierta föddes fyra barn. En son dog i späda ålder, två av döttrarna dog barnlösa i sina äktenskap, medan sonen Hans Hierta III fick två söner, som båda dog i späda ålder. Därmed dog släkten efter Hans Hierta II ut.

Den som förde släkten vidare efter Hans Hierta och Catharina Cederström var dottern Catharina Margareta Hierta. I sitt äktenskap med Teodor Nordenadler d.ä. – se nedan – fick hon 10 barn. Fyra av dessa barn dog i späda ålder. Fem av de övriga barnen dog i vuxen, men tidig ålder i lungshot. Fyra var barnlösa. De enda av de tio barnen, som förde släkten vidare var Teodor II och Christina Elisabet Nordenadler. Teodor II fick två barn, Johan och Charlotta Augusta. De dog dock båda barnlösa. Christina Elisabet fick två söner, Robert Fredrik och Tore Petre. Robert Fredrik Petre dog barnlös medan Tore Petre fick fyra söner och två döttrar. På denna släktgren fanns ett antal ättlingar år 1999.

Här nedan återges inledningsvis biografier över Hans Hiertas och Catharina Cederströms åtta barn.

– HANS HIERTA II (1728–1779) blev student i Uppsala 1742 och tjänstgjorde som e.o. kanslist i justitierevisionsexpeditionen och som auskultant i Svea hovrätt 1749. Han omnämns 1758 som hovjunkare och sedermera som kammarherre. Han var bosatt bl.a. på Högbo bruk och gifte sig med friherrinnan Christina Elisabet Siöblad (1740–1769) dotter till generalfälttygmästaren friherre Per Sjöblad och friherrinnan Anna Helena Cronstedt. I äktenskapet föddes sex barn – se nästa avsnitt. Christina Elisabet dog i lungshot på Högbo bruk, endast 29 år gammal.

Som änkeman gifte sig Hans Hierta II på överstebostället i Näs Kungsgård i Husby socken (Kopparbergs län). Hans andra hustru var friherrinnan Charlotta Eleonora Hierta (1747–1778). Hennes föräldrar var friherren och generalen Carl Hierta och hans första hustru, friherrinnan Fredrika Johanna Rosenhane.

Hans Hierta II och Charlotta Eleonora Hierta hann få fyra barn innan hon avled i lungdot på Högbo, endast 31 år gammal. Hans Hierta II dog ett halvår senare även han i lungdot. Han var vid sin död 50 år. Hans livsväg hade kantats av mycket svåra prövningar och sorger. Hans Hierta II begravdes i Ovensjö kyrka.

- CATHARINA MARGARETA (1730-1789) Hon gifte sig 1753 med Teodor Nordenadler. De fick 10 barn - se nästa avsnitt. Margareta dog i lungdot vid 59 års ålder.

Margaretas make, överstelöjtnanten Teodor Nordenadler (1717-1772) blev student i Lund och sedermera kammarskrivare i amiralitetskollegium 1735.² Han blev volontär vid franska armén 1743, löjtnant vid regementet Royal Suédois i Frankrike 1745 och kapten à la suite där 1746. Han återkom 1746 till Sverige och blev kapten vid Hälsinge regemente 1747, Riddare av Svärds Orden (RSO) 1760. År 1772 hade han avancerat till överstelöjtnant vid Hälsinge regemente. Teodor Nordenadler deltog i franska arméns fälttåg vid Rhenströmmen och i pommeriska kriget 1757.

- OLOF (1731-1749) blev student i Uppsala 1742, var löjtnant i fransk tjänst 1748 och utnämndes till underlöjtnant vid artilleriet i Sverige 1749. Tre månader senare avled han i Stockholm endast 18 år gammal.

- CHARLOTTA CHRISTINA (1732-1807) gifte sig 1759 med revisionssekreteraren Daniel Plaan (1719-1783). Äktenskapet var barnlöst. De bodde i den s.k. Plaanska villan på Högbo. Huset har sedermera ersatts med den byggnad, som numera kallas Nya herrgården. Charlotta Christina dog av slaganfall.

- BENGT (1737-1738).

- BENGT (1740-1769) blev kadett vid artilleriet 1749, student i Uppsala 1753 och volontär vid svenska armén i Pommern 1757. Han var löjtnant vid fribataljonen 1758, tog avsked från armén 1759. Han gifte sig 1765 med Carolina Sofia Rademine (1740-1821). Bengt Hierta var barnlös, när han 29 år gammal avled på Högbo.

- BEATA (1742-1743).

- PER (1745-1747).

Hans och Catharina fick tjugo barnbarn

HANS HIERTA II OCH CHRISTINA ELISABET SIÖBLAD FICK SEX BARN

- HANS HIERTA III (1759–1762).
- PER (1760–1762).
- CARL (5 januari 1762–16 augusti 1762).
- CATHARINA EBBA (1764–1776).
- MARIA CHARLOTTA (1765–1776).
- ANNA HELENA (1767–1768).

Samtliga sex barn till Hans Hierta II och Elisabet Siöblad³ avled före fyllda tretton år. Hans, Per och Carl uppges ha dött i difteri. År 1769 avled deras mor endast 29 år gammal. Sorgen måste ha vilat tung över Högbo herrgård under 1760-talet.

HANS HIERTA II OCH CHARLOTTA ELEONORA HIERTA FICK FYRA BARN:

- EDLA ULRIKA (1771–1818) var först gift med Adolf Fredrik Nordenadler (1763–1804). År 1806 gifte hon om sig med brukspatronen Johan Fredrik af Uhr (1769–1843).⁴
 - FREDRIKA ELEONORA (1773–1856) gifte sig 1795 på Hammarby Bruk i Ovansjö med bergmästaren i Uppland Peter Nils Uhr (1765–1824). Han var brorson till brukspatronen David Uhr, adlad af Uhr.
 - HANS HIERTA III (1774–1805) var bosatt på Säversta i Bollnäs. Han gifte sig 1801 med Maria Kristina Uhr (1777–1863), dotter till brukspatronen David af Uhr och Justina Catharina Reftelius. De fick två barn:
 - Hans David (1801–1802).
 - Carl Mortimer (1803–1804).
- Hans Hierta III blev löjtnant vid Hälsinge regemente 1795, stabskapten 1799.
- CARL (1776–1777).

TEODOR NORDENADLER OCH CATHARINA MARGARETA HIERTA FICK TIO BARN

- HANS (1754-1757).

- ANDERS (1756-1757).

- TEODOR (15 januari 1758-3 augusti 1758).

- CATHARINA MARGARETA (1759-1791) gifte sig år 1784 med generalmajoren Fredrik Christian von Platen (1755-1815). Catharina Margareta dog barnlös vid 32 års ålder. Dödsorsaken var, liksom i så många andra fall i släkten, lungrot.

- TEODOR II (1761-1833) avancerade till överstelöjtnant vid Hälsinge regemente år 1809 och till överste i armén 1810. Teodor blev Riddare av Svärds Orden (RSO) 1790. Han deltog i ryska kriget i Finland 1788-1790, var med vid Kaipiais och Anjala 1789 samt vid Keltis baracker 1790. Han gifte sig år 1796 på Kungsgården Hushagen i Falun med landshövdingensdottern Jacqueline af Nordin (1778-1818).⁵ De fick två barn Johan Teodor och Charlotta Augusta. Teodor II övertog ledarskapet på Högbo bruk sedan han varit sin svärmors stöd vid förvaltningen av bruket under de senare åren av hennes liv. Han tog avsked från armén år 1811. Teodor Nordenadler begravdes i Ovensjö.

Teodor Nordenadler II:s och Jacqueline af Nordins son Johan Teodor Nordenadler (1798-1866) föddes på Högbo bruk. Han fick kaptens avsked vid Livgardet 1824 och gifte sig år 1833 på Högbo med Lovisa Gustava Jacqueline Leijonflycht (1814-1897).⁶ Hennes föräldrar var Gustaf Leijonflycht och Sara Lovisa af Nordin. Johan Teodor och Lovisa G.J. fick en son Carl Teodor (1835-1836). Johan Teodor Nordenadler övertog förvaltningen av Högbo bruk efter sin fars död fram till överlåtelsen 1854. Han avled i Stockholm. Hustrun Lovisa G. J. Leijonflycht var bosatt i Uppsala vid sin död. De blev det sista brukspatronparet av släkten Hierta på Högbo bruk. Sandvikens grundare - familjen Göransson blev deras efterträdare.

Teodor Nordenadler II:s och Jacqueline af Nordins dotter Charlotta Augusta Nordenadler (1802-1869) föddes på Högbo bruk. Hon gifte sig 1834 på Högbo med sin moders kusin, häradshövdingen Claes Johan af Nordin (1801-1838). Han var född på Stenhammar och avled på Sundsholm i Gladhammars socken (Kalmar län). De fick en dotter: Augusta Margareta Jakobina (1837-1871). Hon dog ogift i Jönköping, där även hennes mor avlidit två år tidigare.

- ADOLF FREDRIK (1763-1804) gifte sig 1791 med Ella Ulrica Hierta. Han deltog i kriget i Finland 1788-1790, var med vid Kaipiais och Anjala 1789, kommenderad

på överste Drufvas jägarbataljon 1790, var med vid Sutila pass. Utnämndes till kapten i armén 1790. Adolf Fredrik dog barnlös vid 41 års ålder.

- LOVISA ULRIKA (1764-1791) tjänstgjorde som stiftsjungfru och dog barnlös vid 27 års ålder.

- ELSA CHARLOTTA (1766-1814) blev stiftsjungfru och dog barnlös vid 48 års ålder i Stockholm.

- CHRISTINA ELISABET (1768-1795) gifte sig den 23 december 1789 på Högbo med bergsrådet, auditören och brukspatronen Robert Fredrik Petre. De fick två söner, Robert Fredrik och Tore Petre. Robert Fredrik blev fil.mag. och avled barnlös i Uppsala år 1822. Brukspatron Tore Petre fick som nämnts sex barn. Christina Elisabet dog vid endast 27 års ålder den 17 mars 1795.

- BEATA ELEONORA (25 juni 1771 - 21 september 1771).

BARNDOP PÅ HÖGBO

Att barndopen var festliga tillfällen på Högbo kan man gissningsvis utgå ifrån. Två exempel på vilka som gästade Högbo bruk vid barndop återges här nedan. De döpta barnens föräldrar var Hans Hierta II och Christina Elisabeth Siöblad.

Den 15 oktober 1759 döptes Hans Hierta III, och då var följande personer vittnen enligt dopboken.

- Översten och Riddaren Herr Baron Jonas Cronstedt

- Generalauditeuren Herr Jonas Arnell

- Överstelöjtnanten Herr Baron Sven Cederström

- Ryttmästaren och Riddaren Per Hierta

- Riksrådinnan och Friherrinnan Fröken Maria Charlotta Rålamb

- Generaltygmästarinnan, Friherrinnan, Fru Anna Helena Cronstedt

- Fru Gyllencreutz

- Fru Ulrica Eleonora Siöblad

- Överstelöjtnantskan Feuk

- Friherrinnan Charlotta Cronstedt

- Fru Beata Cederström

Den 15 december 1760 döptes Per Hierta och då var följande personer närvarande enligt kyrkans dopbok.

- Riksmarskalken och Riddaren av Kungliga Svärds Orden Herr Sven Cederström
- Överstelöjtnanten och Riddaren Herr Thure Rudbeck
- Majoren och Riddaren Baron Gustav Appelman
- Capitainen och Riddaren Theodor Nordenadler
- Riksrådinnan Cronstedt
- Friherrinan Fru Margareta Beata Grynwall
- Överstinnan Hierta
- Friherrinan Fru Catharina Cederström
- Överstinnan Cronstedt
- Friherrinan Fru Helena Dorotea Yxkull
- Kongl. Sekreteraren Plaans fru Charlotta Christina Hierta
- Fröken Elisabeth Gustava af Falkenberg

Hans Hierta i rollen som brukspatron på Högbo bruk

Efter mormodern Catharina Bröms död kunde herrskapet Hierta inte i längden bo kvar på Wij i Ockelbo. Ockelboverken övertogs av Catharina Bröms son, hovmarskalken Sven Cederström. Familjen Hierta måste se sig om efter en annan verksamhet och bosättningsort. Det resulterade i att Hans Hierta den 13 september 1736 köpte Högbo bruk och Edskens Masugn av madam Sara Strandberg. Köpet skedde efter långvariga förhandlingar för en köpesumma av 53 249 Daler Kopparmynt. Tillträdet skedde den 15 oktober 1736. Hans Hierta åberopade i sina förhandlingar bördsrätt för sonen Hans Hierta II.

Av i Riksarkivet förvarade "Ovansjö & Torsåkers häradsrätts renoverade småprotokoll" framgår att fastebrevet av den 23/9 1737 upptar utom Högbo bruk och Edskens Masugn, hamrar och lägenheter även "Edske Bruksgård, Högbo Bruksgård, Högbo Ofwanbyn, 1 Högbo Österbyn, 2 grufdelar i Torsåkers och Ofwansjö koppargruwa med alla dess tillhörigheter".

Två av bergsmännen i Högbo utövade fortfarande sin smidesrätt sedan Hans Hierta kommit dit. Ända sedan 1659, då bergmästare Olof Larsson köpte "bondehammaren" i Högbo ström, var visserligen Högbo ett brukspatronsverk, men inte av samma "exklusiva" karaktär som järnbruken i Uppland. Bruksområdet var omgivet av tre byar: Övraby, Östanbyn och Västanbyn med tillsammans 23 "aflingehemman".

Högbo bruk fick en mera ståndsmässig karaktär genom den av Hans Hierta uppförda herrgårdsbyggnaden. Hela herrgårdsanläggningen följde, enligt Hans Beskow, "den karolinska epokens fasta kompositionsschema".⁷ Det gällde såväl själva boningshuset med flyglar som de axialt placerade prydnads- och nytto-trädgårdarna. För första gången kom nu Högbo bruk att disponeras av en ståndsperson, som med sin familj bodde där året om. Beskow skriver (s. 35) att den obetydliga bruksgård som Daniel Tilas lät uppföra vid Högbo ej kunde uppfylla Hans Hiertas bostadskrav.

Sitt nuvarande utseende fick huvudbyggnaden efter Catharina Cederströms död 1791. Ombyggnaden genomfördes 1795 i samband med att Catharina Cederströms dotterson Theodor Nordenadler d.y. gifte sig med Jacqueline af Nordin.⁸ Herrgårdens utformning, innehåll och byggnadshistoria finns utomordentligt väl beskriven i Hans Beskows bok "Högbo bruk".

Högbo gamla herrgård år 1837. Utsikt mot nordväst. Gouachemålning av Johan Fredrik Julin. (Vykort, Järnriket Gästrikland. LMG.)



Hans Hierta blev en duktig och framgångsrik brukspatron. Han tycks ha trivts med att bo bland de inte så litet självmedvetna bönderna och bergsmännen.

De få efterlämnade handlingarna ger inga tydliga besked om vad Hierta var för sorts människa. Hans ohyggliga upplevelser under ungdomen i fält och under den långa fångenskapen hade säkert satt sina spår.⁹

Politiskt tillhörde han Hattpartiet. Det vet vi med ledning av hans agitatoriska takmålning i Högbo gamla herrgårds barocksal. Hiertas uppfattning om Mösspartiet illustreras på den ursprungliga målningen av en potta vid obelis-kens fot bredvid vilken det låg en mössa med tofsen i kärlet.

Värt att notera är att herrgårdsbyggnaden saknade innanfönster. Uppvärmningen av fastigheten skedde uteslutande med hjälp av öppna spisar. Herrgården torde alltså ha varit en ganska bister bostad att vistas i vintertid. Hierta hade ju varit med om värre, men man kan undra hur det var för hans hustru och barn. Det var förmodligen ej heller bättre i smedstugorna.

Så snart maken avlidit, satte Catharina in innanfönster och skaffade kakelugnar. Hon hade säkert fått nog av kylan de 17 bistra år som gått sedan huset togs i bruk.

Familjen Hierta umgicks i första hand med släktingarna på trakten: brodern Per Hierta på Åsberg i Österfärnebo, Johan Uhr på Kungsgården och Sven Cederström på Wij i Ockelbo. Man arrangerade fester, träffades vid helger och högtidsdagar och man jagade tillsammans.

Bruket sköttes av en förvaltare, vilket var vanligt på den tiden. Enligt 1739 års mantalslängd hade Hierta 43 anställda: bokhållare, mästersmeder, mästersvenner, smedslärlingar, kolare, bruksarbetare av olika slag, byggmästare, hantverkare, mjölnare, gårdsfogde, torpare, drängar och pigor.

Stångjärnssmidet bedrevs vid Övre och Nedre Hammaren, båda med två härdar. Smidet sköttes av mästersmederna med mångårig vana och med nedärvd kunnsighet från många generationer bergsmän. De slarvade inte för de ville inte uppleva den skam det innebar om deras järn "vräktes" vid järnvågen i Gävle.

När Hierta år 1736 blev ägare till Högbo bruk hade det ett privilegierat smide på 1 400 skeppund, varav 700 för varje hammare. För detta fick bruket betala 14 skeppund i hammarskatt till Kronan. Dessutom hade två bergsmän i Högbo Överby kvar sin smidesrätt i Nedre Hammaren. Det var "Olof Olsson med wid pass 1/8 dehl i nedra härden och Elias Olsson ungefärl. 1/9 dehl i öfra härden och smider den förre 12 á 15 skpd och den senare 20 á 30 skpd åhrligen, när de sjelfwa åstunda, hwartill de ock sjelfwa dijt föra kohl och kiöpetackjern samt proportionaliter intressera uti hammarskatt och bygnader".

Den 18 april 1741 ansökte Hans Hierta hos Bergskollegium om att få öka det årliga smidet med 400 skeppund. Bergmästare Fischer undersökte om brukets och de angränsande hemmanens skogstillgång räckte till kolförsörjningen. Om tillförseln av tackjärn skrev Fischer:

Utom Edske masugna som är Cammar Herre Hierta tillhörig och hwarå från 800 till 1 000 skpd tackjern årl:n kunna erhållas, äro thessa hamrar berättigade till tackjernshandel ifrån Westbergsslagen. Och wattudrägten wara så fördelachtig, at hamrarna hela året igenom kunna hållas i jenn gång.

Flera protester mot smidesökningen i Högbo lämnades in av konkurrerande bruks chefer. Bergskollegium medgav Hierta 100 skeppunds ökning per hammare till sammanlagt 1600 skeppund och meddelade samtidigt "at Edske masugn

icke bör skiljas ifrån Högbo hammarverk". Denna resolution fattades inte förrän den 12 december 1750.

En viktig uppgift för Hierta var ju att försörja bruket med tackjärn och träkol. Tackjärnet fick Hierta främst från den egna masugnen vid Edsken. Där hade han en skrivare, en masmästare, "opsättare och annat hyttfolk samt kolare", vilka skötte tackjärnsblåsningen under hans överinseende. Att skaffa masugnen i Edsken tillräckligt med järnmalm och träkol var troligen lättare än att täcka hamrarnas stora kolbehov i Högbo. Det var nämligen stor konkurrens med järnbruken vid Forsbacka och Mackmyra om den varan. Det gällde därför att kola så mycket som möjligt på Högbo bruks egna skogar.

Det mesta av stångjärnet från Högbo forslades till järnvågen i Gävle. Köpmannahusen i Gävle såg till att järnet såldes. Konjunkturerna för den svenska järnexporten var vid denna tid i allmänhet goda.

Att Hans Hierta var en framgångsrik brukspatron framgår av att behållningen i bouppteckningen efter honom var 283 176 Daler Kopparmynt, vilket kan jämföras med köpeskillingen från 1736 på 53 249 Daler Kopparmynt. Med hänsyn till inflationsutveckling och valutareformer är det dock vanskligt att jämföra de båda summorna.

De större delposterna i bouppteckningen var:

Tillgångar	Dir Kpmt
Fast egendom	180 000
Kontanter och silver	41 000
Stångjärn	20 000
Tackjärn	15 800
Möbler, husgeråd m.m.	3 418
Kör-, åker- och arbetsredskap	1 530
Kreatursbesättning (se nedan)	1 008

1722 var Hans Hierta en utfattig krigsfånge med en osäker fordran på 2007 daler på Kronan. Vid sin död 1754 var han en förmögen man.

Hierta bevarade den karolinska andan och ett sparsamt levnadssätt även under välgångens dagar. Att han var en betydande person – även om livsföringen till vardags var enkel – visar de delar av hans byggnad på Högbo, som har pietetsfullt bevarats, i synnerhet de målade taken med deras deviser och heraldik utförda av stockholmsmålaren Johan Nordman. Hans Beskow ger i sin vackra bok "Högbo Bruk" värdefulla glimtar ur Hans Hiertas liv på Högbo.



Barocksalen i Högbo gamla herrgård. Salen är husets stora festsal, med takmålning, stofttapeter och kungaporträtt. (Vykort, Järnriket Gästrikland. Foto: Jan Carlsson. LMG.)

Bouppteckningen efter Hans Hierta innehåller förhållandevis anspråkslösa poster för möbler och husgeråd m.m. I posten ingår 780 dlr för "13 contrefaits (målningar) med förgylte ramar". Musiken fanns representerad av ett valthorn och ett par pukor. Att Hierta var mycket intresserad av jakt bekräftas av att i bouppteckningen upptogs "13 st. byssor bättre och sämre". Stofttapeterna i det sydöstra gästrummet hade "guld botn".

Högbo jordbruk tycks ha varit jämförelsevis obetydligt. Att döma av bouppteckningen efter Hans Hierta fanns på bruksgården endast 6 hästar och 2 fålar, 12 kor, 1 tjur samt 12 får, värderade till totalt 1 008 daler kopparmynt. Redskapen upptar "tribetsplog med bill, årder med bill, åkerharf med lås, wagnar skodda med hjul" m.m. Av de 1 530 dlr, som bouppteckningen anger för "Kiör-, åker- och arbetsredskap" avser inte mindre än 1 170 dlr två herrskapsvagnar med selar.

År 1749 begärde Hans Hierta avsked från sin kammarherretjänst. Detta beviljades vid Kungl. Rådets sammanträde den 5 mars 1749. Kung Fredrik I avtackade Hans Hierta i följande skrivelse:

Wi Fridriks - - -giöre witterligt, at såsom wår Tro Tienare och Camma Herre, os älskelige, Ädel Hans Hierta i underdånighet tillkännagifwer, det han förmedelst des tiltagande ålder och genom åtskillige Blessurer samt under Krigstilfällena ådragen siuklighet ej finner sig i stånd, att med den drift han sielf önskar, des innehafwande beställning längre förrätta, utan åstundar derifrån ändtledigas, att så mycket bättre i des öfriga lifstid kunna skiöta des hälsa och enskilte angelägenheter; altså och emedan wij i synnerhet med nådigt nöje os påminna icke allenast des berömlige goda och trogna tienster han i fält mångfaldige profit af mandom och tapperhet ådagalagt, utan och des med tro och ståndaktighet uthärdade långa fångenskap; Ty finna Wij skäligt att härmed och i kraft til någon hugna och belöning för sådane des i krigsståndet utstådde beswärligheter, i nåder tillägga honom jemte wårt. Datum Stockholms Råd Cammare d. 5 september 1749.

Friedrich.¹⁰

Den 27 januari 1754 avled Hans Hierta i Högbo herrgård.

Kyrkoherde Hedman skildrar i sitt långa griftetal även Hans Hiertas äkten-skap och hans död. "Theras äkta samlefnad under 26 år och 4 månader har ifrån then första til then den sista dagen warit upfylld med inbördes liuflighet, kärlek och förtroende."

De bägge franska sentenserna i saltakets kartuscher i herrgården uttrycker det lyckliga förhållandet makarna emellan.

"Pierres precievses de l'amour" (kärlekens ädelstenar) och
"L'Honneur legitime de la Fidelité" (trohetens berättigade ära).

Samuel Hedman nämner i griftetalet vidare bland annat följande:

Under sina sista år kände Hierta 'dödsens förebud' genom åtskillige sig infinnande kropps bräckligheter- besynnerligen en kula eller wäxt på wänstra sidan af ryggen. Emot sidsta höstetiden märktes huru thenna kula förökte sig uti storlek, till slut öppnade then af sig sielf och började ther ur flyta någon warig materia" och läkaren konstaterade, "kulan in uti war anstruken af gangrane (kallbrand) hwilket inträngde uti lifwet". Den sjukens krafter aotog och den 21 januari "blef han rörd af et häftigt slag -intil thes han then 27 januari om morgonen i stillhet afsommade i Herranom."

Karolinen Hans Hierta på Högbo bruk hade lämnat livets strider och glädjeämnen.

Catharina Cederström i ledningen 1754–1791

Catharina Cederström övertog 1754 efter makens död den direkta ledningen av Högbo bruk, som hon styrde med kraft och duglighet. Under hennes tid som företagsledare konsoliderades bruket på olika sätt inte minst ekonomiskt. Hennes tid på Högbo kan betecknas som ett förnämligt dokument till historien om den svenska upplysningstidens kvinnor. I tidigare avsnitt har beskrivits alla prövningar Catharina utsattes för inom familjen. Det gjorde naturligtvis ansvaret för brukets ledning tyngre för henne att bära.

Efter Hans Hierta d.ä.:s död byggdes en andra herrgård vid Högbo för dottern Charlotta Christina och hennes man, revisionssekreteraren Daniel Plaan. Den uppfördes på östra sidan av ån och blev färdig omkring 1766. Tre familjer bodde tidvis vid bruket: Hierta, Nordenadler och Plaan, som alla var besläktade genom äktenskap.

Ansvaret för bruket delade hon med sonen Hans Hierta II, som avled 1779 endast 51 år gammal, och med sin måg överstelöjtnanten Theodor Nordenadler d.ä. Han flyttade från militärbostället Åbyn i Hamrånge till Högbo för att hjälpa till med brukets skötsel. Efter hans död 1772 torde den andre mågen, revisionssekreteraren Daniel Plaan, också hjälpt henne. Men även Plaan gick bort före henne, nämligen 1783. Efter Plaans död beboddes Högbo herrgård av Catharina Cederström, hennes döttrar änkorna Catharina Margareta och Charlotta Christina samt 9 barnbarn.

Under Catharina Cederströms sista levnadsår var det hennes 22-åriga dotterson Theodor Nordenadler d.y. som blev hennes stöd.

År 1762 lät Catharina Cederström iordningställa en gravkammare i Ovensjö kyrka dit också stoftet efter Hans Hierta flyttades. År 1895 flyttades alla kvarlevor från slakten ut ur gravkammaren till en gemensam grav på kyrkogården. Inne i kyrkan förvaras fortfarande några av familjens begravningsvapen.

CATHARINA CEDERSTRÖMS EFTERLÄMNANDE TILLGÅNGAR

Några delposter i bouppteckning från den 29/2 1792 efter Catharina Cederström

<i>Tillgångar</i>	<i>Daler silvermynt</i>	<i>Skilling</i>	<i>Run- stycken</i>
Silver	413	4	
Tenn	15	15	
Koppar	40	38	6
Malm och mässing	5	3	
Bläcksaker	1		6
Möbler och husgeråd	46	16	
Bord	3	22	
Sängar	17	10	
Stolar	28	38	
Sängkläder	217	30	6
Linkläder	138	11	6
Porslin och glas	17	29	
Järnsaker	20	34	4
Diverse saker	77	16	8
Trädgårdsredskap	7	40	10
Fiskredskap	27	13	8
Åk- och körredskap	57	18	8
Körtyg	14		
Kreatur	322	23	
Läderhudar	30	43	
Böcker	3	35	
Skrivmaterial	5	12	

Den totala bouppteckningssumman uppgick till 57500 daler silvermynt, 5 skilling och 11 runstycken. De osäkra fordringarna uppgick till drygt 4167 daler silvermynt och skulder och utbetalningar till 10540 daler silvermynt, 35 skilling och 11 runstycken.

De större delposterna i bouppteckningen var:

Tillgångar	Daler Smt
Fast egendom:	
– Högbo Bruk i Ovansjö sn	41 287
– Edske Masugn i Torsåkers sn	3 333
– Gödske gruva i Torsåker sn	22
Fordringar	8 425
Tackjärn	2 386
Stångjärn	126
Malm	173
Kontanter och silver	512
Möbler, husgeråd, m.m.	532
Kreatursbesättning*)	322
Kör-, åk- och arbetsredskap	106
Övrigt	256

*) Av bouppteckningarna framgår att kreatursbeståndet vid Högbo bruk dubblerades i omfattning under Catharina Cederströms förvaltning.

I 1754 års bouppteckning efter Hans Hierta var boet värdesatt i daler kopparmynt medan boet år 1792 efter Catharina Cederström värdesattes i daler silvermynt. Det är av flera skäl svårt att jämföra familjen Hiertas ekonomiska status vid de nämnda två tidpunkterna.

Eftermälet om Catharina Cederström, att hon precis som mormor Catharina Bröms var en god hushållare, tycks vara helt riktigt.

Svärsönerna Nordenadler på Högbo 1797–1854

Premiärmajoren Theodor Nordenadler d.y. insattes som disponent för Högbo bruk av ett konsortium, som bildades av Hans Hiertas arvingar. Vid sekelskiftet mellan 17- och 1800-talen skiftades bruksegendomarna mellan delägarna i fyra delar, medan brukets järnproduktion bedrevs genom sambruk med major Theodor Nordenadler d.y. som ledare.

De fyra delarnas ägare var: major Theodor Nordenadler d.y., Elsa Charlotta Nordenadler, överste Christian von Platen och Charlotta Christina Plaan, f. Hierta.

I nära samarbete med brodern, kapten Adolf Fredric Nordenadler, löste major Theodor Nordenadler under hand ut sina meddelägare. Han förvärvade också nya egendomar, som lades under Högbo bruk.

1840 köpte kapten Johan Theodor Nordenadler, major Nordenadlers son, Högbo bruk inkl. Edskens masugn för en summa av 45 000 riksdaler bancomynt. Han drev också verksamheten med god framgång.

11. Från Högbo Järn & Stål till Sandvik AB

Göran Fredrik Göranssons livsverk

GÖRAN FREDRIK GÖRANSSONS FAMILJ OCH HÄRKOMST

Göran Fredrik Göranssons far hette Anders Petter Göransson (1789–1850). Han hade tagit namnet efter fadern Göran Berg (1744–1805), rådman och handlande från Askersund. Anders Petter var född i Askersund och kom till Gävle för att gå igenom Borgarskolan. Omkring 1816 började han som bokhållare på ett av Gävles ledande handelshus, Daniel Elfstrand & Co. Han blev genom giftermål med Maria Catharina Elfstrand måg i huset, delägare i handelsfirman och sedermera dess chef 1845.

Göran Fredrik Göransson föddes den 20 januari 1819 i Gävle. Han blev upptagen i Daniel Elfstrand & Co 1841, tjugotvå år gammal. Han gifte sig med Katharina Elisabeth Sehlberg (1820–1878). Deras äldste son Anders Henrik Göranssons antavla och ett antal biografier över medlemmar av släkten Göransson återfinns i appendix.



Brukspatron Göran Fredrik Göransson.
(Teckning av G. Forsell X. Införd i Illustrerade Tidning nr 31 den 4/8 1883.)

FIRMA DANIEL ELFSTRAND & CO

Daniel Elfstrand D:son grundade år 1738 en grosshandelsfirma, som blev av stor betydelse för Gästriklands näringslivsutveckling. Daniel härstammade från en bondesläkt i Älvkarleby. Hans son Daniel (1748–1815) blev utnämnd till kommerseråd och kom att spela en viktig roll i Gävles ekonomiska liv. Kommerse-rådet efterträddes av sonen Per Elfstrand D:son, som var företagets chef fram till sin död 1845. Efter honom hade Anders Petter Göransson ansvaret för firman fram till sin död 1850. Hans efterträdare blev Daniel Elfstrand P:son, som avled 1856. Grosshandlaren och vice konsuln Göran Fredrik Göransson blev då företags huvudman vid sidan av Daniel Elfstrands änka, Charlotta, född Sehlberg, och hennes fyra döttrar.

Daniel Elfstrand & Co hade börjat med grosshandelsrörelse men efter hand väsentligt utvidgat sin verksamhet. På 1850-talet drev firman även lantbruks- och järnbruksrörelse. Företaget hade eget varv och egna fartyg – under en tid stod man som ägare till såväl Norra som Södra varvet i Gävle. I verksamheten ingick också skogs-, rederi- och bankirrörelse. Firman ägde även många fastigheter i och utanför Gävle. Rederiverksamheten avsåg bl.a. kolonialvaruimport, och genom egna mindre båtar försåg firman en stor del av norrländska kustlandet med kolonialvaror. Exportdelen av grosshandeln omfattade främst trä och stångjärn. Järnförsäljningen gick till på så sätt att man slöt kontrakt med järnbruken. År 1856 var firman ägare till Högbo bruk och Edskens masugn.

Bland de många företag som i december 1857 gick i konkurs var också Firma Elfstrand & Co.¹

GEFLE-DALA JÄRNVÄG SKAPADE NYA FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR GÄSTRIKLAND

Tillgången på järnmalm, virke och vattenkraft avgjorde, som nämnts, lokaliseringen av hammare och hyttor. Bruken hade som följd av detta oftast stora problem med landtransporterna. De tunga transporterna med foror belastade landsvägarna hårt.²

Godstrafiken sköttes av forbönder och pågick hela året. Bönderna körde foror hela veckan och ibland även på vilodagarna under transportsäsongen. Fortransporterna blev så småningom både opraktiska och dyra. De tog bort arbetskraft från jordbruket. Hemmanen sköttes dåligt som följd av att bönderna var borta



Malmtransporter på Gösken. Över Gösken och Storsjön och i kanaler roddes malm och träkol om vartannat. (LMG.)

från sina gårdar under lång tid. Höst och vår var landsvägarna sönderkörda och nästan ofarbara. Kraven på snabbare transporter växte sig dessutom allt starkare.

Vattenlederna – även de små sjöarna och vattendragen – användes så mycket som möjligt. Många av Gästriklands sjöar och åar trafikerades fram till 1800-talets mitt av järnroddare.

På grund av dåtidens dåliga vägar gick tunga järntransporter oftast under vintern, då marken var frusen och vägarna bar bättre. Det gick också att utnyttja isarna på sjöar och vattendrag på vintern.

Vattenvägarna användes sommartid i så stor utsträckning som möjligt. Från bruken i Gammelstilla, Ho och Skommarhyttan roddes järnet över sjöarna Ott-



Per Murén. Gävles starke man. Vice talman i Sveriges riksdag för borgarståndet. Grosshandlare och industriidkare. Verkst. dir. i Gefle-Dala järnväg. Styrelsens ordförande i Sandvikens Jernverk AB 1868–1883. (Ur Ny Illustrerad Tidning nr 20/1888. LMG.)

naren och Ältebosjön, på Gavelhytteån och slutligen över Storsjön till Forsbacka. Omlastningar måste ske både i Hammarby och vid Gavelhyttan. Från bruken och bergsmanshamrarna i Torsåker fraktades järnet på hästforor till Näsbyggesjön i närheten av nuvarande Storvik. Därifrån roddes järnet över sjön, genom Nyboån söder om byn Nor och över Storsjön till Forsbacka.

Vid 1850-talets mitt var Sverige ett fattigt land med ett ökande försörjningstryck. Befolkningen uppgick till nästan 3,3 miljoner personer. För att skynda på industrialiseringsprocessen, men även med andra motiv, beslöt Sveriges Riksdag 1853 att bygga järnvägsstambanorna. Järnvägsnätet var bl.a. nödvändigt för att kunna konkurrera med andra industriländer och för effektiviseringen av inhemska person- och varutransporter av olika slag.

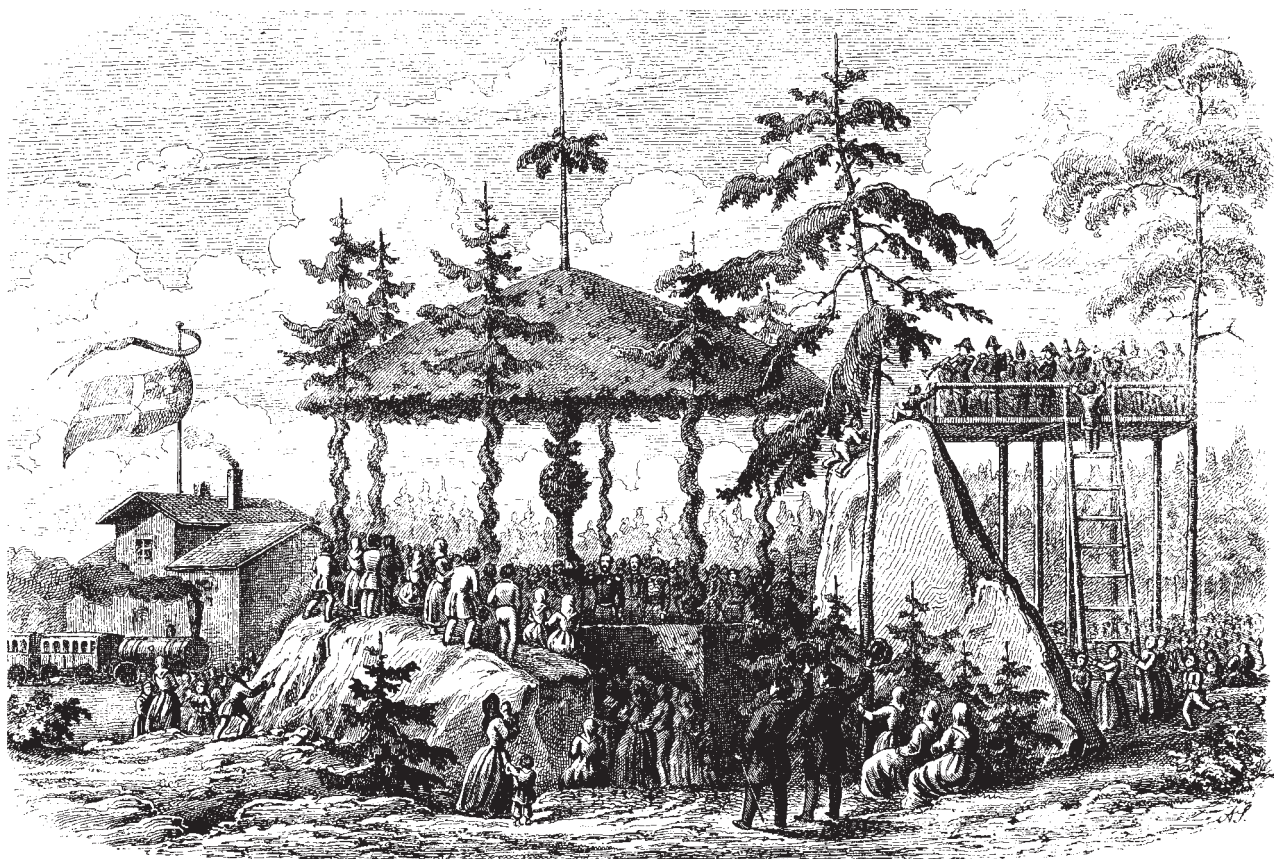
Den 29 maj 1855 togs det första spadtaget för byggande av Gefle-Dala järnväg. Verkställande direktör i det nybildade järnvägsbolaget var grosshandlaren Pehr Murén i Gävle. Han var tillsammans med Carl Johan af Nordin på Forsbacka bruk, Thore Petre på Hofors och Hammarby bruk, grosshandlare Hans Wilhelm Eckhoff och landshövding Lars Magnus Lagerhielm m.fl. initiativtagare till järnvägsprojektet. Det var en av Sveriges allra första järnvägar.

Hösten 1855 började båtlastar med järnvägsräls från England att lossas i Gävle hamn. År 1856 anlöpte 18 fartyg hamnen med järnvägsmateriel. Under 1857 var också trafiken med sådant materiel i Gävle hamn mycket livlig.

Projektets järnvägschef var löjtnant Claes Adelsköld. Löjtnanten Gustaf Lilliehöök utsågs till stationschef under bygget. Lilliehöök skulle sedermera ansvara för kanalbygget i Sandviken och så småningom bli disponent på A.O. Wallenbergs Hofors AB. Gustaf Lilliehöök tillhörde en av landets äldsta adliga släkter. Många av de manliga medlemmarna är kända från Sveriges militära historia. En av dessa var Hans Hiertas regementschef vid Kronobergs regemente, Gabriel Lilliehöök, som dödades i striderna vid Fraustadt år 1706.

Framdragningen av järnvägen fortskred, och hösten 1856 kunde man åka tåg från Gävle till Jädran (blivande Sandviken). Den 10 augusti 1857 var 32 kilometer järnväg klar på sträckan Gävle-Kungsgården. Sträckan Gävle-Robertsholm invigdes av kronprins Karl den 28 juli 1858. Året efter, den 13 juli 1859, invigdes hela bansträckan Gävle-Falun.

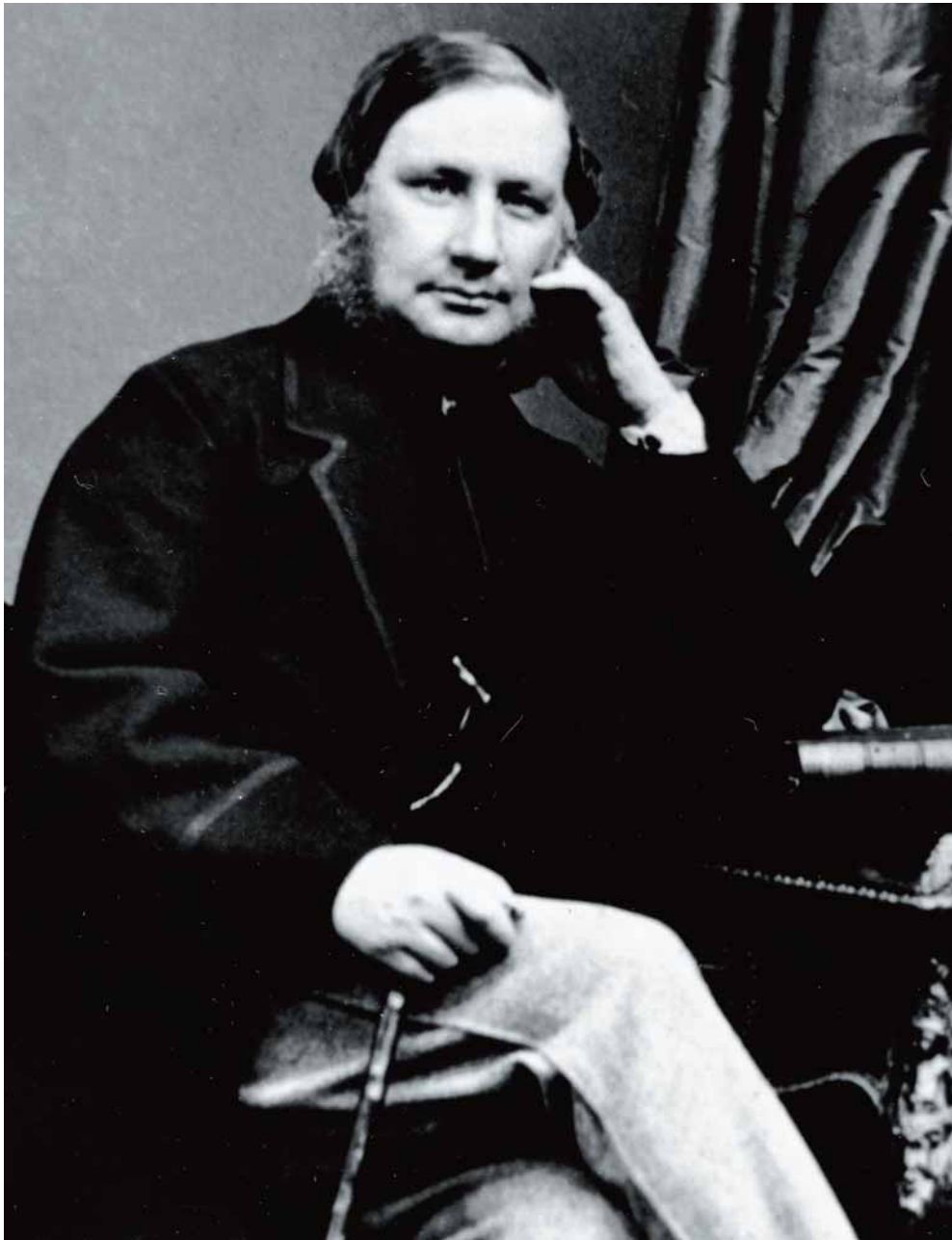
Så kom järnvägen till Högbo Bruks utmarker. Vid Storsjön och viken Sandviken byggdes en vaktstuga. ...Där järnvägen skar Jädraån byggdes ett stationshus, Jädrans station. Det var denna station som Konsuln



Fest för kronprinsen-regenten vid Robertsholm i samband med invigningen av järnvägssträckan Gävle-Robertsholm den 28/7 1858.

utnyttjade för Högbo Bruks räkning. --- Efterhand revs Jädrans station, och vaktstugan ersattes med ett större timmerhus, Sandvikens station.³

Norra stambanan öppnades den 6 september 1875. Gefle-Dala järnväg fick därmed direkt förbindelse med Sveriges statsbanor. Det ökade ytterligare möjligheterna till transporter i landet utan omlastningar.



Pontus Kleman (1817–1903), finansman i London, gift med Lars Johan Hiertas dotter Bertha. Kleman, som sammanförde grosshandlaren G. F. Göransson med uppfinnaren Henry Bessemer, gjorde en aktningvärd insats i Sandviken när järnverket etablerades. (Foto ur Jernkontorets porträttarkiv.)

GÖRAN FREDRIK GÖRANSSON OCH BESSEMERPROCESSEN

Under den finansiella kris i Europa, som efter Krimkriget nådde sin höjdpunkt år 1857, råkade också den Elfstrandiska firman i svårigheter. Sedan 1856 hade företaget även ansvaret för Högbo bruk med masugnen i Edsken. När det gällde exporten av järn betraktade Göransson förbindelsen i England, Hoare, Buxton & Co, London, som den mest betydelsefulla och solida.

G. F. Göransson gjorde i maj 1857 en affärsresa till England för inköp av en ångmaskin till Edskens masugn. Han ville samtidigt diskutera de löpande affärerna i stångjärn och trävaror och dessutom önskade han att av den engelske agenten söka få ekonomiskt stöd i en eller annan form för hela sin rörelse. Företaget var i behov av nytt rörelsekapital. Firmans representant i London var den svenske grosshandlaren och finansmannen Pontus Kleman, verksam i Hoare, Buxton & Co. Kleman var svärson till tidningskungen Lars Johan Hierta, av samma släkt som den forne brukspatronen Hans Hierta på Högbo bruk. Pontus Kleman var känd som en mycket riskbenägen finansman. Han lovade Göransson att reglera deras mellanhavanden på ett sådant sätt att Elfstrand & Co skulle kunna lotsas ur krisen.

G. F. Göransson insåg att han måste satsa på en radikalt ny affärsidé. Firma Elfstrand & Co var ekonomiskt hårt trängd och stod på randen till en konkurs. En ytterligare förlust, som följd av en satsning på en riskfylld affärsidé, betydde därför kanske inte särskilt mycket. Det gällde, som det numera uttrycks, att vinna eller försvinna. Kanske G. F. Göransson också tänkte så? Vi vet inte, men det ligger nära till hands att tro så. Vad vi vet är att företaget begärdes i konkurs drygt ett halvår senare.

Göransson förstod säkert också, att efterfrågan på järn och stål på olika investeringsområden, typ järnvägsföretagen, skulle komma att öka. I Gävle hamn hade han ju sett allt järn och stål som importerats från England. Denna successivt ökade efterfrågan på olika områden skulle i sin tur kräva nya, effektivare produktionsmetoder för stålframställning. Att finna en ny sådan metod var kanske en god affärsidé? Elfstrand & Co hade ju själva nyligen förvärvat Högbo bruk med Edskens masugn. Här kunde Göransson pröva nya metoder för framställning av järn och stål!

Ungefär två år tidigare hade den engelska uppfinnaren Henry Bessemer kommit så långt med sina försök med sin nyuppfunna tillverkningsprocess att han tagit ut patent i England men även i Sverige och Norge. Den uppfunna metoden

innebar i korthet att flytande tackjärn förvandlades till flytande järn eller stål, helt enkelt genom att man pressade in luft genom tackjärnsbadet.

Den 27 april 1857, omkring en vecka innan Göransson kom till London, hade Bessemer överlåtit de svenska och norska patenten på sin uppfinning till Hoare, Buxton & Co, för 10 000 pund. Det är inte fullt klart om Bessemer direkt givit i uppdrag åt Pontus Kleman eller hans firma att försöka sälja de sistnämnda patenten. Genom ett brev daterat den 20 maj 1857 från Hoare, Buxton & Co fick Göransson nu erbjudande om att köpa en femtedel av patenten för Sverige och Norge för 2000 engelska pund.

Kleman hade själv låtit utföra försök med Bessemers stålprocess i Dormsjö, tillhörande Garpenberg. Försöken hade givit negativa resultat. Vidare kände man säkert till på Hoare, Buxton & Co att bl.a. fem större engelska järnverk och en rad andra seriösa licensköpare, hade misslyckats med att upprepa Bessemerprocessen med tillfredsställande resultat. Slutligen var Kleman medveten om att Göransson inte var tekniker eller bergsman, och att Elfstrand & Co befann sig i en mycket besvärlig ekonomisk situation.

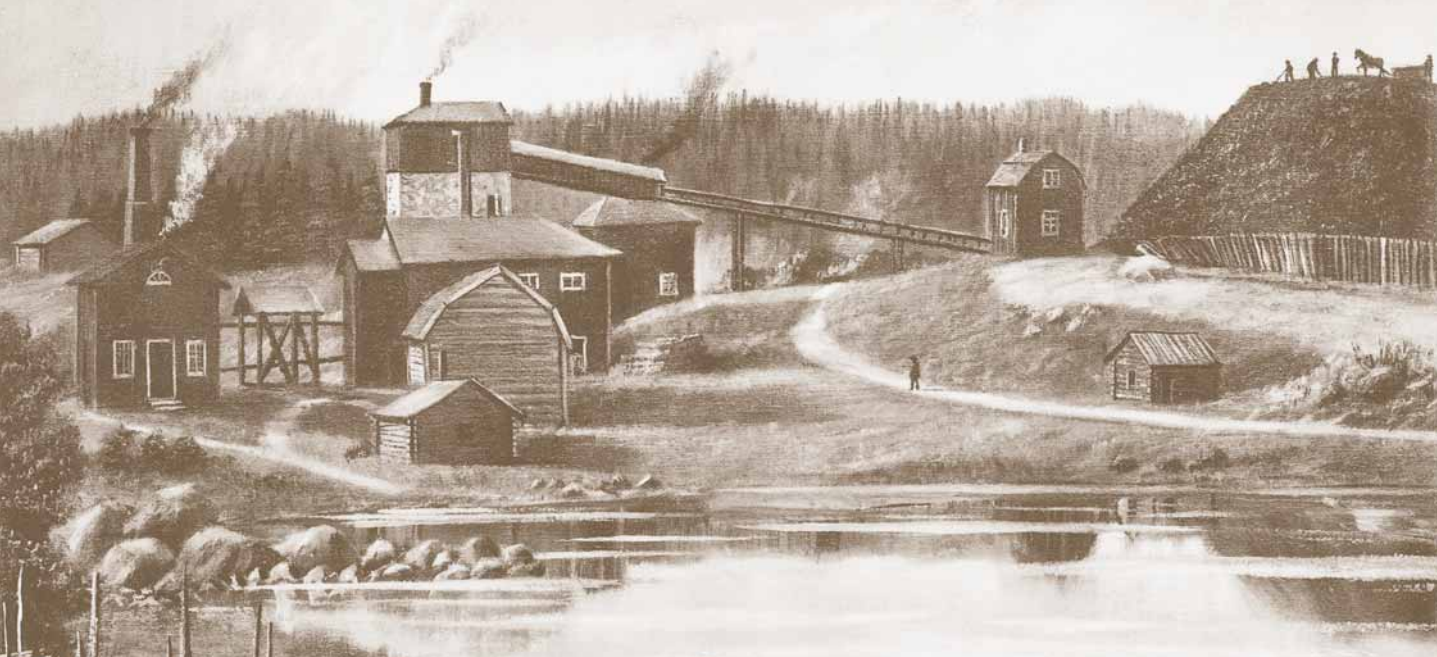
Göransson hade alltså svårt att bedöma om Bessemers process var möjlig att genomföra(!). Även om G. F. Göransson inte var tekniker så insåg han dock det stora i Bessemers idé. Att kunna tillverka järn och stål direkt från tackjärn tappat ur hyttan och utan tillskott av ytterligare värme måste vara ett enormt framsteg! Det var möjligheterna att på ett mera rationellt och ekonomiskt sätt tillverka järn och stål, som tilltalade Göransson.

Järnvägsbyggandet i Europa var vid denna tid mycket omfattande och slukade enorma mängder stål. Framställningen av järnvägsräls var emellertid mycket arbets- och energikrävande. I Bessemers försöksverkstad hade Göransson fått se rälsprover. När han såg dessa gick hans tankar sannolikt till Gävle och han såg kanske hur båtlast efter båtlast med räls och annan järnvägsmateriel lossades. Skulle han bli den förste i Sverige att tillverka det billigare och bättre stålet?

Hade Göransson varit tekniker kanske han skulle ha sett fler problem än möjligheter och därför avstått från att köpa in sig i Bessemerpatentet? Svaret på denna fråga kommer vi aldrig att få.

Han beslöt sig för att acceptera Klemans erbjudande och köpa 1/5-del av patentet för Sverige och Norge. Det ordnades ett sammanträffande mellan Göransson och Bessemer, och man avtalade om en anläggning för de försök i Sverige, som Göransson avsåg att sätta igång, så snart han kom hem. Det brev av

Edskens masugn.
Här skedde den första lyckade bessemerblåsningen
den 18 juli 1858.
(Ur "Ett svenskt Jernverk. Sandviken 1862-1937".)



den 4 juni 1857, som G. F. Göransson översände till Hoare, Buxton & Co, visar att Göransson redan då hade fått klart för sig att det var experiment han givit sig in på.

Hur arbetet med utvecklingen av Bessemerprocessen fördes till ett lyckligt slut finns beskrivet i kapitlet "Den tekniska utvecklingen" (s. 103-108) av fil dr och VD i Jernkontoret Axel Wahlberg i boken Ett svenskt Jernverk * Sandviken 1862-1937.

Det slutliga genombrottet i experimenten vid Edsken kom i juli 1858. Göran Hedin skriver (sid. 18).

Då fann Göransson till slut en möjlighet, som förut inte beaktats eller hade förkastats utan prövning. Rent tekniskt innebar den vidtagna förändringen i arrangemangen, att man i motsats mot tidigare ökade storleken på de hål genom vilka luften pressades in i ugnen mot det flytande järnet.

Bessemergöten forslades nu från Edsken till Högbo för utsmidning. Efter den första riktigt lyckade blåsningen i juli 1858, forcerades transporter, smidning etc. och redan inom en vecka kunde det konstateras att stålet motsvarade förväntningarna.

Edsken kan betecknas som en historisk plats i svensk industrihistoria. Det var här som ett av de betydelsefulla tekniska "lyften" för Sverige förbereddes. Händelsen skulle komma att få effekter på olika sätt på Europas industriutveckling. Men det var inte bara ett genombrott för en teknik utan även för att producera i stor skala på världens alla marknader. Tillsammans med ingenjörerna C. J. Lundvik och Petter Lindberg byggde G. F. Göransson en fast konverter i vilken man gjorde systematiska förändringar av luftinflödet till smältan. När proportionerna blev lämpliga skapades den typ av stålgöt som Bessemer velat åstadkomma genom sin ursprungliga uppfinning.

Genombrottet för Bessemers patent på svensk mark betydde att svensk järn- och stålindustri kunde återta och vidmakthålla sin starka ställning på världsmarknaden.

De första svenska bruk som följde efter Edsken och införde bessemerprocessen var Västanfors och Carlsdahl 1860. År 1885 hade 25 svenska järnbruk blåst bessemerstål under längre eller kortare tid.

Kostnaderna för experimenten vid Edsken blev väsentligt högre än Göransson räknat med. Experimenten i Edsken och kanalbygget i Sandviken orsakade konsul Göransson personligen ekonomiska bekymmer i flera decennier. Det krävdes en kraftnatur av hans kaliber för att orka med alla de ansträngande arbetsuppgifter som han under resten av 1800-talet lyckades slutföra. Dit hörde ju bl.a. att från grunden bygga upp ett världsomspännande järnverksföretag.

HÖGBO STÅL & JERNWERKS AB BILDAS

Konsul G. F. Göransson m.fl. bildade vid årsskiftet 1861 - 1862 Högbo Stål och Jernwerks Aktiebolag. Pontus Kleman sköt till bruken Garpenberg och Dormsjö plus andelar i en del andra bruk och fick en tredjedel av Högbo bolagets aktier. Mäklaren Johan Holm sköt till Nyköpings Mekaniska Verkstad och fick ungefär en fjärdedel. Göransson sköt till Högbo bruk med Edsken och fick något mindre än en fjärdedel, Joseph Michaeli och Filip Bergendal sköt till Horndals bruk, Walla masugn m.m. och fick inemot en sjättedel.

I den första bolagsstyrelsen ingick bergmästaren Janne W. Petre, G. F. Göransson, grosshandlaren Herman Göransson, F. P. Kraemer och brukspatron Filip Bergendal. I jubileumsskriften skriver Göran Hedin om bolagsbildningen och anskaffandet av kapital att "Klemans insats torde rentav ha varit så betyd-



Jädrans station. (Ur boken "Samhällsbyggarna vid Storsjön" av Gösta Carlestam.)

sefull, att man skulle kunna göra sig frågan, om Högbo bolag någonsin hade kommit till stånd honom förutan".

Den nybildade Högbo-koncernen hade emellertid redan från början flera svagheter i sin konstruktion och finansiella uppbyggnad. Det nya järnverket skulle förläggas till Storsjön belägen ca en mil söder om Högbo och inte långt från Gävlehamn. Det skulle få sina egna hyttor, bessemerugnar, smedjor, valsverk etc. Platsen som utsågs för den nya anläggningen var från transportsynpunkt fördelaktig vid järnväg. Däremot var tillgången på bränsle och vattenkraft otillfredsställande.

Namnet Sandviken tycks för första gången officiellt ha förekommit i en handling av den 5 juni 1862. Trafikchefen för Gefle-Dala Jernväg meddelade konsul Göransson att en hållplats med namnet Sandviken skulle öppnas den 6 juni 1862. Annars kallades platsen till en början bl.a. i kyrkliga handlingar för "Bruket vid Jädran".

Våren eller försommaren 1863 öppnades dammluckorna i Jädraån och det började rinna vatten genom den nyanlagda och mycket kostsamma kanalen. Den 26 juli 1863 blåstes masugnen på i Sandviken och i augusti 1863 började bessemerblåsningarna. De första godkända hjulringarna till järnvägsvagnar valsades den 12 november 1863. Härdfärskningen i Högbo, det s.k. tysksmidet, upphörde praktiskt taget 1861. Från Högbo flyttades ånghammare, räckverk m.m. ned till Sandviken 1863.

De första åren hade det nya Högbobolaget i Sandviken ganska stora framgångar. Försäljningen på världsmarknaden gick bra. 1866 deltog det unga stålbolaget på industriutställningen i Stockholm och fick beröm i pressen för sina produkter. Så småningom råkade dock bolaget i ekonomisk kris. 1868 blev det konkursauktion.

ETT NYTT BOLAG – SANDVIKENS JERNVERKS AB – BILDAS

Vid exekutiv auktion den 12 maj 1868 ropade Gefle-Dala Hypoteksförening in de tre bruksegendomarna, Sandviken, Högbo och Edsken för 390 000 kronor. Hypoteksföreningen bjöd sedan ut bruket i Sandviken för 220 000 kronor. Den 21 maj 1868 gjordes köpet upp.

Bland tecknarna av köpesumman ingick bröderna Anders Henrik Göransson, Ernst Göransson och John Göransson. De tillsköt sina arvslotter från morfadern, rådmannen och grosshandlaren i Gävle Nils Jacob Sehlberg, som avlidit 1865 och i sitt testamente föreskrivit att dotterns arvslott skulle gå direkt till hennes barn. Göran Fredriks svärson Wilhelm Sebardt, gift med Josefina Göransson, tecknade sig för 20 000 kronor. Per Murén hade tecknat sig för 10 000 kronor. Konsul Göransson hade tidigare själv tvingats gå i konkurs. Under dessa förhållanden kunde han inte själv delta i nyteckningen.

Den 9 november 1868 kunde Sandvikens Jernverks AB överta brukets anläggningar. Det första egentliga sammanträdet med Sandvikens Jernverks Aktiebolags aktieägare hölls den 10 december 1868. Det på hösten 1868 tidigare fattade beslutet om aktiekapitalets storlek, 500 000 kronor, konfirmerades. Vidare förrättades också styrelseval. Per Murén utsågs till ordförande, C. Hyckert och Anders Henrik Göransson till ordinarie ledamöter, Michaeli och grosshandlaren C. W. Stenbeck utsågs till suppleanter i styrelsen. Anders Henrik Göransson utsågs till verkställande ledamot inom styrelsen. Gävles starke man, grosshandlaren Per Murén hade i samband med omstruktureringen av företaget gjort



Anders Henrik Göransson (1843–1910), Sandvikens Jernverks förste verkställande direktör. (Ur "Ett svenskt Jernverk. Sandviken 1862-1937".)

mycket betydelsefulla insatser och varit ett stort stöd för G. F. Göransson.

Utöver de 225 000 kronor i aktiekapital, som tecknats i maj 1868, skulle alltså nyteckning av aktier ske med ytterligare 275 000 kronor. Av aktiekapitalet på 500 000 kronor hade vid 1868 års utgång endast 375 000 inbetalats. Styrelsens ordförande Murén fick personligen upprepade gånger träda emellan med reverslån.

Än en gång spelade Pontus Kleman i London en stor roll. Denna gång medverkade också Klemans svärfar, Lars Johan Hierta direkt i affärsprojektet. Per Murén och Hierta hade nära kontakt med varandra. De hade bl.a. startat Strömsbro Spinneri. Hierta ställde sig nu, med sitt goda renommé, bakom ett upprop om aktieteckning i det nybildade Sandvikens Jernverks AB bland Stockholms mest kapitalstarka personer. Han tecknade också själv aktier i bolaget för 15 000 kr. Än en gång hade släkten Hierta gjort en positiv insats för Högbo- och Sandvikenbygdens utveckling.

G.F. OCH A.H. GÖRANSSONS ROLLER OCH INSATSER

Konsul Göransson var den som i verkligheten ledde även det nya bolaget. Formellt var han dock vare sig aktieägare eller medlem i styrelsen. Sonen Anders Henrik, verkställande ledamot inom styrelsen och brukspatron tillbringade större delen av sin tid på resor i utlandet. Han började tidigt bygga upp den för företagets framtid så betydelsefulla utländska försäljningsorganisationen.

Konsul Göransson invaldes vid bolagsstämman 1883 – tjugofem år efter bessemerprocessens genomförande – i Jernverkets styrelse och utsågs till dess ordförande. Posten som styrelseordförande innehade han sedan ända till sin bortgång vid 81 års ålder, år 1900. Brukspatron Anders Henrik Göransson, då 57 år, efterträdde honom.

Bessemerprocessen baserad på den teknik, som i sin ursprungliga form utvecklades av G. F. Göransson och hans medhjälpare i Edsken, skulle sedermera komma att spridas till all världens stålproducenter. Enorma mängder stål har producerats de senaste 140 åren. Det är ingen överdrift att påstå att Göranssons livsverk har haft betydelse för hela jordens befolkning och välståndsutveckling.



Sigrid Göransson (1872–1963) tillsammans med sin far brukspatron Anders Henrik Göransson. Sigrid Göransson var en mycket mångsidigt begåvad och godhjärtad kvinna. (Sandvik AB:s arkiv hos Sandvikens kommunarkiv.)



Sandvikens Jernverk (Högbo Stål & Jernverks AB).

Den äldsta bevarade bilden från Sandviken kan dateras till 1864, två år efter det att man började bygga järnverket och samhället Sandviken. Fotografen har stått ungefär på den punkt där Centralporten vid Sandvik AB ligger idag. Rakt fram, en aning till vänster i bilden, syns en glänta i skogen – där går Storgatan fram idag. (Elvert Erikssons bildarkiv. Bilden finns även återgiven på sid. 14-15 i boken "Sandviken hundra år i bilder".)

Sandvikens tillkomst

Sigrid Göranssons beskriver tillkomsten av Sandviken i en liten skrift utgiven år 1912.⁴

I anledning däraf – Sandvikens 50-årsdag – och med tanke på att från glömskan rädda något af hvad som ännu lefver i de gamlas minne från denna tid, har jag sökt nedskrifva, hvad jag kunnat hopsamla från gamla papper och muntliga berättelser. De förra säga ej mycket mer än torra siffror, då konsul Göransson och hans män hade annat att göra än skriva ned, hvad de själva gjorde.⁵

VALET AV PLATS FÖR FÖRETAGET

Experimenten med Bessemermetoden hade, som nämnts, genomförts vid Edsken, men detta bruk låg inte lämpligt till, för att man skulle kunna utvidga rörelsen där. Samma var förhållandet med Högbo. En ny plats måste sökas för ett nytt verk. Valet föll då på en vik vid Storsjöns strand – Sandviken. Fördelarna med denna plats var dels att man här hade järnvägen, och dels att man kunde skaffa sig vattenkraft genom en kanal från Jädraån.



Lass–Ollasgården. En stor del av Sandviks industriområde finns idag på vad som en gång utgjorde Lass–Ollasgårdens mark. Den ursprungliga gården revs 1903 och hade då hunnit vara arbetarebostad, skola och slutligen förmansbostad för Johan Reinhold Tysklind. (Sandvikens kommuns centralarkiv.)



Bonden och nämndemannen Olof Olsson med hustrun Anna Svensdotter (båda födda 1822) och en av deras två döttrar. De bodde på Lass-Ollasgården. Innan järnverket byggdes, kan man säga att gården var Sandviken. Olof Olssons familj var de enda människorna som omkring 1860 bodde i området. De kan därför anses vara Sandvikens "urinnevånare". Ätlingar i rakt nedstigande led vid namn Skogslind var år 2000 bosatta i Sandviken. (Sandvikens kommuns centralarkiv.)

Den plats som bolagsledningen valt för sin nya fabrik var en vildmark. Sigrid Göransson beskriver hur landskapet vid Sandviken såg ut.

När man kom körande från Högbo ned på södra sidan af Vestanbyn var det slut med all odling, sedan man passerat Nybons.

Därefter var det djupa skogen, sten, moras och mossar där det var låglänt samt hög skog på de mer torra ställena. Vägen till Sätra och Seljansjö tog af vid nuvarande Brednäs, och kallades Persbovägen eller Hedvägen, den följde nedanför åsen i krokar och slingor till järnvägen, där det på vänster hand fanns en banvaktarstuga. Ej en öppen fläck fanns, ej ett löfotråd. Då man passerat järnvägen och kommit ett stycke vidare i backen, låg det en bondgård, det s.k. Lass Ollas.

Några tegar voro odlade, stora voro de ej, kanske ett tunnland. En del af jorden nere vid Sandviken ägdes af Högbo Bruk, men åtskilliga tillhörde bönder. Utom Lass Olle voro Knuts, Ers och Pellas i Vestanbyn ägare till olika skiften.⁶

SIGRID GÖRANSSONS BESKRIVNING AV G. F. GÖRANSSON

Sigrid inleder sin beskrivning av de människor, som kom och bröt bygd i ursko-gen, med att berätta om sin farfar.

Först var det konsul Göransson, lifvet och själen i det hela. Han var vid denna tid en 43 års man, lång och kraftig, begåfvad med en okuflig energi, klart hufvud och ett varmt och förstående hjärta trots sitt mången gång heta humör. Om morgnarna kom han från Högbo bruk, körande själf en svart hingst Till följeslagare hade han en 15 års pojke, Lars Liljeros. I slä-den hade de matsäcken för dagen. Hästen sattes in i stallet hos Lass Olle, och pojken, ja han sprang väl öfverallt och var med och såg på litet hvar-stans. När middagen nalkades, togs matsäcken in i banvaktstugan och packades upp på madam Larssons köksbord, samt förbättrades med hennes varma kaffe. När aftonen kom, körde man hem igen, först öfver Stormuren och Bergsängstjärn till Jädra station för att hämta posten och därifrån hem till Högbo för att nästa dag göra om färden.⁷

KANALBYGGET

I mitten av februari år 1862 stakades kanalen. Det var en kall vinter, vilket för-svårade arbetet med avvägning och liknande. G. F. Göransson hade inlednings-vis till sin hjälp följande personer

Kanalbygget i Sandviken 1862.
(Elvert Erikssons bildarkiv/Sandvikens
kommuns centralarkiv.)



- konstmästare Steffansson, som gjorde kostnadsberäkningar och avvägningar
- byggmästaren Nyberg
- Hans Högberg och Per Jansson från Högbo bruk, Anders Mattsson, Olof Jacobsson, Anders Persson från Västanbyn och Erik Ersson från Östanbyn; samtliga hantlangare.

När stakningen var klar, rekryterades folk till grävning av kanalen och schaktning för verkstäderna. Den 14 mars 1862 höggs de första träden, där kanalen skulle fram. En öppen plats röjdes, där det gamla badhuset låg.

Ytterst ansvarig arbetsledare för kanalprojektet var löjtnanten, sedermera majoren Gustav Lilliehöök. Hans närmaste medarbetare var kapten Gross och sergeant Ekeberg. När kanal- och verkstadsprojekten började, strömmade människor från hela Sverige till. Enbart på kanalprojektet arbetade en styrka på cirka 300 man. Bönderna från socknarna omkring utförde kördagsverken. De hjälpte även till med schaktnings- och byggnadsarbetena. En del av dessa människor stannade för alltid kvar vid bruket, särskilt gästrikarna samt dals- och värmlänningarna; men de andra for vidare till nästa rallartjänst. Sandviken kallades vid denna tid för Kalifornien, vilket säkert var befogat för detta genuina nybyggar-samhälle. Konsul Göransson och löjtnant Lilliehöök hade ett hårt jobb med att hålla ordning på denna "brokiga" skara människor. Brännvin, öl och kortspel fatades inte i ödemarken och förmodligen levde arbetarna efter den amerikanska nybyggarparollen "If You work hard - You have to play hard".

Arbetena började med utgrävningen av kanalen. Sedan tjälen väl var genomgrävd, gick det ganska lätt att komma igenom grusåsen ned mot järnvägen. Arbetet försvårades av att det på vissa sträckor fanns jäslera i botten. Allt efter som grävningen utfördes, rann jäsleran fram och fyllde schakten.

Då kanalen var färdig, såg den ut som ett nygrävt jättedike med sand och jordvallar på sidorna. Kanalen var 10 400 fot lång, i medeltal 16 fot djup och 45 fot bred jämte dess sprängtrummor och turbiner. Kostnaderna för kanalprojektet hade beräknats till 110000 kr. men steg till 200000 kr. Stora oförutsedda kostnader uppstod på grund av jäslera på djupet och bergsprängning.

VERKSTADSBYGGET

I april 1862 var ritningarna till verkstaden färdiga, så att man kunde börja gräva. Konstruktörer vid verkstadsbygget var ingenjör Wennström och konstmästaren



Hammaren från Leeds vid Sandvik AB:s huvudkontor. (LMG.)

Steffansson. Arbetsledare var ingenjörerna Wallin och Rambäck. Byggmästare Quist och Lundgren var också knutna till byggprojektet. Bokhållare var Carl Björkman, sedermera kassör.

Stranden där verkstäderna skulle placeras var hög och brant men tillräckligt bred för verkstäderna såsom de då planerades. Man behövde enbart fylla på och jämna den fasta sandstranden. Järnvågsspåret byggdes utmed själva stranden.

Material till alla dessa byggnadsarbeten togs från både nära och avlägset belägna platser. Bönder och hästar, som fanns i bygden, togs i anspråk för transporter. En del material kom med järnvägen och tippades av på banvallen, eftersom något växelspår inte fanns till en början. De tomma vagnarna sköts med handkraft till stationen vid Jädraån. Någon väg fanns inte mellan bruket och stationen. Man gick på spåret och transporterade varorna på tralla.

Sten till grund bröts på holmarna i sjön och kördes fram på isen av bonden Olof Jonsson från Sätra. Det gick åt massor av sandsten till grunder, masugn, rostugn m.m. En hel armé av stenhuggare, 150 dalkarlar, kom samtidigt och utförde detta tunga anläggningsarbete.

Grunden till stora ånghammaren drog mycket stora kostnader. Det fanns starka källådror i marken, så att man måste hålla gropen läns med två lokomobiler och 21 pumpar. Ovanpå ett liggande timmerlager lade man stora sandstensblock, fint huggna och hopfogade med järnkrampor. Ovanpå dessa lades den 1000 centner tunga plåten. På denna stöddes hammarställningen. Kostnaderna för hammare och grund antas efter avslutat arbete ha uppgått till c:a 100000 kr, en mycket hög summa efter denna tids förhållanden och penningvärde.

Timret till hus, broar osv. hämtades dels i Högbo skogar, och dels i Ockelbo prästskog. Ångsågen i Högbo sågade bräder till anläggningar i Sandviken.

De förnämsta maskinerna var stora ånghammaren (vikt 15 ton), hjulringsvalsverket och den stora svarven. De köptes i England. Mindre maskiner och gjutgods samt den mindre hammaren beställdes från olika håll. Leverantörer var bolagets egna verkstäder i Nyköping och i Dormsjö, dels vid Forsbacka och hos Lindahl & Runer i Gefle.

I verkstaden byggdes en masugn, en rostugn med kross, en ånghammare (1-ton) och tre bessemerugnar. Smedja, stall och slöjdskjul uppfördes. Slutligen kan nämnas att bro- och växelspår för järnvägen byggdes.

BOSTADSFRÅGAN MÅSTE SNABBT FÅ SIN LÖSNING

Utöver mark, personal, en kanal, industrianläggningar och maskiner krävde det nya företaget att bostadsfrågan på orten löstes.

Det var svårt att snabbt ordna bostäder åt en så stor arbetsstyrka, som redan från starten av arbetena var på plats. Folket måste den allra första tiden själva söka logi vid Seljansö och i Västanbyn. De som inte lyckades lösa sitt bostadsproblem på nämnda sätt blev tvungna att bo i jordkulor och kojor. De byggdes av det material man kunde komma över. Lag på 4–5 man grävde och timrade sig först av allt en koja när de kom till Sandviken. På båda sidor om kanalen låg kojorna i kolonier och hade olika namn, såsom Dalsland, Loppstan, Lusenhamn osv.

En koloni av kojor låg vid martinverket, en annan, bestående av 21 kojor, låg vid gosskolan, en tredje by låg vid Hytt- och Smedsgatorna och en fjärde vid Yttre Sandviken nedanför Brädmosstorpet. Kojorna låg i rader såsom tälten på en lägerplats. På kojorna vid martinverket fanns ett fönster vid sidan av dörren, och eldstaden var hopsatt av vanliga gråstenar med ett rör till skorsten. Kojorna vid martinverket var av trä. De vid kanalen var enklare; de var verkliga jordkulor. Där fick den breda och låga skorstenen tjänstgöra även som fönster. De var byggda så, att två kojor hade gemensam skorsten. 5–6 man bodde i varje sådan bostad.

År 1862 byggdes tre arbetarebostäder färdiga, och två påbörjades.

Arbetsbefälet bodde i Jädrans stationsbyggnad och i "Lass Ollasgården".

Ingenjörernas bostad och matservering inrymdes i en byggnad som flyttats från Högbo, där den varit mjölkammare och stått som flygel vid herrgårdsbyggnaden. Matsalen användes även till kontor och sovrum. Byggnaden kallades "Värdshuset" och låg vid den s.k. malmbacken. Då brukshotellet stod färdigt år 1900, revs "Värdshuset" och flyttades till Storgatan.

Konsul Göransson var angelägen om att köpa och bygga till järnvägsvaktstugan. En ny vaktstuga uppfördes därför åt järnvägen 1 km öster om den gamla. Den gamla järnvägsvaktstugan byggdes till med ett par stora rum samt vindsrum. Den blev brukskontor och bostadsrum åt bokhållaren. Vaktstugans uthus, som förut varit ladugård, byggdes också till. Där inreddes materialbod och uthus i ena delen, kök åt konsuln i den andra samt rum åt hans hushållerska.

Konsul Göranssons mål var att låta alla arbetare få ett rum och kök. Bolaget ritade och byggde även efter denna princip; fyra hushåll i vart hus, egen ingång och stora trädgårdsland. Man hade dock stora svårigheter med att bygga ifatt det



Gamla Bruket år 1897– Sandvikens första bebyggelse. (Elvert Erikssons bildarkiv/Sandvikens kommuns centralarkiv.)

snabbt växande behovet av rum. De fyra först färdigbyggda husen blev därför genast utnyttjade som kaserner.

På Storgatan uppfördes först två fastigheter med fyra tvårumslägenheter vardera. I den ena byggnaden bodde det dock endast karlar utan familjer –sex man i varje rum. Sängarna stod ovanpå varandra. Sedan byggdes en fastighet med enbart fyra stora rum som kasern. Där bodde 20 man i vart rum. Rummen hade öppna spisar och nakna timmerväggar. Hela Storgatan byggdes sedan med tanke på, att då kasernerna inte längre behövdes skulle fyra familjer få bo i husen och ha två rum vardera. Så småningom ändrades de sista husen efter Storgatan till enrumslägenheter, och förstugorna på gavlarna byggdes till.

PRODUKTIONEN FRÅN STARTEN

Tackjärnsblåsningen påbörjades i juli 1863 och bessemerblåsningen i augusti samma år

De nya verken vid Sandviken var avsedda att i stor skala smida verktygsstål och tillverka maskindelar, kanoner och hjulringar. Man inrättade sig även för tillverkning av engelskt degelstål och byggde för detta ändamål 12 degelugnar.

Denna tillverkning upphörde dock 1870. Kanonsmidet pågick inte heller så lång tid. Tillverkningen av hjulringar blev däremot huvudproduktionen under i stort sett de första två decennierna. Produktionen upphörde först en bit in på 1900-talet.

Hyttan och själva stålverket var de första åren helt och hållet under samma tak. Det fanns då endast en rostugn och en hytta. Två nya stjälpbara bessemerugnar placerades vid östra väggen, och vid sydöstra hörnet hade man ett par fasta ugnar av äldre typ i reserv. Hjulringsvalsverk, finvalsverk och blåsmaskinskran samt malmkross drevs till en början med vattenkraft från kanalen med hjälp av 9 turbiner. Det visade sig dock snart, att vattnet ej räckte till. En ångmaskin på 200 hästkrafter, den s.k. Bolindersmaskinen, uppsattes därför. Den stod mellan hjulringsvalsverket och hamrarna.

Tackjärnet hade man inledningsvis smält vid Edsken, som hörde ihop med Högbo. Det första ångverket byggdes där – troligen år 1856. Det var en såg, som brann ned 1857 men återuppbyggdes. Intill sågen anlade man sedan en större ånghammare och ett par ångknipphamar. Dessa flyttades jämte ångmaskinen i sågen till Sandviken 1864.

Gamla Bruket i Sandviken är idag ett vackert, välbevarat och K-märkt bostadsområde.
(NÄRAB.)



OMPLACERING AV PERSONAL OCH NYANSTÄLLNING AV NYCKELPERSONER

Allt eftersom verksamheten kom igång i Sandviken omplacerades personal från Högbo och Gävle.

Det var inte bara hus och maskiner som flyttades från Högbo till Sandviken. Brukspersonal bestående av såväl ingenjörer och bokhållare som smeder och andra arbetare följde med, då Sandviksverket sommaren 1863 drogs på. Även från kontoret i Gefle överflyttades personal. Det blev en riktig folkvandring.

- Konsuln Göransson bodde kvar på Högbo till 1867.
- Anders Henrik Göransson, bodde även på Högbo till en början. Han flyttade hem från Hamburg och började sitt arbete som bokförare och korrespondent på hösten 1863.
- Ingenjör Ernst Göransson flyttade ned till Sandviken. Han skötte under ingenjör Lundviks förmenskap bessemerblåsningen och måste passa varje blåsning natt och dag, söndag som vardag.
- Inspektör Öhman flyttade något senare. Bokhållare Bodecker kom redan tidigt och förestod handelsboden.
- Ingenjör C. G. Larson var först anställd vid Högbo som smidesbokhållare. Han följde dock inte med till Sandviken utan flyttade till Dalarna och återvände först 1872.
- Följande smeder kom från Högbo sommaren 1863: Johannes Lindholm, Janne Lindström och Lars Erik Höglind samt Westman. Då Högbo ånghammare senare flyttats till Sandviken, kom även smeden Elg.
- Från kontoret i Gefle flyttades Daniel Elfstrand och C. Lundstedt till Sandviken; den förre blev korrespondent, den senare kassör.

Nyanställningar skedde även av nyckelpersoner för verksamheten. Det var då inte bara folk från trakten som anställdes. Arbetskraft rekryterades från både nära och avlägset belägna platser. När rörelsen 1864 var i full gång var följande 14 tjänstemän anställda under konsul Göransson:

- Inspektör A. Öhman, bessemeringenjör G. Lundvik, överingenjör L. G. Bohman ingenjör K. G. Tägtström, verkmästare Lundquist, byggmästare Lundberg, byggmästare Quist, bokförare A. H. Göransson, kassör Lundstedt, bokhållarna C. G. Björkman, Johansson, Janne Wiberg, ritare Söderlund och Ernst Göransson.



Sandvikens chefer och tjänstemän 1864 framför hjulringvalsverkets stora kuggjul.
Sittande: (från v. till h.) inspektör Alex Öhman, bessemeringenjör C. Lundvik, konsul G. F. Göransson, överingenjör L. E. Bohman, verkmästare Lundqvist, eleven E. F. Göransson, byggmästare Qvist. Stående. (från v. till h.) kassör C. I. Lundstedt, bokhållare C. G. Björkman, bokförare A. H. Göransson, ingenjör K. G. Tägtström, ritare C. A. Söderlund, bokhållare Johansson, byggmästare Lundberg, bokhållare Janne Wiberg. (Ur "Ett svenskt Jernverk. Sandviken 1862-1937".)

Försäljare inom Skandinavien var herr O. Söderberg, sedermera innehavare av firman Söderberg & Haak. Pontus Kleman, svärson till tidningskungen Lars Johan Hierta, var försäljare för England.

Förman för hamrarna var en engelsman vid namn Proctor, som var en mycket skicklig karl. Han hade anställts för att leda det nu i Sverige alldeles nya storsmidet. Man fick betala honom rikligt. Han klarade dock upp en hel del svårigheter. Det fanns gott om sådana, både i stålverket och vid hamrarna och valsverken.

När det trasslade på ett håll, fick man hjälpas åt från alla avdelningarna och slå sina kloka huvuden ihop för att klara upp saken. Arbetarna kom på så sätt att få vara med än här, än där. Verksamheten var ännu inte mer omfattande än att "de gamla" kunde följa hela tillverkningens gång på ett sätt som inte är möjligt idag. Denna "jobrotation" var säkert betydelsefull för utvecklingen av de anställdas yrkesskicklighet.

Tabell 11:1. Personal inflyttad till Sandviken åren 1862–1866, fördelad efter yrke och utflyttningsort

Yrke	Gästrik-land	Hälsing-land	Dalarna	Uppland	Stock-holm	Värm-land	Dals-land	Övr	Hela Sverige
Förmän	2		2					1	5
Smeder och valsare	14	1	17	12	1	2	6	4	57
Klensmeder och järnarbetare	10	1	9		2		3	2	27
Gjutare	2	1				1	1	6	13
Hytt- och stålverksarbetare	10	2	5	15		2	6		40
Maskinister och eldare	4	2	2		2		2		12
Modellsnickare	6								6
Byggnadsarbetare	17	2	19	6	3	4	2	8	61
Lantarbetare	5								5
	70	9	54	33	10	9	20	21	226

Källa: Hedin, Göran (ed.) (1937), *Ett svenskt jernverk. Sandviken 1862-1866*, s. 35. Uppsala.

BUTIKSRÖRELSEN

Den första butiksrörelsen kom igång 1862–1863. Firma Kjellstedts i Gefle svarade för provianteringen. Bruksbokhållare Bodecker från Högbo var chef för denna verksamhet i Sandviken. F:a Kjellstedts satte upp ett brädsjul vid Storgatan och försåg Bodecker med lager av sill, fläsk, bröd m.m. Där fanns även diverse andra varor, såsom tobak, snus osv., men även något som kallades "busbas", öl och vin sammanblandat. När vintern 1862–1863 kom och det började frysa i skjulet, byggde även Bodecker en jordkula för sitt lager. Han fick senare en riktig butik vid Stationsgatan.

Första majdemonstrationen 1906 i Sandviken var den andra i ordningen. Den första hölls 1905. Här drar det mäktiga demonstrationståget fram längs Storgatan på väg ut till Folkets Park. (Ur Karl Elvert Erikssons bildarkiv. Se även sid. 166-167 i boken "Sandviken hundra år i bilder".)



DAL-BRITA

Bland kanalbyggarna fanns två säregna kvinnor, Dal-Brita och hennes dotter Anna. När Dal-Brita kom till trakten gick hon och sålde band. Hon slog sig ned vid Jädran när järnvägen byggdes. Där hade hon krog och hjälpte till vid bygget. Då grävningen av kanal- och verkstäder började, byggde hon sig en koja, vid hushållsskolan. Hon arbetade först vid kanalen, där hon sköt sin skottkärra som den starkaste karl. Dottern Anna arbetade också en tid vid kanalen. Senare arbetade Dal-Brita i Järnverket, där hon till sist transporterade ved till ångpannorna.

Dal-Brita drev också kafferörelse. Hon var mycket stark och orädd av sig. Om hennes kunder inte ville betala för sig, tog hon dem i nacken, kastade omkull dem utan större svårighet och tog så fram pengarna ur deras fickor.

Dal-Brita var Sandvikens första barnmorska. Så småningom kom människors hustrur och barn till orten, och Dal-Brita fick tjänstgöra allt oftare.

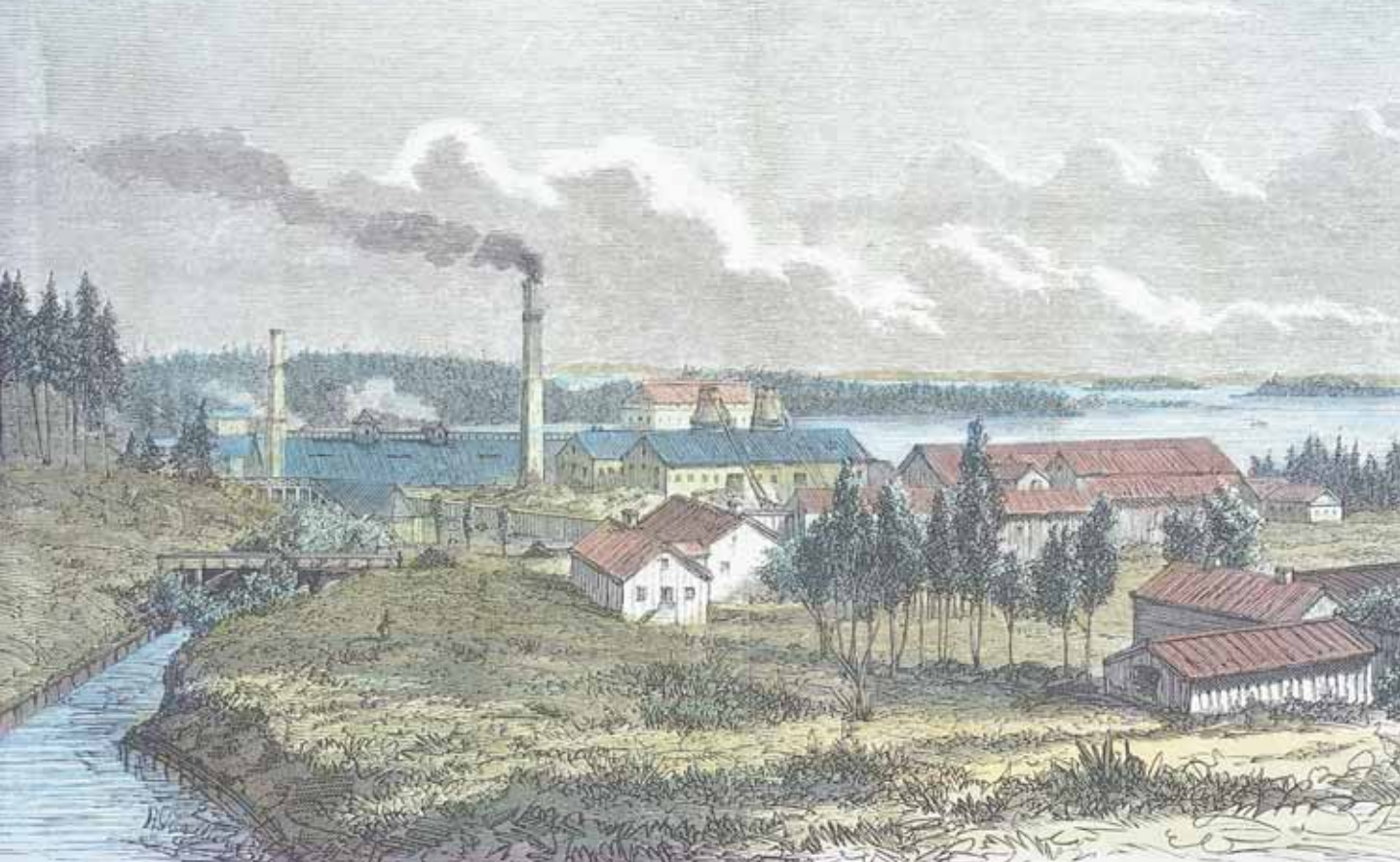
När kopporna år 1866 bröt ut, var hon också med och gjorde nytta. Ingen karl tordes bära en koppsjuk, men hon vågade ta den sjuke på armarna och lägga honom i sjuksängen. Dal-Brita kan därför sägas även ha varit sjukvårdare.



Smeden Lars Högström år 1901. Han föddes 1826 och dog 1925, 99 år gammal. Att vara smed var att ha ett arbete med hög status. Arbetet var hårt, med många skador, framförallt fick smederna nersatt hörsel. Arbetarna vid Sandvik var stolta över sitt arbete. Yrkeskunskap gav självkänsla. Arbetet på "Verket" kunde också upplevas som en ren pina – ur denna känsla väcktes en dröm om att det borde kunna bli materiellt bättre på sikt. (Foto ur boken "Samhällsbyggarna vid Storsjön" av Gösta Carlestam.)

DE FÖRSTA TROTJÄNARNA

Bland dem, som var med från allra första början och sedan stannade i bolagets tjänst för lång tid, var Lars Hedman från Valbo. Han började arbeta hos konsul Göransson på Högbo, innan det ens var fråga om bessemerpatenten. Hedman byggde många bostäder på ackord i Sandviken. Bland de tidigaste invånarna fanns banvakten Larsson och hans hustru Clara Larsson. Mannen drunknade vid segling på Storsjön sommaren 1862. Änkan stannade kvar och gifte om sig med sin svåger Wilhelm Larsson, som kom till orten i samband med kanalgrävningen. Han blev sedan förman. Bland de allra första medarbetarna fanns Hans Högberg, J. A. Wallner och Olof Andersson. En del personer fanns på trakten då anläggningsarbetena startade men fick anställning vid bolaget först senare. Däribland var bröderna Liljeros, vilka körde för Högbo bruk, skogvaktare Malmqvist m.fl.

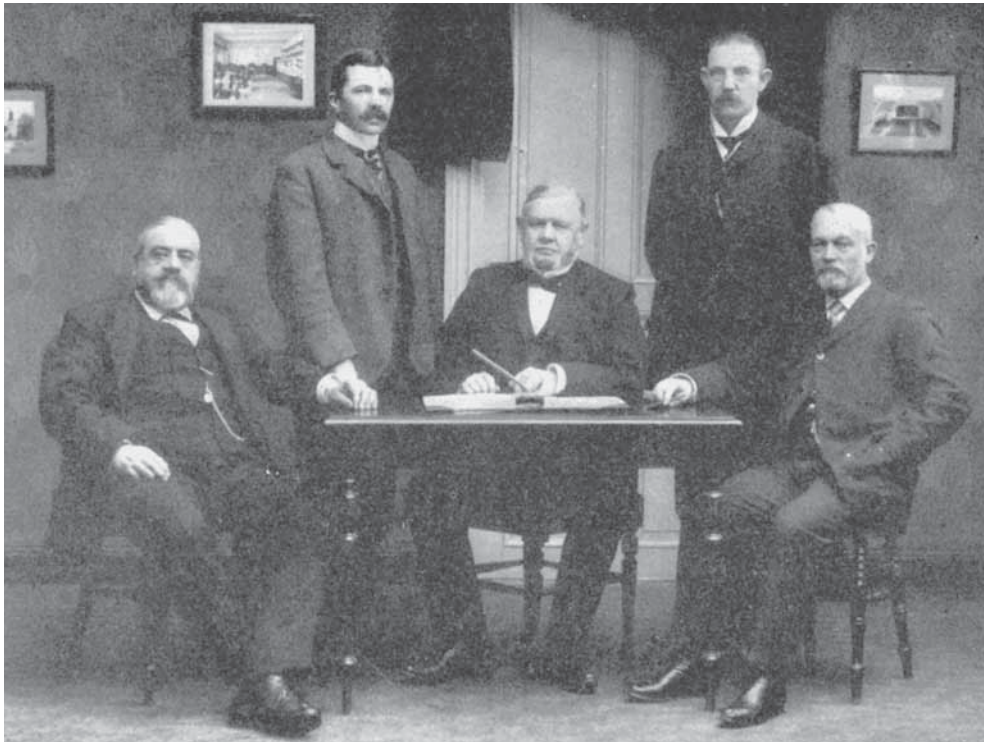


Sandvikens Jernverks AB omkring år 1872. (Efter en teckning av R. Haglund.)

Sandvik AB – ett globalt företag inom verkstadsindustrin

OMVANDLINGEN FRÅN JÄRNVERK TILL HÖGTEKNOLOGISKT VERKSTADSFÖRETAG

Sandvik AB gav vid sitt 125 årsjubileum år 1987 ut skriften "Omvandlingen". I förordet framhåller dåvarande verkställande direktören Per-Olof Eriksson att "vi önskar med den nu föreliggande skriften belysa de bärande idéerna bakom utvecklingen och hur dessa har omsatts i praktisk verksamhet, mestadels med framgång, ibland med motgång, varav vi har haft att ta lärdom." I det inledande kapitlet "125 händelserika år" (s. 9-70) redovisar Olle Hedebrant på ett mycket förtjänstfullt sätt Sandvikkoncernens historik i sammandrag. I avsnittet "De första 75 åren" (s. 9-25) sammanfattas på ett bra sätt hur järnbruket i Högbo utvecklas till det globala och högteknologiska verkstadsföretaget Sandvik AB. Nedan återges några utdrag ur Hedebrants inledande avsnitt.⁸



Sandvikens Jernverks styrelse 1908. Från vänster till höger: Wilhelm Sebardt, K. F. Göransson, A. H. Göransson, Olof Hjorth, Tord Magnuson.

Sandviks första produkter

- Den nya ståltillverkningsmetoden hade en viktig fördel framför de tidigare kända. Den medgav tillverkning av tunga gjutna och smidda produkter i ett stycke. Dessa och andra goda egenskaper hos stålet gjorde det naturligt att inrikta tillverkningen på krävande produkter som hjulringar för järnvägsvagnar och lokomotiv samt propelleraxlar för ångfartyg. Hjulringar blev det unga företags stora specialitet. Tillverkningen började redan 1863, hade sin glanstid i mitten av 1870-talet och upphörde inte förrän 1906.

I det första skedet av företags utveckling levererades också bessemerstål till den krävande verkstadsindustrin i Sheffield i England. Samtidigt levererades under det första decenniet produkter av lägre förädlingsgrad, såsom tackjärn och göt.

Tidig exportinriktning

Produkter från Sandvik nådde tidigt ut på exportmarknaderna, och inriktningen på export blev med åren alltmer konsekvent. Innan det nybildade bolaget varit verksamt ett år, gav sig Anders Henrik Göransson ut på resor, som skulle komma att täcka 13 av de närmaste 17 månaderna. Under dessa och andra långresor i Europa under de närmaste åren sålde han företagets produkter och engagerade samtidigt lämpliga agenter för det fortsatta försäljningsarbetet. I samband med dessa resor utkristaliserades några karakteristiska drag i företagets affärsfilosofi, som alltjämt är vägledande i det moderna Sandvik:

- En medveten strävan mot tillverkning av produkter med hög förädlingsgrad, som bl.a. kan bära kostnader för långa transporter.
- Satsning på forskning och utveckling.
- Produktutveckling i nära samarbete med företagets kunder.



Sandviks industrianläggning i Sandviken. (Flygfoto: Lars Bygdemark. Sandvik AB:s bildarkiv.)

- Identifiering och uppsamling av ett världsbehov av avancerade produkter (med modern terminologi s.k. nisch-produkter), som genom standardisering kan ge underlag för de långa seriernas ekonomi men ändå är ointressanta för massproducerande stålverk.

- Marknadsföring av produkterna genom egna kanaler, i första hand egna dotterbolag och exklusivagenter.

De här redovisade principerna visade sig snart framgångsrika, och redan före första världskriget hade Sandvik uppnått en exportandel på upp till 80 procent.

Förädlingsindustrin erbjöd nya marknader

Under första hälften av 1870-talet var Ryssland företagets ojämförligt största marknad utanför Sverige. När förädlingsindustrin byggdes ut i England, Tyskland, Frankrike, Schweiz och USA erbjöds nya, intressanta marknader. Leveranserna till Ryssland minskade. Mot 1870-talets slut och under 1880-talet introducerade Sandvik mer förädlade produkter: tråd, band och rör. En markant förnyelse av företaget skedde, och man vann allt fler kunder i de mest industrialiserade länderna. I detta skede, ungefär ett kvarts sekel efter genombrottet med Bessemermetoden, var den svenska industrin inne i en av de intensivaste utvecklingsperioderna i sin historia. Enbart under 1880-talet ökade antalet industriarbetare med 66 procent. Under årtiondena kring sekelskiftet skulle ökningen komma att bli 20–25 procent varje år. Det fattiga jordbrukslandet Sverige var på väg att förvandlas till industrination och välfärdssamhälle.

Den industriella tillväxten i Sverige och utomlands ledde till många behov av Sandviks förädlade produkter. Vid arbetsmaskiner, som tidigare hade drivits med muskelkraft, sattes ångmaskiner in. Inom verkstadsindustrin, som under 1900-talet skulle komma att bli Sandviks viktigaste marknad, försvann under 1880- och 1890-talen de gammalmodiga arbetsbänkarna med rader av filar, sylar och stämjärn. Borrmaskiner, fräsmaskiner och revolvervarvar gjorde sitt intåg. Samtidigt gjordes stora landvinningar inom pappers- och massaindustrin tack vare ny teknik i tillverkningen. Skogsvaruexporten bidrog starkt till att Sverige kunde industrialiseras snabbt.

Specialiteter etablerades

Flera av de förädlade produkter, som Sandvik introducerade under 1800-talets senare del, förde företaget in på verksamhetsområden av ökande betydelse under ett helt sekel framåt i tiden.

Varmvalsade, sömlösa dragrörsämnen och senare också kalldragna ångpannetuber levererades i stora kvantiteter för ångmaskiner i fartyg och lokomotiv. Under 1900-talet skulle utvecklingen på detta produktområde leda fram till Sandviks engagemang med avancerade specialiteter för den moderna kraftindustrin.

Bergborrstål levererades för tunnelbyggen i Schweiz redan på 1870-talet, och bergborrstålet blev en av storprodukterna under 1900-talets första decennier. På 1920-talet var företaget världens största tillverkare av ihåligt borrhåll och levererade då ca 5000 ton per år. Värdefull kännedom om marknaden var grundlagd, när Sandvik år 1942 började tillverka ytterligare en av företagets stora produkter under 1900-talets andra hälft: hårdmetallbestyckade bergborrar.

När grammofoner blev populära, när dammodet krävde korsetter, när fickur blev vanligare och när en utbyggd undervisning i skrivkonsten krävde massor av stålpenor, ledde de nya behoven till att Sandvik blev en ledande leverantör till tillverkare av många produkter med kallvalsat bandstål eller dragen tråd som utgångsmaterial. Profilerad plattråd (paragon) för paraplyspröt tillverkades från slutet av 1870-talet och ökade så småningom till 3000 ton per år. Företaget var då världens största tillverkare av denna produkt med England, Tyskland och Frankrike – senare också andra länder – som stora avnämare. Tillverkningen av paragon pågick till 1951.

Vidareförädling av kallvalsat bandstål till sågar för träbearbetning startade 1886. Sågverken hade en blomstringstid på 1880- och 1890-talen. Sågblad för ramsågar blev en stor produkt liksom sågar för skogsavverkning – bågsågblad, timmersvansar och stocksågar.

Tidigt under 1900-talet började Sandvik också leverera stålband för transportöranläggningar. Dessa band och färdiga transportörer blev ytterligare en produktgrupp av stor betydelse.

Hedebrant exemplifierar sedan med vissa faktauppgifter Sandviks utveckling till ett storföretag.

Antalet anställda vid anläggningarna i Sandviken växte under de första



Wilhelm Haglund (1902–1987) var VD och koncernchef vid Sandvik AB 1958–1967. Under hans kraftfulla ledning utvecklades koncernen snabbt både i Sverige och utomlands. De första decennierna av sin karriär ledde han utvecklingen av hårdmetallrörelsen som blev koncernens mest lönsamma verksamhetsgren. (Foto ur Sandvik AB:s bildarkiv.)



Sven Wirfelt, född 1922 anställdes 1953 i Sandvik AB där han utnämndes till direktör i bolaget 1965. Hans revolutionerande verktygskonstruktioner bidrog i hög grad till att Sandvik-koncernen blev världens ledande verktygstillverkare.



Percy Barnevik. Styrelseordförande i Sandvik AB sedan 1984.

årtiondena från ett par hundra till ca 1000 år 1890 och ökade till drygt 2200 fram till första världskriget. År 1937 uppgick antalet anställda till 5380 och år 1999 till 33870.

Faktureringen nådde 1918 upp till 39,4 miljoner kr, år 1937 till 46,6 miljoner kr. samt 1999 till 39,6 miljarder kr.

Om de ständigt ökande resurser som satsas på forskningen inom koncernen lämnas också exempel i artikeln.

HÅRDMETALLRÖRELSEN – SANDVIK AB:S FRAMGÅNGSRIKASTE VERKSAMHETSGREN'

G. F. Göransson kan med fog sägas ha spelat en stor roll i ståltillverkningens historia. En av hans efterträdare på chefsposten i företaget, Wilhelm Haglund, kom att få en avgörande betydelse på hårdmetallproduktionens område. Under Wilhelm Haglunds kraftfulla och framsynta ledning skulle Sandviks hårdmetallrörelse komma att utvecklas till koncernens framgångsrikaste verksamhetsgren under 1900-talet. Sandviks hårdmetall fick namnet Coromant. När Haglund tillträdde posten som verkställande direktör för hela Sandvik-koncernen år 1958 innebar detta att hans effektiva ledarskap kom hela företaget till del. Om Wilhelm Haglund kan kanske sägas att han var till sin ledarstil den siste bruksdisponenten i Sandviken.

Wilhelm Haglunds livsverk är utomordentligt väl återgivet i hans memoarer "Levebröd". Det finns också en ingående historik från Haglunds tid i företagets jubileumsskrift "Omvandlingen" samt i boken "C som i Coromant".

Vid sin sida hade Wilhelm Haglund många goda medarbetare. En av dem var civilingenjören Sven Wirfelt. Om honom skriver Haglund i sina memoarer.

När jag 1953 anställde Sven Wirfelt, kände jag mig övertygad om att jag hade gjort ett gott val. Att Sandvik-koncernen blev världens ledande verktygstillverkare är i utomordentligt hög grad ett resultat av hans för svarvning och fräsning revolutionerande verktygskonstruktioner under det gångna kvartsseket tillsammans med allt bättre hårdmetallkvaliteter och marknadsföring. Sven Wirfelt utnämndes till direktör i bolaget 1965.



Clas Åke Hedström. chef för Coromantverktyg 1980–1994.
Verkställande direktör och koncernchef i Sandvik AB sedan år 1994.

SANDVIK AB ÅR 2000

I Sandviken möts på samma ort forntid och nutid i svensk järnhantering. Arkeologerna har på 1920-talet och 1950-talet blottlagt en hedningabläster för primitiv järnframställning i närheten av Bredmossen i Sandviken. Det ligger tusen år mellan den tid, då man använde sig av denna primitiva smältgrop på Myrmalmsvägen och den högteknologiska produktion som Sandvik idag bedriver både vid Storsjön och på en mängd platser i världen. Vi har alltså i denna bok kunnat följa järnhanteringen från tillverkning i hedningabläster till global verkstadsindustri år 1999.

Sandvik AB är vid början av år 2000 ett internationellt verkstadsföretag med 300 bolag och representation i 150 länder över hela världen. Koncernen leds vid ingången till ett nytt millennium framgångsrikt av styrelseordföranden Percy Parnevik och VD Clas Åke Hedström.

Appendix

Biografier och antavlor

Hans Hiertas – biografier och antavlor ¹

BENGT HIERTA

Far

Född den 21 februari 1638 i Åsaka i Kinna socken, Älvsborgs län, son till Lars Hierta och Anna Lindelöf af Kedum.

Herre till Åsaka och Ginkalunda i Kinna socken, blev ryttmästare vid Västgöta kavalleriregemente 1677, fick avsked för sjukdom 1678.

Gift första gången 1659 med Anna Lilliehök af Gälared och Kolbäck. De fick dottern Elisabet.

Gift andra gången 1667 med Christina Stierna. De fick sex barn.

Gift tredje gången 1687 med Anna Margareta Stake. Tre barn i äktenskapet. Bengt Hierta dog 27/9 1696.

Förutom sonen Hans fick Bengt Hierta följande barn:

– ELISABET var gift med kornetten Axel Kafle. Hon dog 1723 på Sjötorp i Larvs socken, Skaraborgs län.

- ANNA CHRISTINA (1657-1752) var gift med majoren Carl Lake.
- BENGT, ogift, kapten i fransk tjänst, död 1699 vid belägringen av Namur.
- GÖRAN, ryttmästare, ägde Möllentorp i Önums socken. Han var gift med Metta Magdalena Frölich.
- CATHARINA, gift i Lekåsa socken (Skaraborg) med sin kusin, ryttmästare Hans Silfverswärd.
- MARGARETA, gift på Kjällstorp i Örlösa socken (Skaraborg) med kaptenen Olof Hjerpe adlad Stierngranat. Margareta dog 1743.

METTA, död ogift 1742.

BRITA CHRISTINA (1690-1740), gift med överstelöjtnanten Mårten Blomensköld.

Per, född 15/1 1693, herre till Åsberg i Österfärnebo socken, Gävleborgs län. Han blev sergeant vid Kronobergs regemente 1709, premiärkapten 1719, ryttmästare vid Adelsfanan 1727, livdrabant 1740, avsked 1751, Riddare av Svärds Orden 13/1 1755 (RSO). Gift 1733 med Elisabet Margareta Stiernmarck (1718-1748). Umgicks mycket med sin bror Hans Hierta på Högbo bruk. Per Hierta avled den 13 januari 1773 på Åsberg.

Brita Christina och Per var helsyskon till Hans Hierta.

LARS BENGTTSSON HIERTA

Farfars far

Skrevs till Kolsholmen i Essunga socken (Skaraborg) och fr.o.m. 1606 till Halla efter fadern, Bengt Larsson Hierta gift med Elin Carlsdotter Hård.

Blev fänrik vid Västgöta kavalleriregemente 1623, ryttmästare från 1633, deltog i polska kriget och 30-åriga kriget.

Gift första gången med Anna Lilliebielke, dotter till Jöns Henriksson Lilliebielke och Metta Lilliehök, andra gången med Ingeborg Lindelöf af Kedum, dotter till Hans Joensson Lindelöf af Kedum och Margareta Kafle.

Lars Hierta dog i juni 1642 och begravdes i Essunga kyrka. Han blev genom sina söner i äktenskapet med Anna Lilliebielke stamfar för släktens senare medlemmar. Förutom sonen Bengt föddes i första äktenskapet följande barn:

- MÄRTA, gift med löjtnanten Nils Gyllenhaal.

- PER föddes den 16 mars 1613. Han avancerade till generalmajor vid kavalleriet. Per Hierta var Karl XI:s tappra general i slaget vid Lund 1676. Han blev farfars farfar till den berömde juristen Hans Järta, död 1847. Hans Järta kom att starkt påverka utformningen av texten till 1809 års regeringsform. Per Hierta var en krigsbuss av den gamla sorten, fosterlandsälskande, tapper och trumpen. Han var från barndomen en svuren fiende till danskarna. Dessa kallade honom "Per Näbb". Om någon tilltalade honom med detta namn kunde vederbörande räkna med ett kok stryk. Både hos Karl X Gustaf och Karl XI stod Per Hierta högt i gunst för sin trohet och tapperhet. I slaget vid Lund gav han ett märkligt prov på bådadera, då han i spetsen för sina västgötar räddade Karl XI, vilken omringad av fiender var på väg att bli fången, då Hierta anlände och, själv svårt sårad, befriade kungen. Enligt en anekdot skulle Karl XI efter vunnen seger besökt den gamle krigaren, tackat honom för hans trohet och frågat hur han mådde. Per Hierta skulle då ha svarat "Bara I viljen låta bli att rida bort ifrån oss, så är det samma, hur det är med mig". Dagen därpå besökte kungen honom på nytt och hälsade honom nu som generalmajor och uppmanade honom att sköta sin hälsa och tillade "Ni kan nu ta avsked och låta er son få regementet och sitta i lugn och ro på ert Häggatorp". Men då blev Hierta riktigt förbannad, så att Karl XI, som förstod att han tagit honom på orätt sätt, småleende svarade: "Var lugn! Ni har tjänat mig alltför väl, för att jag skulle avsätta er". Då blev den gamle krigaren på gott humör igen.

Per Hierta var gift med Märta Lindelöf av Kedom. Deras son Lars Hierta (1648-1711) blev generalmajor och "bevistade slaget vid Hälsingborg med utmärkt tapperhet". Per Hierta dog 1693 och begravdes i Laske-Vedums kyrka i Skaraborgs län.

JÖNS (1619-1708) blev major 1667 vid Älvsborgs regemente och avancerade till överstelöjtnant vid ett tyskt regemente i Stettin.

MÅNS. Skrevs till Kolsholmen, ryttmästare vid Västgöta kavalleri, gift med Anna Stålman. Måns avled 1701. Han blev farfars farfar till tidningskungen m.m. Lars Johan Hierta.

ELIN. Gifte sig 1657 med löjtnanten vid Västgöta kavalleriregemente Bengt Hök.

Lars Hierta fick i sitt äktenskap med Ingeborg Lindelöf af Kedom dottern Metta. Hon föddes 1641 på Kålsholmen och var gift med Bengt Lilliestielke. Metta dog 1679.

LARS RAGVALDSSON HIERTA

Farfars farfars far

Son till Ragvald Matsson Hierta och Märta Store.

Ståthållare på Warbergs slott och landshövding i Halland, som då tillhörde Danmark, stupade 1565 vid svenskarnas intagande av Warbergs slott "i den svåra danska fejden under kung Erik den XIV:s tid".

Lars Hierta bodde också på Ölmanäs i Ölmevalla socken (Halland) och på Tuna och Lunnagården.

Han var gift med Elin Carlsdotter Hård.

Sönerna Bengt och Jöns fördes fångna till Sverige 1565. De gick sedan i svensk tjänst. Jöns skrevs till sin hustru Ingeborg Jonsdotter Oxes gård Korpegården i Vedum socken, Kållands härad, fr.o.m. 1590.

RAGVALD MATSSON HIERTA

Farfars farfars farfar

Bodde bl.a. på Sagered i Kollereds socken (Göteborg- och Bohus län). Var under Gustav Vasas tid ryttmästare för en fana ryttare i dansk tjänst. Hans vapen var "detsamma som af Konungen af Danmark tilldelades Warbergs län eller tre röda hjertan, hvilande på en gyllene bjelke, och hans vapen ses uthugget i sten över Warbergs slottsport"

Ragvald Matsson Hierta var gift första gången med Kerstin Mattsdotter, dotter av Matts Larsson den äldre (Kafle) och hans hustru Märta Winge. Han var gift andra gången med Merta Carlsdotter Store till Wittene.

ANNA MARGARETA STAKE ²

Mor

Född 1664, dotter till Göran Hansson Stake och Brita Eriksdotter Oxe. Gift tre gånger; i sitt första äktenskap maka till Bengt Hierta i dennes tredje gifte. I äktenskapet, som ingicks 1687, föddes:

HANS HIERTA (1688–1754).

BRITA CHRISTINA (1690–1740).

PER (1693–1773), till Åsberg i Österfärnebo socken (Gävleborg), ryttmästare.

Anna Margareta Stake var i sitt andra äktenskap gift med ryttmästaren Jacob Udd, (1655–1704), adlad Mannerstierna. I sitt tredje äktenskap var Anna Margareta Stake gift med ryttmästaren Bengt Rutensköld.

MAURITZ STAKE

Morfars farfars far

Herre till Råbäck i Österplana socken, Håberg i Flo socken (Skaraborg) och Onsö i Eds socken (Älvsborg). Han var son till Olof Amundsson Stake och Hamfrid Thorsdotter Pyting.

Mauritz Stake förseglade bland adeln arvföreningen i Västerås 18/1 1544. Han var fogde på Dal 1547. Han var en av dem som bevittnade Gustav Vasas testamente 30/6 1560 och ständernas bevillning 15/4 1561. Han deltog 1565 i ett anfall mot Norge, vid vilket tillfälle man skövlade och brände en del av Akershus län. Mauritz var gift med Anna Göransdotter. Han dog 1566 på Håberg.



Lars Johan Hierta.
(Ur boken "Tidningskungen Lars Johan Hierta den förste moderne svensken".)

LARS JOHAN HIERTA – TIDNINGSKUNG, FÖRETAGARE OCH POLITIKER

En vanlig frågeställning då släkten Hierta och Högbo bruk förs på tal är på vilket sätt Hans Hierta och tidningskungen Lars Johan Hierta var släkt. Svaret på frågan är att Lars Johan Hiertas farfar kaptenlöjtnant Lars Hierta till Gunnarstorp var kusin till Hans Hiertas farfar Bengt Hierta.

Lars Johan Hierta föddes i Uppsala 1801 och var son till adjunkten i kemi och akademiräntmästaren Carl Diedrich Hierta och hans hustru Hedvig Johanna Schmээр i Uppsala.

Lars Johan var mycket mer än grundaren av Aftonbladet. Egentligen förkroppsligar han det modernas genombrott i Sverige – skråväsendets och ståndsriksdagens avskaffande, fri press, fri marknadsekonomi, kampen för kvinnors rättigheter och möjligheter att delta i samhället på lika villkor med män, tron på fri barnuppfostran utan inslag av aga och tvång. Allt detta som bäddade för det välstånd och den demokratiska människosyn som präglat större delen av 1900-talet. Till detta kan läggas hans skepsis mot gamla adelsprivilegier. När man studerar Lars Johan Hiertas livsöde träder gradvis bilden av en oerhört modern och radikal människa fram.³

Han innehade vid början av sin karriär befattningar i Bergskollegium, i hovrätten, i Kommerskollegium och hos justitiekanslern. Den 6 december 1814 gav han ut det första exemplaret av Aftonbladet. Han blev riksdagsman, först som ledamot av riddarhuset och därefter i borgareståndet. Han blev så småningom ålderman i riksdagens andra kammare. Utan överdrift kan påstås att knappast något väsentligt reformarbete i vårt land under denna tid blev utfört utan att han tog del i det.

Lars Johan Hierta var också en stor företagare och som sådan en sann entreprenör. Han startade ljusstillverkning vid Liljeholmens Stearinfabrik. Företaget Barnängen likaväl som Munksjö Pappersbruk var hans skapelser. Tillsammans med Per Murén i Gävle startade han Gävle Textilmanufaktur.

Hierta uppträdde även som storfinansiär. Han kom även att bli tillskyndare och finansiär till Gävle-Dala Jernväg, Gävle Fartygsbolag och Sandvikens Jernverks AB.

Antavla nr 1 – Hans Hierta – generation I:1-V:16.

<p>2 F II:1 Bengt Hierta Ryttmästare Född 1638-02-21 i Åsaka i Kinna sn (Älvsborgs län) Död 1696-09-27 Gift 1687 med Anna Margareta Stake (3:e giftet)</p> <p>1:a ggn med Anna Lilliehöök</p> <p>2:a ggn med Christina Stierna</p>	<p>4 Ff III:1 Bengt Hierta Ryttmästare död 1644-06-23 Begravd i Vedums kyrka i Väster- götland</p>	<p>8 Fff IV:1 Lars Hierta Ryttmästare Bodde Kolsholmen i Essunga (Skb). Död i juni 1642 Begravd i Essunga kyrka</p>	<p>16 Ffff V:1 Bengt Hierta Ryttmästare Se antavla A</p>
		<p>9 Ffm IV:2 Anna Liliebielke Död 1634-05-21 Begravd i Essunga kyrka</p>	<p>17 Ffff V:2 Maria Grijs</p>
<p>FÄDERNE</p> <p>PROBAND Levde ännu 1676</p> <p>I I:1 Hans Hierta Överste, kammarh Född 1688-05-03 i Åsaka i Kinna sn Gift: 1727-09-27 Död 1754-01-27 i Högbo Begravd i Ovensjö kyrka</p>	<p>5 Fm III:2 Anna Lindelöf af Kedum Häggatorp, Vedums socken (Skaraborg) Levde ännu 1676 Begravd i Vedums kyrka i Västergöt.</p>	<p>10 Fmf IV:3 Hans Lindelöf Väpnare Bodde på Häggatorp i Vedum Död 1652-01-17</p>	<p>18 Ffmf V:3 Jöns Lilliebiälke</p>
		<p>11 Fmm IV:4 Margareta Kafle Född 1583 Bodde på Häggatorp i Vedum Död 1658-02-26</p>	<p>19 Ffmm V:4 Metta Lilliehöök</p>
<p>MÖDERNE</p> <p>3 M II:2 Margareta Stake Född 1664 på Olovstorp i Algustorps sn (Älvsborg) Gift 1687 Död 1737</p>	<p>6 Mf III:3 Göran Stake Kapten Bodde på Olofstorp</p> <p>I Algustorps sn (Älvsb.) Gift före 1646 Död i okt. 1655 Begravd i Kullinge- Skövde kyrka</p>	<p>12 Mff IV:5 Hans Stake Hovmarskalk Bodde bl.a. i Råbäck (Älvsb.)</p> <p>Död i okt. 1642, begravd i Kullinge-Skövde kyrka</p>	<p>20 Fmf V:5 Joen Lindelöf Ryttmästare</p>
		<p>13 Mfm IV:6 Anna Kafle Bodde bl.a. i Råbäck (Älvsb.)</p> <p>Död i oktober 1624</p>	<p>21 Fmfm V:6 Ingeborg Gustafsdotter</p>
<p>7 Mm III:4 Brita Oxe Gift före 1646 Död 1683</p>	<p>14 Mmf IV:7 Erik Oxe Landshövding, Överste Född 1596-09-20 Död 1672-09-16 Begravd i Lidköpings kyrka (gravsten vid Hjärpås k Skb I)</p>	<p>15 Mmm IV:8 Margareta Lillie Död 1645-09-10</p>	<p>22 Fmmf V:7 Erland Kafle Ståthållare</p>
		<p>23 Fmmm V:8 Metta Ribbing</p>	
<p>24 Mfff V:9 Göran Stake Slottslov Se antavla I↑</p> <p>25 Mfff V:10 Carin Kyhle</p>	<p>26 Mfmf V:11 Gustaf Kafle Väpnare</p>	<p>27 Mfmm V:12 Christina Ribbing</p>	<p>28 Mmff V:13 Anders Oxe Ryttmästare</p>
		<p>29 Mmfm V:14 Carin Roos af Hjelmsäter</p>	<p>30 Mmmf V:15 Peder Lillie Ryttmästare</p>
<p>31 Mmmm V:16 Carin Kijl</p>			

Antavla A – Hans Hiertas farfars farfar Bengt Hierta – generation V:1-IX:8

<p>32 Fffff VI: 1 Lars Hierta Landshövding i Halland, Ståthållare på Warbergs slott Bodde även på Ölmanäs i Ölmevalla sn (Halland) samt Tuna och Lunnagården Död 1565</p>	<p>64 Fffff VII:1 Ragvald Matsson Hierta Ryttmästare Bodde på Sagered i Kollereds sn, Halland Gift 1:a ggn med Kerstin Mattsdotter Kaffle</p>		
<p>FÄDERNE</p> <p>PROBAND</p> <p>16 Ffff V:1 Bengt Hierta Ryttmästare vid Adelsfanan, häradshövding på Ölmanäs i Ölmevalla sn i Halland</p>	<p>65 Fffff VII:2 Merta Store b. på Sagered i Kollereds sn, Halland</p>	<p>130 VIII:3 Carl Store Väpnare Bodde på Högalid och Torestorp i Ambjörnarps sn (Älvsb.) Levde ännu 1571</p>	<p>260 IX:5 Tord Store Hövidsman</p>
			<p>261 IX:6 Kerstin Krabbe</p>
<p>MÖDERNE</p> <p>33 Ffff VI:2 Elin Hård Född på Ölmanäs i Ölmevalla sn, Halland</p>	<p>66 Ffff VII:3 Carl Hård Bodde på Ölmanäs och Lunnagården</p>	<p>131 VIII:4 Märta Ribbing Bodde på Högalid och Torestorp i Ambjörnarps sn (Älvsb.)</p>	<p>262 IX:7 Knut Ribbing Häradshövding, Väpnare</p>
			<p>263 IX:8 Kerstin Stierna</p>

Antavla B – Hans Hiertas morfars farfar Göran Stake – generation V:9-IX:132

<p>48 Mffff VI:17 Mauriz Stake Fogde på Dal</p> <p>Bodde Råbäck i Österplana sn och Häberg i Flo sn (båda i Skarabor)</p> <p>Död 1566</p>	<p>96 Mffff VII:33 Olof Stake Bodde Berg i Holms sn (Älvsb.), Häberg i Flo sn och Råbäck Österplana sn (båda i Skaraborg)</p> <p>Död före 1526</p>	<p>192 Mffff VIII:65 Amund Stake Häradshövding</p> <p>Född 1440-1450-talet Bodde; se nr 96 Olof Stake Död före 1515 Gift mellan 1472-1477</p>	
		<p>193 Mffff VIII:66 Birgitta Håkansdotter Född 1440-1450-talet Bodde; se nr 96 Olof Stake Död före 1515 Gift mellan 1472-1477</p>	<p>386 Mffff IX:131 Håkan Svensson Frälseman (Bölje- el. Vångasläkt.)</p> <p>387 Mffff IX:132 Anna Larsdotter</p>
<p>FÄDERNE</p> <p>PROBAND</p> <p>24 Mfff V:9 Göran Stake Slottslov på Vadstena Gift: 1589 Bodde Råbäck i Medelplan socken i Skaraborgs län och Valloxsäby i Östuna (Sthlm län) Död 1593-05-18 Begravd i Medelplana gamla kyrka</p>	<p>97 Mffff VII:34 Hamfrid Pyting Bodde Berg i Holms sn (Älvsb.), Häberg i Flo sn och Råbäck i Österplana sn (båda i Skarab.)</p>	<p>194 Mffff VIII:67 Tore Pyting</p>	
		<p>195 Mffff VIII:68 Malin Ottosdotter</p>	
<p>MÖDERNE</p> <p>49 Mffff VI:18 Anna Göransdotter (Forstena)</p>	<p>98 Mffff VII:35 Göran Lindormsson (Forstena) Bodde på Bronäs</p>		
		<p>99 Mffff VII:36 Agneta Nilsdotter (halvmåne) b. Bronäs</p>	

Catharina Cederström – biografier och antavlor

OLOF CEDERSTRÖM

Far

Född den 28 september 1679, son till biskop Carolus Carlsson och ärkebiskopsdottern Margareta Swebilia. Olof Cederström och hans syskon blev för faderns förtjänster adlade 1684. Olof blev student i Uppsala 1693, statssekreterare 1728, friherre 1731, riksråd 1739, kansler vid Åbo akademi 1739 och president i lagkommissionen 1742. Elgenstierna skriver:

Han reste 1712 på konung Karl XII:s befallning till Bender för att tjänstgöra i kansliet därstädes; var därför med i kalabaliken i Bender 1 februari 1713, då han fick en kontusion under ena ögat och blev fången samt sex dagar inspärrad i samma rum som konungen; följde därefter konungen till Demotika.

Olof var bosatt på bl.a. Beatelund i Ingarö socken och Lisma i Huddinge socken. Han var gift första gången 1705 med Christina Margareta Silfverklou. De fick följande barn.

- CARL (1706–93) var landshövding.
- JOHAN, (1707–68) utnämnd till kammarherre 1741, ogift.
- CATHARINA, (1708–1791) gift med Hans Hierta
- OLOF (1709–12).
- SVEN (1710–81) blev överstelöjtnant vid artilleriet i Pommern 1753, överste för Björneborgs regemente i Finland 1763, landshövding i Älvsborgs län 1769, avsked med generalmajors karaktär 1772, ogift.
- OLOF (1712–48) blev kapten vid Livgardet 1745. Han deltog i flera kampanjer med franska armén och i kriget i Finland 1741–43. Han tog avsked 1747. Olof var ogift.
- MARGARETA (1716–17).

Olof Cederström gifte sig 1719 med friherrinnan Maria Charlotta Rålamb, dotter till landshövdingen Bror Rålamb och Jeanne Marie Calyvard. I detta äktenskap föddes 11 barn, tre döttrar och åtta söner – Catharina Cederströms halvsyskon. Av sönerna blev två generalmajorer, en vice amiral och två överste.

Olof Cederström avled den 20 mars 1745 och begravdes i Solna kyrka. Kistan bars av hans tolv söner.⁴

CHRISTINA MARGARETA SILFVERKLOU

Mor

Född år 1680 på Beatelund i Ingarö socken, dotter till Johan Gottman, adlad Silfverkrou och Catharina Bröms. Christina gifte sig 1705 med Olof Cederström. Uppgifter om deras barn återfinns ovan. Christina Margareta avled den 5 januari 1717 efter en barnsäng.⁵

CAROLUS CARLSSON

Farfar

Född 1642 i Kalmar. Han var son till Carl Joensson, borgare och förmögen handelsman i Kalmar, rådman där 1640 och död 1670. Carolus mor var Catharina Gertsdotter von Glaen, död 1684 i Västerås.

Carolus Carlsson blev student i Uppsala 1659. Han utnämndes till hovpredikant 1672, var kyrkoherde i Danderyds pastorat och i Maria Magdalena församling i Stockholm. 1675 blev han teologie licentiat i Uppsala och kyrkoherde i Nicolai församling 1678. Carolus Carlsson utnämndes till biskop i Västerås stift 1680 och promoverades till teologie doktor 1693 vid jubelfesten i Uppsala. Han fick själv adliga privilegier och rättigheter 1678. Hans barn blev 1684 adlade med namnet Cederström. Elgenstierna skriver:

*Han studerade även vid flera utländska akademier, särdeles i Jena, där han läste teologi och 1666 vid blott 24 års ålder förklarades värdig att bli teol. doktor; stod en tid i så mycket nåd hos kung Carl XI, att högstdensamme erbjöd sig bevista hans frus begravning, men tycktes sedan något ha förlo-
rat konungens ynnest.*

Han gifte sig första gången 1675 med Margareta Swebilia. De fick följande nio barn – Catharina Cederströms far, fastrar och farbröder.

– ELISABET (1677–1759). Gift första gången 1693 med kyrkoherde Olaus Borelius (1662–1700) och andra gången med kungens livmedikus, landshövdingen m.m. Urban Hjärne (1641–1724), i hans tredje gifte.

- EN DOTTER född 1678, död späd.
- OLOF (1679-1745) - Catharina Cederströms far.
- CARL (1680-93).
- CATHARINA (1682-1739).
- CHRISTINA född 1683, dog ung.
- MARGARETA (1684-1744). Gift 1702 med superintendenten, doktor Nikolaus Sternell. Barnen adlade med namnet Cedermarck.
- SAMUEL (1685-1751). Kapten. Gift 1709 med Johanna Christina Hjärne (1692-1751) dotter till arkiatern och landshövdingen, doktor Urban Hjärne.
- GUSTAF född 1688, dog ung.

Gift 2:a gången i december 1688 med Catharina Bröms i hennes andra gifte. Catharina var gift första gången med ståthållaren Johan Gottman, adlad Silfverklou.

Med Catharina Bröms hade Carolus Carlsson följande tre barn.

- HELENA (1690-1753) gift med biskopen i Västerås stift teologie doktor Sveno Benedicti Caméen. Barnen adlade med namnet Caménsköld.
- SVEN (1691-1767) blev student i Uppsala 1705, auskultant i Bergskollegium 1709. Han avancerade till kapten vid Hälsinge regemente 1717 och deltog i 1718 års fälttåg till Norge. Han var kammarherre 1721 och efterträdde sin mor som brukspatron på Ockelboverken 1735. Omnämns som hovmarskalk i april 1747. Sven Cederström blev Riddare av Svärds Orden 1750. Han var gift med Charlotta Elisabet Blixenstierna (1703-1776).
- CHARLOTTA.

MARGARETA ADLERBERG SWEBILIA

Farmor

Född 1659 i Kalmar, dotter till ärkebiskop Olaus Swebilius och Elisabet Gyllenadler. Margareta Swebilia gifte sig 1675 med hovpredikanten och sedermera biskopen Carolus Carlsson. De fick 9 barn - se ovan. Margareta Swebilia avled i barnsäng 1688 i Västerås.



Ärkebiskop Olof Swebilius (1624–1700) var farmors far till Catharina Cederström (1708–1791) på Högbo Bruk. Swebilius var Karl XI:s biktfader. Han jordfäste Karl XI och drottning Ulrica Eleonora samt tre av deras barn. Den 14 december 1697 kröntes Karl XII av Swebilius och den 2 juni 1698 vigde han Fredrik IV av Holstein - Gottorp med prinsessan Hedvig Sofia. (Ur I. Dandanells bok "Bergsmansliv i Torsåker – Hofors. Glimtar ur bygdens historia före 1750", s. 117.)

JOHAN SILFVERKLOU

Morfar

Var drottning Kristinas räntmästare och sedermera hennes ståthållare på Ösel. Gift 1680 med Catharina Bröms och ägare till Wij i Ockelbo. Enda barnet var dottern Christina Margareta. Johan avled 1686.

CATHARINA BRÖMS

Mormor

Född den 5 oktober 1664, dotter till arkiatern Sven Bröms och hans andra hustru Catharina Margareta Helledaj. Catharina Bröms gifte sig 1680 med Johan Silfverkrou. De fick en dotter Christina Margareta Silfverkrou - Catharina Cederströms mor.

I sitt andra äktenskap var Catharina Bröms gift med biskopen i Västerås Carolus Carlsson. Med honom hade hon, som tidigare nämnts, barnen Helena, Sven och Charlotta Cederström.

Catharina Bröms dog den 3 november 1735. Under avsnittet om tolv kvinnliga brukspatroner i Gästrikland återfinns en mer utförlig biografi över Catharina Bröms.

OLAUS SWEBILIUS

Farmors far

Olaus Swebilius blev Sveriges ärkebiskop den 8 september 1681.

Han var född 1624 på Råby i Ljungby socken, Kalmar län, son till Jöran Eriksson och Ingeborg Larsdotter. Jöran Eriksson (1589-1669) var född i Svensby i Silleruds socken (Värmland). Han var bl.a. kronobefallningsman i Södra Möre och fogde över det Oxenstiernska grevskapet Södermöre.

Olaus Swebilius blev filosofie magister 1649, var lärare för Nils och Claes Gyllenstierna 1651-56, blev prästvigd 1658, ordinarie hovpredikant hos Carl XI 1668 och överhovpredikant. Han var konungens biktfader, pastor primarius i Stockholm och blev kyrkoherde i Storkyrkoförsamlingen 1671. Teologie doktor 1675 i Uppsala, biskop i Linköpings stift 1678. Under hans tillsyn utkom kyrko-

lagen 1686, kyrkohandboken 1693 och psalmboken 1695. Han fick också uppdraget att ge ut en ny bibelupplaga. Mest känt av hans arbeten är Förklaring öfver Luthers lilla katekes. Denna bok påbjöds av kungen "till allmänt begagnande".

Olaus Swebilius jordfäste Karl XI:s söner Carl Gustaf den 8 april 1685 samt Gustaf och Ulrik den 10 juli 1685. Swebilius jordfäste också drottning Ulrika Eleonora den 28 november 1693 och Karl XI den 24 november 1697. Ärkebiskop Swebilius krönt Karl XII den 14 december 1697 och vigde den 2 juni 1698 Fredrik IV av Holstein Gottorp med prinsessan Hedvig Sofia.

År 1658 gifte sig Swebilius med Elisabeth Gyllenadler. De fick tio barn.

- MARGARETA (farmor till Catharina Cederström).

- SAMUEL (1660-1709) var assessor i Göta hovrätt och gifte sig 1689 i Stockholm med grevinnan Dorotea Beata Dahlberg (1670-1712). Hon var dotter till kungliga rådet och fältmarskalken Erik Dahlberg och Maria Eleonora Drakenhjelm.

- HELENA var gift med Jonas Laurentii Arnell.

- GÖRAN blev major, död 1706.

- NIKOLAUS (1663-65).

- JOHAN född o död 1665.

- HELENA (1666-1743).

- CAROLUS (1669-73).

- JOHAN blev hovrättsråd.

- ELISABET.

- ANNA MARIA (1677-1733) var gift med teologie professorn och prosten i Danmarks pastorat Johan Olderman (1660-97) adlad och adopterad Cronstedt.

Barnen blev 1684 adlade med namnet Adlerberg.

Olaus Swebilius avled den 29 juni 1700 och begravdes i Uppsala domkyrka.

ELISABETH GYLLENADLER

Farmors mor

Född 1639 i Linköping, dotter till biskop Samuel Gyllenadler och Margareta Jönsdotter. Elisabeth gifte sig 1658 med Olaus Swebilius. Död 1680 och begravd i Linköpings domkyrka.⁶

SVEN BRÖMS

Mormors far

Född den 9 augusti 1612 i Ockelbo, son till kyrkoherde Johannes Svenonis (1580–1653) i Ockelbo och Katarina Krok. Sven kom vid nio års ålder till trivialskolan i Gävle. Den fanns redan på 1500-talet. Som 16-åring skrevs han in i Uppsala, där han stannade kvar i 15 år. År 1643 fick Bröms ett stipendium på 50 riksdaler, vilket gjorde att han kunde resa ut i Europa. Det blev Leiden för vidare medicinska studier, därefter Padua och senare Rom och Neapel, där ryktet om hans gedigna kunskaper och lyckade kurer sägs ha givit honom uppdrag att vårda åtskilliga personer i de högre kretsarna. I svensk folkmedicin skulle senare hans " Brömsens droppar" komma att bli väl kända. År 1651 promoverades Bröms till medicine doktor vid universitetet i Padua och snart därefter återvände han hem till Sverige.

Redan dagen efter sin ankomst till Stockholm blev Sven Bröms kallad till drottning Kristina. Han blev hennes livmedikus 1652 och kom att tillhöra den grupp av lärda män som samlades vid Kristinas hov. År 1655 blev Sven Bröms inkallad och tjänstgjorde under fyra år som fältläkare och Karl X Gustavs livmedikus. I professor Rogbergs anteckningar beskrivs han som "en liten hurtig gubbe med rakt, svagt hår, kalott, pipskägg, svart sammetsrock, liten silvervärja med förgyllt fäste; log och såg mild ut; svor aldrig; brukade aldrig tobak." Han var intresserad av teologi och gav 1681 ut en förkortad förklaring över Luthers mindre katekes.⁷

Sven Bröms gifte sig i februari 1653 med Katarina Emporagria, dotter till biskopen i Strängnäs Erik Emporagrius. Hon dog 1657.

Bröms gifte sig 1663 med Catharina Helleday, dotter till en handelsman i Stockholm. Med henne fick han två barn Catharina och Elisabeth, men kort efter den senares födsel dog modern. År 1676 var det meningen att Bröms skulle ha deltagit som Karl XI:s livmedikus i slaget vid Lund. Dr Bröms var då 64 år, och hans hälsa hade varit vacklande. Han var också "trött på hovlevnaden," varför han begärde avsked från hovtjänsten och började avveckla sin praktik i Stockholm. Han flyttade 1676 hem till Ockelbo med sina båda döttrar, tolv och nio år gamla.

Doktor Bröms farfar, kyrkoherden Sveno Johannis i Ockelbo (död 1610) hade 1598 bytt till sig Wij-hemmanet plus fem andra hemman i Wij by och så bildat säteriet.

Sven Bröms bodde på Wij, tills han 1685 sålde sina egendomar i Gästrikland till mågen Johan Silfverklou – Catharina Cederströms morfar. År 1687 flyttade den då 75-åriga dr Bröms till sin måg Carolus Carlssons hem i Västerås, där Bröms avled år 1693.

SAMUEL GYLLENADLER

Farmors morfar

Född 1607 i Eneby i Östergötland, son till Nicolaus Petri. Samuel blev biskop. Han gifte sig 1637 med biskopsdottern Margareta Jönsdotter Gothus. De fick sju barn.

Samuel Gyllenadler (född Enander) var hovpredikant hos drottning Kristina 1647, utnämnd till superintendent vid svenska armén och garnisonerna i Tyskland 1648, biskop i Linköpings stift 1655, adlad 1658. Han avled 1670 och begravdes i Linköpings domkyrka. Elgenstierna skriver:

Han var en lärd, myndig och förmögen biskop, stod i mycken nåd hos pfalzgreven, sedermera konung Karl X Gustaf, och hade dennes naturlige son Gustaf Carlsson, sig anförtrodd till uppfostran, var vid 1660 års riksdag prästerskapets talesman, då han ombeddes att göra drottning Kristina föreställning för hennes avfall från lutherska läran och hennes påviska gudstjänst på slottet.⁸

Samuel Gyllenadler var gift andra gången med Brita Nilsdotter, dotter till superintendenten i Kalmar magister Nicolaus Eschillii och Brita Hansdotter. Samuel och Brita fick tio barn.

MARGARETA JÖNSDOTTER GOTHUS

Farmors mormor

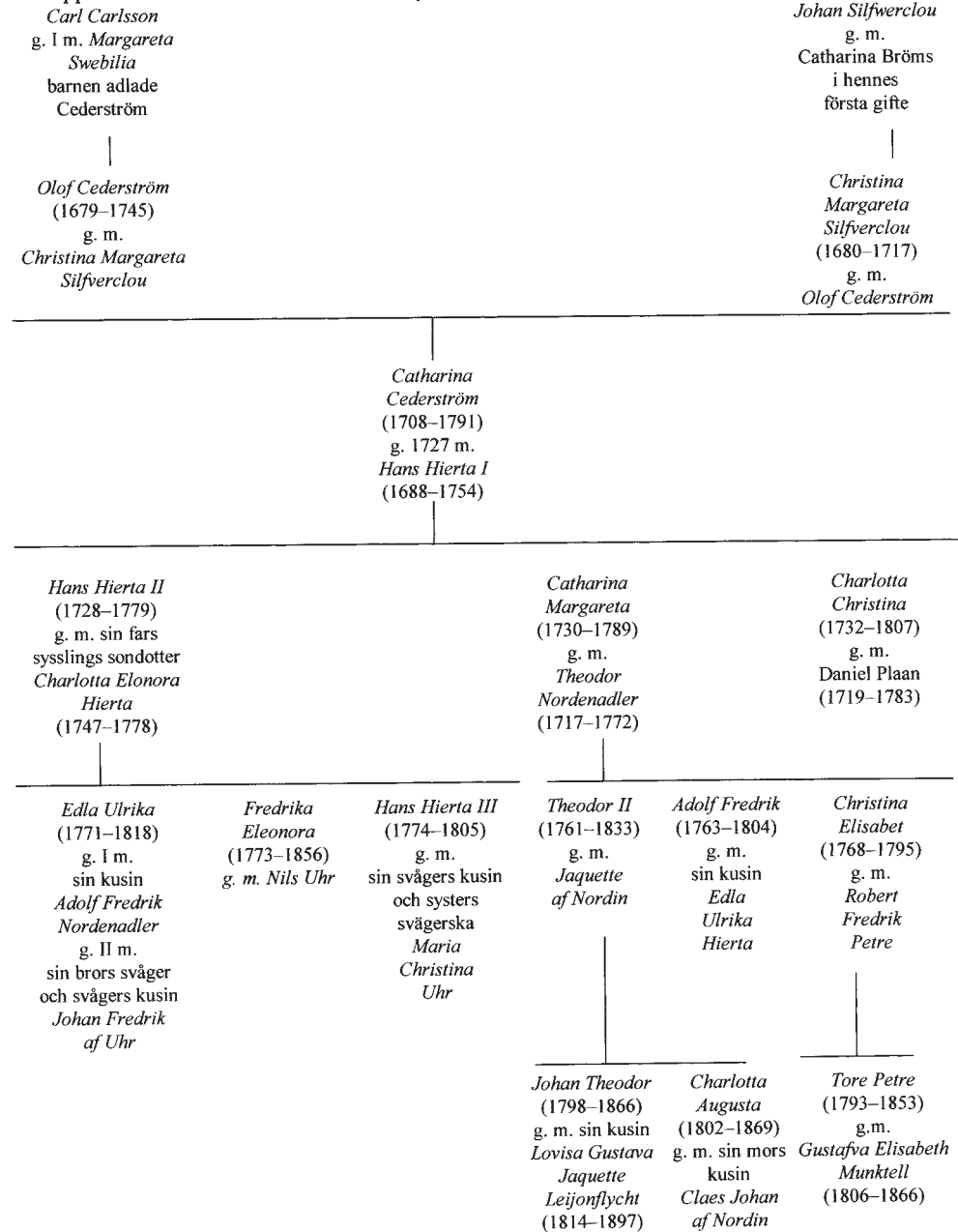
Född 1621 i Eneby som enda barnet till biskopen i Linköping Jonas Petri Gothus och Elisabeth Olofsdotter. Hon gifte sig 1637 med Samuel Gyllenadler. Margareta dog 1651 och begravdes i Linköpings domkyrka.

CATHARINA CEDERSTRÖMS ANOR

I F II:1 Olof Cederström Friherre, riksråd Född 1679-09-28 Bodde Beatelund i Ingarö sn och Lisma i Huddinge sn Gift 1705-03-16 Död 1745-03-20	4 Ff III:1 Carolus Carlsson Biskop Född 1642-11-24 i Kalmar Bodde i Västerås m.fl. platser Död 1707-07-14 Begravd Västerås domkyrka Gift 1675-05-26 med M. Swebilia (2:a ggn med Catharina Bröms)	8 Fff IV:1 Carl Joensson Borgare, handelsman, Rådman Bodde i Kalmar	
	5 Fm III:2 Margareta Adelsberg Swebilia Född 1659-08-11 Bodde i Västerås m.fl. platser Gift 1675-05-26 Död 1688-02-28	10 Fmf IV:3 Olaus Swebilius Ärkebiskop 1681 f. 1/1 1624 på Råby (H- län) Teol. dr 1675, biskop 1678 Död 1700-06-29. Begravd i Uppsala domkyrka	9 Ffm IV:2 Catharina Gertdotter v. Glaen Bodde i Kalmar
FÄDERNE PROBAND I I:1 Catharina Cederström Född 1708-09-01 Bodde i Stockholm, Vij, Ockelbo och Högbo Gift 1727-09-27 Död oktober 1791	6 Mf III:3 Johan Gottman Silfverklou Gift 1680 Död 1688	11 Fmm IV:4 Elisabeth Gyllenadler Född 1639-10-04 i Linköping Död 1680-03-01.	21 Fmf V:6 Ingeborg Larsdr Född 1596 d. 1672
MÖDERNE 3 M II:2 Christina Margareta Silverclou Född 1680 Bodde på Beatelund i Ingarö sn och Lisma i Huddinge sn Gift 1705-03-16 Död 1717-01-05	7 Mm III:4 Catharina Bröms Född 1664-10-05 Bodde på Wij, Ockelbo Gift 1680 Död 1735-11-03 Gift 2:a ggn med Carolus Carlsson	14 Mmf IV:7 Sven Bröms Född 1612 i Ockelbo Arkiater, livmedikus Död 1693 i Västerås	22 Fmmf V:7 Samuel Gyllenadler Född 1607-09-20 Död 1670-12-17
		15 Mmm IV:8 Catharina Margareta Helledaij	23 Fmmm V:8 Margareta Jönsdr Född 1621. Död 1651
			28 Mmff V:13 Johannes Bröms 1580–1653. Kyrkoherde, Ockelbo

SLÄKTTAVLA ÖVER FAMILJERNA CEDERSTRÖM, HIERTA OCH NORDENADLER

Anm. I nedanstående släkttavla anges endast de av Hans Hiertas och Catharina Cederströms barn som uppnådde vuxen ålder och bildade familj



Jacquette af Nordin –antavla⁹

2 F II:1 Johan Magnus af Nordin Friherre f. 1746 i Stockholm b. Stockholm g. 1:a ggn 1772 m. Sara Lucia In de Betou g. 2:a ggn 1801 m. Beata Charlotta Rosenberg d. 1823 på Forsbacka	4 Ff III:1 Carl Magnus Nordin Teol. doktor f. 1712 b. Bygdeå g. 1744 m. Margareta Stecksenia. d. 1773	8 Fff IV:1 Måns Carlsson Nordin Länsman i Ragunda tingslag f. 1662 vid Kopparberget g. 1687 d. 1745	16 Ffff V:1 Carl Nilsson Bröms Löjtnant f. omkr. 1620, d. 1709 g. 1645
		9 Ffm IV:2 Ingeborg Jönsdotter f. 1667 i Havdsjö i Revsunds Revsunds sn (Jämtl.) d. 1719	17 Fffm V:2 Britta Östensdotter d. 1676 i Anklamm i Pommern
FÄDERNE PROBAND 1 I:1 Jacquette af Nordin f. 1778 b. Högbo g. 1796 m. Översten Teodor Nordenadler d. 1818 på Högbo	5 Fm III:2 Margareta Stecksenia. f. 1721 b. Bygdeå g. 1744 m. Carl Magnus Nordin d. 1793	10 Fmf IV:3 Johannes Israelis Stecksenius b. Indalen	
	11 Fmm IV:4 Sofia Renmarck b. Indalen		
MÖDERNE 3 M II:2 Sara Lucia In de Betou f. 1748 i Stockholm b. Stockholm och Forsbacka g. 1772 d. 1787 på Forsbacka	6 Mf III:3 Johan In de Betou Politieborgmästare i Stockholm		
	7 Mm III:4 Vendla Wiesendorff		

Hjalmar Petre – antavla nr I och A ¹⁰

Antavla nr I – Hjalmar Petre – generation I:I-V:8.

2 F II:1 Thore Petre Brukspatron f. 1793 b. G. Hammarby o. i Hofors g. 1823 d. 1853	4 Ff III:1 Robert Fredrik Petre Brukspatron f. 1760 b. Hofors g. 1:a ggn 1789 m. Christina Elisabeth Nordenadler g. 2:a ggn 1804 Med Catharina Elisabeth Augerstein d. 1838	8 Fff IV:1 Jacob Fredrik Petre Brukspatron f. 1712, bodde på Hofors g. 1:a ggn 1749 m. M E Uhr o 2:a g. 1764 m. B S Braunjohan d. 1778	16 Ffff V:1 Johan Robert Petre Borgmästare, brukspatron 1661-1726
			17 Fffm V:2 Anna Catharina Christiernin f. 1680, g. 1705, d. 1726
FÄDERNE PROBAND I I:1 Hjalmar Petre Brukspatron f. 1832 b. Hammarby g. 1:a ggn med Helena Sophia Berg g. 2:a ggn med Madeleine Laure d. 1898	5 Fm III:2 Christina Elisabeth Nordenadler f. 1768 b. Hofors g. 1789 d. 1795	9 Ffm IV:2 Maria Elisabeth Uhr f. 1726 på G. Hby g. 1749 d.1762	18 Ffmf V:3 Johan Nilsson Uhr Brukspatron f. 1684 g.2:a ggn 1724, d 1741
			19 Ffmm V:4 Anna Christina Mackejj f. 1698, g. 1724, d. 1763
MÖDERNE 3 M II:2 Gustafva Elisabeth Munktell f. 1806 g. 1823 b. G. Hammarby o. i Hofors, d. 1866	10 Fmf IV:3 Theodor Nordenadler Överstelöjtnant f. 1717 b. Åbyn, Hälsingland g. 1753 d. 1772	11 Fmm IV:4 Catharina Margareta Hierta f. 1730 b. Högbo och Åbyn g. 1753 d. 1789	20 Fmff V:5 Anders Nordenadler Assessor f. 1683 g. 1:a ggn 1713 d.1761
			21 Fmfm V:6 Elsa Catharina Psilander 1678-1740
6 Mf III:3 Johan Jacob Munktell Bergsråd	7 Mm III:4 Eva Gahn		22 Fmmf V:7 Hans Hierta Överste, brukspatron f. 1688, g. 1727, d 1754
			23 Fmmm V:8 Catharina Cederström 1708-1791

Antavla A – Hjalmar Petres farfars farfar Johan Robert Petre – generation V:I-VII:4

<p>32 Fffff VI: 1 Robert Petre Borgmästare, brukspatron</p> <p>f. 1614 på Montrose, Skottland Flydde till Sverige vid 14 års ålder 1628 b. Arboga</p> <p>g. 1645</p> <p>d. 1690</p>	<p>64 Fffff VII:1 Georg Petre Borgmästare i Montrose, Skottland C:a 1550-1627</p> <p>f. ca 1550</p> <p>d. 1627</p>		
<p>FÄDERNE</p>	<p>65 Fffff VII:2 Regina Edmonstone</p> <p>b. Montrose i Skottland</p>		
<p>PROBAND</p>	<p>16 Ffff V:1 Johan Robert Petre f. 1661 i Arboga Borgmästare, brukspatron b. Arboga och Hofors</p> <p>g. 1:a ggn 1701 med Catharina Reenstjerna g. 2:a ggn 1701 med Anna Catharina Christiernin</p> <p>d. 1726</p>		
<p>MÖDERNE</p>	<p>66 Fffff VII:3 Lorentz Höijer Borgmästare</p> <p>b. Arboga</p>		
<p>33 Fffff VI:2 Margareta Höijer</p> <p>f. 1626</p> <p>b. Arboga</p> <p>g. 1645</p> <p>d. 1690</p>	<p>67 Fffff VII:4 Elisabeth Petri</p> <p>b. Arboga</p> <p>Av samma släkt som Laurentius och Olaus Petri</p>		

SLÄKTEN PETRES HÄRKOMST

Robert Petres äldste kända anfader var borgmästaren i Montrose i Skottland Georg Petre (född omkr. 1580, död 1627). Dennes tre söner invandrade till Sverige 1628 eller 1629. Yngst av dem var Robert Petre (1614–1690). Montrose skulle med tiden bli namnet på en av släkten Petres egendomar i Hofors. Ett epitafium över Robert Petre och hans hustru Margareta Höijer är uppsatt i Arboga stadskyrka.¹⁰

KAROLINEN ROBERT PETRE D.Y.

Robert Petre d.y. (1678–1725, ogift) har efterlämnat en dagbok för åren 1702–1709, publicerad i Karolinska krigares dagböcker. Därmed har hans minne kommit att leva. Dagbokens utförliga och personligt färgade skildringar lämnar viktiga upplysningar om tillståndet i den svenska armén under Karl XII:s ryska fälttåg och har i stor utsträckning utnyttjats av den svenska historiska forskningen. Robert Petre d.y. tillhörde Hälsinge regemente, vilket ingick i Lewenhaupts armé i Livland, och Robert deltog bl.a. i slagen vid Gemäuerthof, Lessna och Poltava. Han tillfångatogs vid Poltava och tillbragte sin fångenskap i Solvytschegodsk, dvs. på samma plats som Hans Hierta, sedermera brukspatron på Högbo bruk. Båda återvände till Sverige 1722. Under åren i fångenskap, 1710–1722, bör Hans Hierta och Robert Petre d.y. haft god tid att bli bekanta med varandra.

En dotterdotter till Hans Hierta, Christina Elisabet född 1768 gifte sig 1789 med auditören, bergsrådet och brukspatronen Robert Fredrik Petre på Hofors. Bröllopet ägde rum på Hans Hiertas karolinergård – Högbo bruks herrgård. Ättlingar i rakt nedstigande led från detta äktenskap fanns år 1999 i Trollhättan och Göteborg.

Johan Fredrik af Uhr – antavla¹¹

2 F II:1 David af Uhr Brukspatron f. 1734 b. Kungsgården g. 1765 med Justina Catharina Reftelius d. 1818	4 Ff III:1 Johan Nilsson Uhr Brukspatron f. 1684 b. G. Hammarby g. 1:a ggn 1709 m. Catharina Mört g. 2:a ggn 1724 m. Anna Christina Mackejj d. 1741	8 Fff IV:1 Nils Larsson Uhr Kronobefallningsman i Härjedalen	16 Ffff V:1 Lars Andersson Skräddare i Gävle 1640-1652 17 Fffm V:2 Margareta Håkansdotter
	5 Fm III:2 Anna Christina Mackejj Brukspatron f. 1698 b. G. Hammarby g. 1:a ggn 1716 m. David Kammecker g. 2:a ggn 1724 m. Johan Nilsson Uhr d. 1763	10 Fmf IV:3 Isac Mackejj d.y. Brukspatron f. b. Gammelstilla bruk g. d. 1705	20 Fmff V:5 Isac Mackejj d.ä. f. ca 1610, g. 1/1 1647 Brukspatron d. 1692 21 Fmfm V:6 Anna Leufstadia f. ca 1620 i Österlövsta
FÄDERNE PROBAND I 1:1 Johan Fredrik af Uhr Brukspatron f. 1769 b. Kungsgården g. 1:a ggn 1806 m. Edla Ulrika Hierta g. 2:a ggn 1826 m. Regina Marie Boman		11 Fmm IV:4 Catharina Collin f. b. Gammelstilla g. d. 1789	
MÖDERNE 3 M II:2 Justina Catharina Reftelius f. 1738 b. Stockholm Kungsgården g. 1765 d. 1797	6 Mf III:3 Carl Reftelius Konsulatsekreterare i Alger		
	7 Mm III:4 Hedvig Emerentia Ström		

A. H. Göransson – antavla¹²

2 F II:1 Göran Fredrik Göransson Brukspatron, grosshandlare o. konsul Född 20/1 1819 i Gävle Gift 1842 Död 12/5 1900 i Sandviken Begravd i Sandviken	4 Ff III:1 Anders Petter Göransson Grosshandlare Född 22/8 1789 i Askersund Gift 1815 Död 1/11 1850	8 Fff IV:1 Göran Berg Borgare och rådman Född 13/8 1744 Gift Död och begravd 1805 i Askersund	16 Ffff V:1 Sven Berg rådman, riksdagsman, f. 23/2 1701, d. 12/3 1751 i Askersund
			17 Fffm V:2 Catharina Jonsdotter Berg f. 11/7 1708, g. 1724, d. 12/3 1783 i Askersund
FÄDERNE PROBAND I I:1 Anders Henrik Göransson Brukspatron Född 26/8 1843 Gift Död 1910 i Sandviken Begravd i Sandviken	5 Fm III:2 Maria Catharina Elfstrand Född 1797 Gift 1815 Död 1851 i Gävle Begravd i Gävle	10 Fmf IV:3 Daniel Elfstrand Kommerseråd, grosshandl. Född 1748 Gift Död 1815 Begravd i Gävle	20 Fmff V:5 Daniel Elfstrand Grossh. f. 1705 i Älvkarleby, d. 1780 i Gävle
			21 Fmfm V:6 Maria Christina Blom f. 1721, död 1787 i Gävle
MÖDERNE 3 M II:2 Catharina Elisabeth Sehlberg Född 30/7 1820 Gift 1842 Död 1878 i Sandviken Begravd i Sandviken	6 Mf III:3 Nils Jacob Sehlberg Grosshandlare Född 1792 Gift Död 1865 i Gävle Begravd i Gävle	11 Fmm IV:4 Catharina Jäderlund Född 1769 Gift Död 1837 Begravd i Gävle	22 Fmmf V:7 Anders Jäderlund 23 Fmmm V:8 Maria Magdalena Mau Född 1748
			7 Mm III:4 Catharina Charlotta Wicklund Född 1796 Gift Död 1859 i Gävle Begravd i Gävle

Brukspatron Anders Henrik Göransson (1843–1910) gifte sig 1871 med Emma Sebardt och fick följande barn.

- SIGRID MARIA (1872–1963) ogift.
- ELLEN ELISABET (1874–1963) gift 1:a ggn med Ernst Ljungman (1872–1938), skild. Gift andra gången med Christian Bratt (1872–1958).
- EMMY HENRIETTE (1876–1959) gift med prof. Arvid Johansson (1870–1934).
- ANNA KATARINA (1878–1963) gift med Gustaf Olin (1872–1955).
- KARL ANDERS FREDRIK (1879–1960) gift med Solveig Spörck (1880–1967). Karl Fredrik var bruksdisponent vid Sandvikens Jernverks AB under åren 1920–1948.
- MARGARETA (1884–1985) gift med Axel Koraen (1876–1953).

Anders Henrik Göranssons far Göran Fredrik Göransson (1819–1900) föddes i Gävle. Han var son till Anders Petter Göransson och Maria Catharina Elfstrand.

G. F. Göransson var vice konsul i Gävle, grundare av Sandvikens Jernverks AB, Kommendör med stora Korset av Vasa Orden och Riddare av Nordstjärne Orden.

Gift 1842 med Katharina Elisabeth Sehlberg, född 1820. De fick följande barn.

- ANDERS HENRIK (1843–1910) brukspatron.
- ERNST FREDRIK (1845–1919) ingenjör. Gift med Louise Hjerpe (1853–1907).
- NILS JOHAN (1846–1919) godsägare. Gift första gången med Gabriella Cöster (1851–96) och andra gången med Laura Wiese (1868–1945).
- KATHRINA JOSEPHINA (1848–1931). Gift med hovapotekare Wilhelm Sebardt (1841–1918).
- KARL ALBERT (1850–84). Gift med Anna Eneström (1856–1925).
- ELISABETH MARIA (1853–1933). Gift med Tord Magnuson (1851–1929).

Anders Henrik Göranssons farfar Anders Petter Göransson (1789–1850) föddes i Askersund. Han var son till Göran Berg och Brita Christina Stark. Anders Petter gifte sig 1815 med Maria Catharina Elfstrand (1797–1851), dotter till kommerserådet och grosshandlaren i Gefle Daniel Elfstrand (1748–1815) och Katarina Jäderlund (1769–1837). De fick följande barn.

- CATHARINA MARIA (1817–71) gift 1837 med tullförvaltaren i Gävle Johan Michael Cöster (1797–1870).
- ULRIKA SOFIA (1818–60) gift med grosshandlaren i Gävle, brukspatronen och R.N.O. Vilhelm Elfbrink (1813–70).
- GÖRAN FREDRIK (1819–1900) (ovan).
- CARL GUSTAF (1820–39) student.
- ANDERS THEODOR (1822–63) klädesfabrikör.
- JOSEFINA (1824–69) gift med landssekreteraren, R.N.O. Anders Jakob Thomée (1812–74).
- HERMAN DANIEL född 1828. Grosshandlare.

Anders Henrik Göranssons farfars far Göran Berg (1744–1805) föddes i Askersund. Han var son till Sven Berg Andersson och Catharina Jonsdotter Berg. Göran Berg var borgare, handlande och rådman i Askersund.

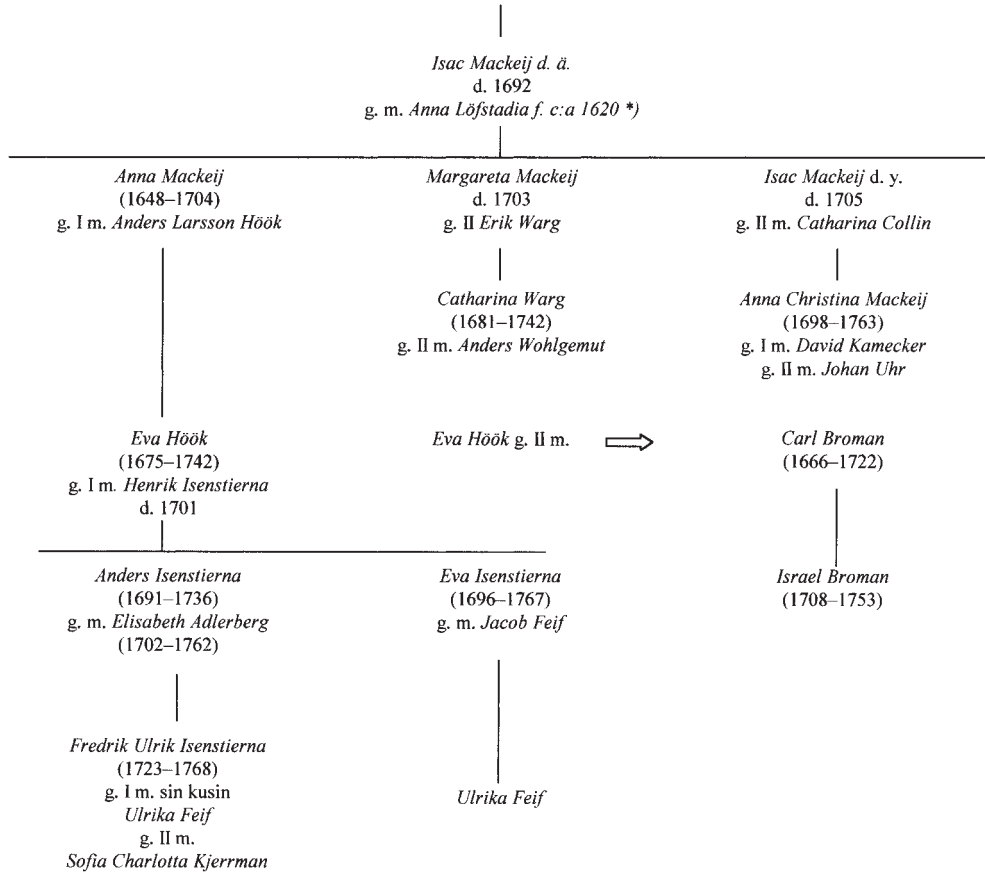
Första gången gift med Brita Christina Stark (1750–1790). De fick 7 barn.

Andra gången gift med Catharina Margareta Stark (1752–1824) med vilken han fick 3 barn.

Anders Henrik Göranssons farfars farfar Sven Berg Andersson (1701–1751). Han var son till Anders Svensson och gift med Catharina Jonsdotter Berg. De fick under åren 1725–45 sammanlagt 15 barn. Av barnen var Anders, Jonas, Carl och Göran Berg borgare i Askersund. Gustaf Berg, född 1739, blev lantmätare och Olof Berg, född 1740, blev brukspatron.

Rudolf Mackej – antavla¹³

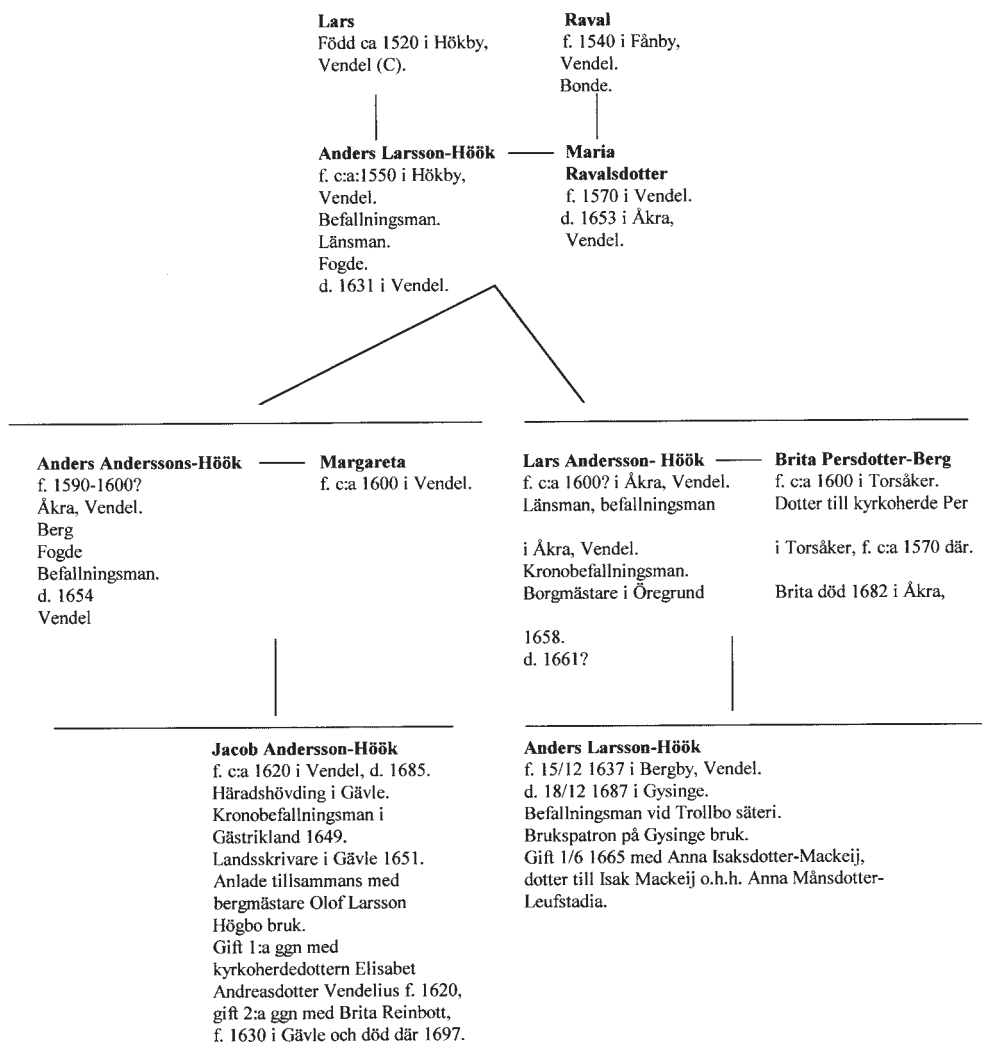
Rudolf Mackej
f. i Skottland
inflyttade till Sverige 1629



*) Anna Löfstadias föräldrar: Kyrkoherden i Österlövsta Måns Ivarsson - Leufstadius o.h.h. Anna Höök. Måns härstammade från Åkerby, Österlövsta och modern Anna Andersdotter Höök var dotter till Anders Höök född ca 1550 i Hökby, Vendel.

Anders Höök blev farfar till Jacob Höök på Högbo bruk och till Anders Höök på Gysinge bruk. Släktbanden mellan familjerna Mackej och Höök på Gysinge blev alltså täta.

Anders Larsson - Höök på Gysinge bruk och Jacob Andersson Höök på Högbo bruk- antavla¹⁴



Fältmarskalk Gustaf Mannerheims anfäder på svärdssidan¹⁵

FARFARS FARFARS FARFAR

Marhein, Hindrik

f. 1618 i Holland; inflyttad omkr. 1640 till Gävle; vann burskap där 1651; delägare i och förvaltare vid Tolvfors bruk; bokhållare 1659 vid Palmstruchska banken; g. 1650; d. 1667-06-16; begr. i Storkyrkan, Sthlm.

FARFARS FARFARS FARMOR

Gammal Olofsdotter, Margareta

f.? i Gävle; g. 1650; d. 1674-06-14; begr. i Storkyrkan i Stockholm; dotter till borgare Olof Gammal i Gävle och Helena Nilsdotter.

FARFARS FARFARS FAR

Marheim, adlad Mannerheim, Augustin

f. 1654-02-12 i Gävle; förvaltare av de Oxenstiernska godsens i Estland 1684-1694; adlad 1693-03-18; gift 1688-05-03; bosatt på Vrå i Tibble sn (Upps); d. 1732-04-09; begr. i Tibble kyrka; ledamot av exekutionskommisionen fr.o.m. 1699-12-01.

FARFARS FARFARS MOR

Olderman, adlad och adopterad Cronstedt, Anna Elisabet

f. 1665-05-29; g. 1688-05-03; d. 1737-07-21.

FARFARS FARFAR

Mannerheim, Johan Augustin

f. 1706-08-08; friherre (år 1776); överste; b. Tärnö i Husby sn o. Århammar i Nykyrka sn i Södermanland; g. 1747-10-04; d. 1778-08-26; begr. Husby-Oppunda kyrka, Södermanland.

FARFARS FARMOR

Söderhielm, Helena Maria

f. 1722-02-18; d. 1793-04-23.

FARFARS FAR

Mannerheim, Carl Erik

f. 1759-12-14 på Nisshyttans bruk i Sätters sn, (Kopparbergs län); finsk greve Mannerheim; en av Anjalamännen; g. 1796-07-14; d. 1837-01-15; begr. i Villnäs.

FARFARS MOR

von Willebrand, Vendla Sofia

f. 1779-05-06; g. 1796-07-14; d. 1863-10-29 på Artokais i Reso sn.

FARFAR

Mannerheim, Carl Gustaf

f. 1797-08-10 på Villnäs i Lemo sn i Finland; greve, landshövding; g. 1832-08-12; d. 1854-10-09.

FARMOR

von Schantz, Eva Vilhelmina

f. 1810-09-02; g. 1832-08-12; d. 1895-05-19.

FAR

Mannerheim, Carl Robert

f. 1835-02-01 i Viborg, Finland; greve; gift 1862-12-31; död 9/10 1914.

MOR

von Julin, Hedvig Charlotta Helena

f. 1842-03-25; g. 1862-12-31; d. 1881-01-23.

Mannerheim, Carl Gustaf Emil

Fältmarskalk, riksföreståndare; f. 4/6 1867 på Villnäs i Finland; g. 1892-05-02 med Anastasie Arapov; f. 1872-01-09; skilda 1919. Gustaf Mannerheim dog 27/1 1951.

Litteratur och källförteckning

Kommentarer

Följande förtjänar att framhållas om valet av läst och refererad litteratur.

Kapitel 1 om landskapet Gästrikland grundar sig främst på studier av *P. Budtz* bok "Vägvisare till forntiden i Gästrikland" (1994) och artiklar av *Evert Badou* från 1965 och 1973.

I boken "Från Gästrikland 1959" publicerade *Gästriklands kulturhistoriska förening* en utförlig och rikt dokumenterad framställning om Gästriklands järnhantering av *fil hedersdoktor Petrus Norberg*. Verkställande utskottet och redaktören ansåg "det vara betydelsefullt, att Norbergs grundliga, sakrika och omfattande undersökning om Gästriklands järnhantering, som allt sedan forntiden spelat en huvudroll i landskapets näringsliv, tillföres vår förenings publikationsserie". Norbergs verk är en ovärderlig källa vid allt studium av bergsmännens och järnbrukens historia i Gästrikland.

Kapitel 2-5 om järnhanteringen i Gästrikland i denna bok baserar sig främst på Norbergs drygt 280 sidor långa artikel. Jag har gjort koncentrerade referat och citat ur hans mycket detaljerade och kameralt präglade verk. Syftet har varit att ge läsaren en översiktlig beskrivning av Gästriklands hyttor och hamrar sett ur Norbergs perspektiv.

Innehållet i kapitel 2-5 grundar sig också bl.a. på *Bertil Boëthius* bok: "Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk" (1951) och *Hans Furuhagens* bok "Mercurius och Vulcanus. En krönika om järnet i Sverige" (1997). Vidare har *Göran Rydén*s "Rapport över inventering för projektet JÄRNRIKET i Hofors, Ockelbo och Sandvikens kommuner" (1985) varit en mycket konkret och viktig källa för mig. Andra författare, vilkas litteratur haft betydelse för innehållet i nämnda kapitel är *Gert Magnusson*, *Elis F. Heckscher*, *K. G. Hildebrand*, *Lars Magnusson*, *Birger Steckzén* och *Alf Åberg*.

Richard Ringmars doktorsavhandling "Gästriklands bergsmän, Kronan och handelskapitalet" (1999) har varit en inspirerande källa till kapitel 1-5 och 7.

Innehållet i Ringmars avhandling är både intressant och lättillgängligt. Författarens goda språkkänsla bidrar också till att man läser avhandlingen med stor behållning.

Bibliotekarien *Anna Lisa Hillbom* har givit mig ovärderlig hjälp med underlag till kapitel 6 om de kvinnliga brukspatronerna i Gästrikland. Vidare har hon haft vänligheten att skänka mig en omfattande, och med stor omsorg framtagen, förteckning över litteratur och tidningsartiklar om landskapets alla järnbruk. Jag har tagit in den under ett särskilt avsnitt i litteraturförteckningen.

Kapitel 8 om Högbo bruk grundar sig delvis på otryckt material och på arkivmaterial från Sandvikens kommun. *Hans Beskows* bok "Högbo Bruk" (1960) är viktig för den som söker fördjupad kunskap om Högbos historia och bebyggelse. *Gösta Sandins* "Handledning för guider på Högbo" har också varit en viktig kunskapskälla.

Avsnitten i kapitel 9 om Hans Hiertas upplevelser som karolin baserar sig främst på dagböcker skrivna av löjtnant *F. C. von Weihe*, överste *C. M. Posse* och fältprästen *Andreas Westerman*. De deltog under långa perioder både i samma stridsenhet och som medfångar till Hans Hierta. Litteratur av *Alf Åberg*, *Frans G. Bengtsson*, *R. Fåhraeus*, *Peter Englund* och *Herman Lindqvist* har också varit till stor hjälp då jag sökt kunskap om Hans Hiertas regemente och hans tillvaro som karolin. Peter Englund lämnar i boken "Poltava", i kapitlet om fälttåget, en avromantiserad skildring av karolinernas vardag. Vidare kan nämnas *Alfred Janssons* artikel "Karolinen på Högbo Bruk" i "Från Gästrikland år 1961" och kyrkoherde *Samuel Hedmans* långa - över 20 tryckta sidor - likpredikan över Hans Hierta år 1754.

Kapitel 11 om Sandvikens Jernverks utveckling baserar sig främst på det omfattande materialet i *Sandvik AB:s* tre jubileumsskrifter och *Sigrid Göranssons* bok "Några bidrag till Sandvikens historia tiden 1862-1868 Samlade af Sigrid Göransson" (1912). *Gösta Carlestams* doktorsavhandling "Samhällsbyggarna vid Storsjön" (1986) har även varit till stor hjälp. Den som söker fördjupad kunskap om orten Sandvikens tillblivelse rekommenderas varmt att läsa den sistnämnda litteraturen.

De genealogiska avsnitten i appendix om Hans Hierta, Catharina Cederström och övriga adessläkter i min bok grundar sig nästan helt på *Gustaf Elgenstiernas* "Den introducerade svenska adelns ättatavlor". Den genealogiskt intresserade finner ytterligare uppgifter om ett antal bruksägarfamiljers härstamning i appendix till boken.

Otryckta källor

Bouppteckning efter Hans Hierta och Catharina Cederström, Riksarkivet, Svea Hovrätt.

Hedman, Samuel, *Likpredikan över Hans Hierta*, Kungl. Biblioteket.

Härnösands landsarkiv: enskilda arkivet A:320 om Kopparberg Hofors Sågv AB och enskilda arkivet A:300 om Wij säteri och bruk i Ockelbo

Kyrkböcker för bl.a. Ovansjö o Högbo, SVAR, Ramsele.

Lindblad, Hans, *Hierta och kärleken – känslor i politiken./Om Lars Johan Hierta/*. Gefle Dagblad, 18/4 1998.

Lindström, Kerstin, Litteratur om Sandviken. Förteckning utarbetad vid Sandvikens bibliotek.

Magnuson, Elisabeth, *Om Högbo Bruk*.

Rättsprotokoll Uppland-Gävleborg nr 284, Bergskollegii arkiv.

Sandin, Gösta, *Handledning för guider på Högbo*.

Slottsarkivet i Stockholm, 1726 års BrefBok.

Stockholms stadsarkiv: Hovförsamlingens kyrkböcker DII:1

Stora nordiska kriget. Avd. 14 Krigsfångar ser II, volymer 6 och 7, Krigsarkivet.

Stora nordiska kriget. Likvidationer no. 671 Hans Hierta, Krigsarkivet.

Tryckta källor

Andersson, Tord (1998), *Mannen i tornet. Om Stora Holmsund*. Gävle

Axell, Olof m.fl. (1999), *C som i Coromant – En marknadsledares utveckling* utgiven av Sandvik AB. Sandviken.

Badou, Evert (1965), "Gävletrakten under vikingatiden" i *Från Gästrikland*. Gävle.

Badou, Evert (1973), "Gästriklands forntid" i R Holmströms- S A Svensson (eds), *Gästrikland*. Malmö.

Bengtsson, Frans G. (1968), "Till uttåget ur Sachsen" i *Karl XII:s levnad*. Stockholm.

Bengtsson, Frans G. (1968), "Från Altranstädt till Fredrikshall" i *Karl XII:s levnad*. Stockholm.

- Beskow, Hans (1954), *Bruksherrgårdar i Gästrikland*. Stockholm.
- Beskow, Hans (1959), *Högbo Bruk*. Högbo.
- Boëthius, Bertil (1951), *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden*. Den svenska arbetarklassens historia. Stockholm.
- Braudel, Fernand (1988), *Kapitalismens dynamik*. (Sv. övers. Gunnar Sandin). Stockholm.
- Broberg, Anders (1990), *Bönder och samhälle i statsbildningstid. En bebyggelse- arkeologisk studie av agrarsamhället i Norra Roden 700–1350*. Stockholm
- Budtz, Palle (1994), *Vägvisare till forntiden i Gästrikland*. Gävle.
- Carlestam, Gösta (1986), *Samhällsbyggarna vid Storsjön*. Gävle.
- Dahlgren, E. W. (1923), *Louis De Geer 1587–1652: Hans liv och verk 1–2*. Uppsala.
- Dandanelle, Ingvar (1994), *Bergsmansliv i Torsåker-Hofors. Glimtar ur bygdens historia före 1750*. Hofors.
- Dandanelle, Ingvar (1998), *Bruks- och bergsmansliv i Hofors-Torsåker. Glimtar ur bygdens historia efter 1750*. Hofors.
- Elfstrand, Percy (1919), "En gammal Gefle-släkt" i *Meddelande från Gästriklands Kulturhistoriska Förening 1919*. Gefle.
- Elfstrand, Percy (1923), "Peter Brändström. En storborgare i Gefle under den gustavianska tiden" i *Meddelande från Gästriklands Kulturhistoriska Förening 1923*. Gefle.
- Elfstrand, Percy (1924), "En skotsk patriciersläkt i Gefle" i *Meddelande från Gästriklands Kulturhistoriska Förening 1924*. Gefle.
- Elgenstierna, Gustaf (1925–1936, faksimilupplaga 1998), *Den introducerade svenska adelns ättartavlor, del I–IX*. Stockholm.
- Englund, Lars-Erik (1986), "Arkeologisk järnforskning i Gästrikland" i *Från Gästrikland 1986*. Gävle.
- Englund, Peter (1988), *Poltava*. Stockholm.
- Englund, Peter (1989), *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm.
- Englund, Peter (1998), *Minnet av Poltava. Ögonvitnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg*. Stockholm.
- Eriksson, Gösta A. (1955), *Bruksdöden i Bergsslagen efter 1850*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 15. Stockholm.

- Furuhagen, Hans (1997), *Mercurius och Vulcanus, Stockholm. En krönika om järnet i Sverige*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 32. Stockholm.
- Fåhraeus, Rudolf (1923), "Karl XI och Karl XII" i *Sveriges historia till våra dagar, del 8*. Stockholm.
- Gruvberger, Nils (1972), "Rederinäringen i Gävle under 1800-talet" i *Från Gästrikland 1972*. Gävle.
- Göransson, Sigrid (1912), *Några bidrag till Sandvikens historia under tiden 1862-1868*. Gefle.
- Hagberg, B (1909), *Gefle-Dala Järnväg 1855-1908*. Gefle.
- Hagerman, Maja (1996), *Spåren av kungens män*. Stockholm
- Haglund, Wilhelm (1978), *Levebröd. Strövtåg i minnet och brukshistorien*. Stockholm.
- Heckscher, Eli F. (1935,1949) *Sveriges ekonomiska historia sedan Gustav Vasa, I - II*. Stockholm.
- Heckscher, Eli F. (1944), "Den svenska järnhanteringens historia" i Adamsson, Rolf - Jörberg, Lennart (eds) (1972), *Problem i svensk ekonomisk - historisk forskning*. Lund.
- Heckscher, Eli F (1946), *Historieuppfattning*. Stockholm.
- Heckscher, Eli F (1957), *Svenskt arbete och liv*. Stockholm.
- Hedblom, Folke (1958), "Gästriklands äldre bebyggelsenamn" i *Från Gästrikland 1958*. Gävle.
- Hedebrant, Olle m.fl. (1987), "125 händelserika år" i *Omvandlingen*. Sandviken.
- Hedin, Göran (ed.) (1937), *Ett svenskt jernverk. Sandviken 1862-1837*. Uppsala.
- Hedlund Karl (1932), *Gästrikland och järnet*. Svenska Turistföreningens årsbok. Stockholm.
- Hildebrand, K-G (1986), *Svenskt järn. Sexton- och sjuttonhundratals. Exportindustri före industrialismen*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 20. Stockholm.
- Hjärthner - Holdar E (1993), *Järnets och järnmetallurgins introduktion i Sverige*. Stockholm.
- Hobroh, Gunnar (1953), "En gästrikebergsmans minnen från privilegiernas sista år." i *Från Gästrikland*. Gävle.
- Holm, Nils (1989) *Kanalen: en lokal miljöangelägenhet*. Sandviken.
- Humbla, Ph. (1946), *Ur Gävle stads historia*. Gävle.

- Hülphers, Abraham A:son (1793), *Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland och Gefleborgs län. Förste afdelningen om Gestrikland*. Västerås
- Högberg, Staffan (1972), "Gävles roll i 1700-talets utrikeshandel och sjöfart" i *Från Gästrikland 1972*. Gävle.
- Isacson, Maths (1998), "Bergskollegium och den tidigindustriella järnhanteringen" i *Daedalus, Tekniska Museets Årsbok*. Stockholm.
- Isacsson, Olov (1995), *Vallonbruk i Uppland – människor och miljöer*. Stockholm.
- Jansson, E. Alfred (1961), "Karolinen på Högbo" i *Från Gästrikland*. Gävle.
- Jönsson, Oskar (1950), *Vad en bykista kan innehålla*. Åshammar.
- Karlsson, Per-Arne (1990), *Järnbruket och ståndssamhället. Institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700–1770*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 25. Stockholm.
- Kihlberg, Leif (1964), *Lars Johan Hierta i helfigur*. Stockholm.
- Källström, Olle (1973), "Gästrikland genom seklerna" i R Holmström– Artur Svensson (eds), *Gästrikland*. Malmö.
- Larsson Smepust (1958), "Erik Larsson Smepusts dagbok", i Åberg Alf, *Karolinska dagböcker*.
- Lindqvist, Herman (1993), *Historien om Sverige: Gustav Vasa och hans söner*. Stockholm.
- Lindqvist, Herman (1994), *Historien om Sverige. När Sverige blev stormakt*. Stockholm.
- Lindqvist, Herman (1995), *Historien om Sverige. Storhet och fall*. Stockholm.
- Lindqvist, Herman (1997), *Historien om Sverige. Gustavs dagar*. Stockholm.
- Lindqvist, Herman (1998), *Historien om Sverige. När riket sprängdes och Bernadotte blev kung*. Stockholm.
- Lindqvist, Herman (1999), *Historien om Sverige. Ånga och dynamit*. Stockholm.
- Lundkvist, Sven (1962), "Gävles utrikeshandel vid 1500-talets mitt" i *Från Gästrikland 1962*. Gävle.
- Lyth, Joachim Matthiae (1958), "Joachim M Lyths dagbok" i Åberg Alf, *Karolinska dagböcker*.
- Lönnroth, Ami, Matsson, Per Eric (1996), *Tidningskungen Lars Johan Hierta – den förste moderne svensken*. Södertälje.
- Magnusson, Gert (1997), "Bergsmän, arbetare, bönder, gruvor, hyttor och oxar.

Kring den äldsta industrialiseringen av Sverige" i Petterson J-E (eds), *Svenskt järn under 2500 år. Från gruopigor och smeddrängar till operatörer*. Stockholm.

Magnusson, Lars (1995), "Stormaktsdrömmens sammanbrott – en förutsättning för Sveriges ekonomiska utveckling sedan 1700-talet" i Dahlgren S. – Jansson T. – Norman H. (eds), *Från Stormakt till Smånation*. Stockholm.

Magnusson, Lars (1996), *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm.

Nihlen, J. (1949), *Studier rörande äldre svensk järntillverkning*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 2. Stockholm.

Norberg, Petrus (1959), "Gästriklands hyttor och hamrar" i *Från Gästrikland*. Gävle.

Nordström, A. (1987), *Bergsmän och brukspatroner*. Stockholm.

Norrby, J. (1984), *När Forsmark brann*. Forsmark.

Ohlmark, Åke, Bæhrendtz, Nils Erik (1981), *Svensk kulturhistoria*. Stockholm.

Richter H., (1940), (ed) Swab, A och Robsahm, C. M. (1940), *Journal under en resa genom Gästrikland 1796*. Lund.

Robert Petres och C. M. Posses dagböcker 1702–1709. *Karolinska krigares dagböcker*. Stockholm.

Rahmqvist, Sigurd, *Det medeltida Sverige, Bd 11, Gästrikland* (1998). Stockholm

Ringmar, Richard (1960), *Bergsmän i bergslag*. Otryck lic.-avhandling, Ekonomisk historiska institutionen, Uppsala universitet. Uppsala.

Ringmar, Richard (1997), "Bergsmansbruk i bergslagsbygder" i Petterson J-E (eds), *Svenskt järn under 2500 år. Från gruopigor och smeddrängar till operatörer*. Stockholm.

Ringmar, Richard (1999), *Gästriklands bergsmän, Kronan och handelskapitalet. Aktörer och institutionella spelregler i bergsmansbruket, 1650–1870*. Uppsala.

Rydén, Göran (1985), *Rapport över inventering för projektet JÄRNRIKET i Hofors, Ockelbo och Sandvikens kommuner*. Gävle.

Rydén, Göran (1997), "Mästersmedernas uttåg? Den svenska järnhanterings förändring före götstålets entré" i Petterson J-E (eds), *Svenskt järn under 2500 år. Från gruopigor och smeddrängar till operatörer*. Stockholm.

Sacklén, J. F. (1822), *Sveriges läkarehistoria, del I*. Nyköping.

Sandin, Gösta, Sjödin, Stig och Skogsberg, Stig (1985), *Slaggsten och syren: en bok om Sandviken*. Sandviken.

- Stenmark, Berndt (1999), *Det gamla bruket skall inte dö. En bok om Gästrik-Hammarby*. Sandviken.
- Steckzén, Birger (1957), (ed) *Hofors Bruks historia*. Göteborg.
- Söderberg, Tom (1946), "Handel och samfärdsel" i *Ur Gävle stads historia*. Gävle.
- Söderberg, Tom (1948), "Bergsmän och brukspatroner i svenskt samhällsliv" i *Det levande förflutna. Svenska historiska föreningens folkskrifter*, 12. Uppsala.
- Wiman, Lars-Gösta (1988), "Sven Bröms - arkiater och brukspatron i stormakt-tidens Sverige" i *Från Gästrikland 1989-1990*. Gävle.
- Wiman, Lars-Gösta (1988), "Släkten Bröms i Ockelbo. Lovtal över Sven Bröms vid begravningen i Västerås domkyrka 1693" i *Från Gästrikland 1989-1990*. Gävle.
- "Friedrich Christian von Weihs dagbok 1708-1712" i Carlsson, Ernst *Historiska handlingar del. 19 n:o 1 år 1902*. utg. av Kongl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Uppsala.
- Åberg, Alf (1957), "Första avsnittet. Tiden intill år 1800" i Steckzén, Birger (ed) *Hofors Bruks historia*. Göteborg.
- Åberg, Alf (1958), *Karolinska dagböcker*. Stockholm.
- Åberg, Alf och Göransson, Göte (1988), *Karoliner*. Stockholm.
- Åberg, Alf (1991), *Fångars elände*. Stockholm.
- Åhrman, L. E. (1861), *Beskrifning över Provinsen Gestrikland*. Stockholm.

Om bruken i Gästrikland – Referenslitteratur anvisad av bibliotekarie Anna Lisa Hillbom, Gävle

OSLÄTTFORS

Ett **blad** ur järnbruksrörelsens historia i Gästrikland. Bouppteckning från Oslättforskogarna. [Av] A. M. W. (Arbetarbladet 28/4 1932.) Kolaren Johan Andersson i Skarvtorpet, död 1835.

Gudmundsson, Göran, Färgsättningsdokumentation av Oslättfors bruk. Gävle 1981.85 s. Ill. (Rapporter från läns museet i Gävleborgs län. 1981:1.) Duplic.

Hobroh, Gunnar, Arbeten och näringsliv hos en koltorpare åren 1771–1818. (FG 1950, s. 5–77). Ingår under titeln "En koltorpares dagbok" i förkortat skick i Hille vår hembygd. 1956. S. 239–244. Pehr Jonsson, koltorpare, 1751–1822. Han bodde på Skarvsjötorpet på Oslättfors bruks mark.

Sandberg, Elon, Kring Oslättfors bruk och dess kolartorpare 1849–1900. Uppsats i etnologi. Påbyggnadskurs 01/3 betyg. Uppsala universitet vårterminen 1978. Upps. 1978.39.s. Litt.

Steiner, Bosse, Oslättfors storstad i miniatyr fast det är länge sen. (Gästriklands Tidning 7/3 1980.)

OCKELBOVERKEN

Backström S [ten], Ockelboverken. Några anteckningar ur dess historia. 1–2. (Arbetarbladet 14/12 1927, 21/12 1927.)

Berglund, L. E. Järnbruken i Ockelbo. (Från Gästrikebygder 1925, s. 39–60.) Sven Bröms, Kungl. Livmedicus, bruksägare, 1612–1693. Wij bruk, Åmots bruk, Åbro masugn, Brattfors bruk, Katrineberg (i Bollnäs socken).

Berglund, L. B. Några glimtar från Ockelbo järnbrukstid. 1–2. (Arbetarbladet 1939: 31/3, 3/4.) Ingår även i: Från Gästrikebygder 1925 under titeln: Järnbruken i Ockelbo.

Beskrifning öfver Ockelboverken. [Sth1m 1887.] 23 S.

Bidner, Josef, Brömsarna och annat folk i Ockelbo. (Ju1hälsning 1959, s. 119–127.)

Bidner, J[osef], Gruvan, Åbron och Brattfors. - Ockelboverken 300 år 1973. (Pålsgården) 1972, s. 12-27.) Även som särtryck med omslagstitel: Ockelboverken 300 år. Brattfors förr och nu.

[**Björkström**, Sigfrid], Smedens berättelse om Ockelboverken. [Av] Sigfrid B - m. (Gefle Dagblad 22/7 1929.)

Brummer, Jan-Carl, Ockelboverken. (GP 1908: 29/2.)

[**Dalkvist**, Oskar], Ockelbodramat. 1-2. [Av] Kameralist. (Arbetarbladet 18/6 1926, 28/6 1926.)

De **gamla** Ockelboverken och Kopparfors. Några data och fakta om en gammal bruksindustri. (Gefle Dagblad 27/6 1944.) 1800-talet blev en nedgångsperiod för Ockelboverken. 1816 hade J. A. S. Åberg förvärvat brukskomplexet, och hans förmyndare J. F. Krook planerade vissa ändringar mellan de olika enheterna. Detta mötte motstånd bland arbetarna och ledde till uppsägningar och vräkningar. Då J. F. Krook avled 1886, övertogs Ockelboverken 1887 av Kopparfors AB, som kort därpå uppgick i Stora-koncernen, som då redan övertagit driften av massafabriken i Norrsundet.

Hillbom, Anna-Lisa, Kvinnliga brukspatroner i Gästrikland. (FG 1987, s. 47-59.) Om Katarina Bröms (1664-1735) som ledare för Ockelboverken.

Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige. Bd 5. Sthlm 1864. S. 316-317 om Ockelboverken.

[**Lindahl**, Carl Fredrik], Svenska millionärer. Minnen och anteckningar af Lazarus [pseud.]. Saml. 2. Sthlm 1898. S. 254-261 (om bruksägaren J. A. S. Åberg). Uppgifter ur denna samling bör tas med en viss försiktighet.

Lindberg, G[ustaf], Ockelboverken. Gefle 1890.

Nordin, K[arl] G[eorg], Kvinnliga brukspatroner i Gästrikland. (Förf:s Strövtåg i Gästrikland. 1958. S. 69-73.) Om Katarina Bröms och bildandet av Ockelboverken.

Några data och erinringar om en industri med gamla anor. 1-8 [Av] -m. (NP 3/1, 16/1, 4/3, 16/3, 8/4, 20/4, 14/12 1933, 5/1 1934.) 6. Några data ur Brattfors bruks historia. -7. Något om Årnots bruk - natur och bebyggelse. - 8. Katrinebergs bruk.

BRATTFORS

Berglund, L. E., Det gamla bruket. (Pålsgården 1947, s. 11-19.)

[**Vestin**, M.], Brattfors, ett gammalt Ockelbobruk. [Av] Wood. (Arbetarbladet 22/8 1927.)

JÄDRAÅS

KJellberg, L., Ett brukssamhälle på Ockelboskogarna. [Av] L. K-g. (Gefle Dagblad 8/11 1924.)

ÅBRONS MASUGN

Bergkvist, Tord, Malmförsörjningen vid Åbrons masugn 1733–1745. Framlagd vid 40-poängsseminarium i historia [ekonomisk-historisk inriktning]. Distansundervisning. Gävle u. å. 19 s. + bilagor (10 s.). Utförlig beskrivning av malmtransportvägen från Vintjärns gruvor till Åbron och Åmot. Duplic.

ÅMOT

Fritzinger, Gunnar, Gamla Åmot. När järnbruket anlades. (Pålsgården 1956, s. 12–17.)

[**Åge**, Karl Johan], Med järnfora från Åmot till Norrsundet. [Av] Kl. (Gefle Dagblad 1927: 9/6.)

[**Åge**, Karl Johan], Minnen från bruksrörelsen på Åmot. [Av] Kl. (Gefle Dagblad 15/10 1927.)

Petrebruken

HAMMARBY

Björk, Carl, Petres och järnets Hammarby blev träets. (Herrgårdar och bruksöden.) (Arbetarbladet 24/1 1963.)

[**Björkström**, Sigfrid], Tore Petres Hammarby. En gammal smeds historier från järnbrukets storhetstid. [Av] Sig Frid. (Gefle Dagblad 10/9 1927.)

[**Dalkvist**, Oskar], Den första tvekampen mellan bruksägare och bolagsfurstar. När det Wallenbergska väldet krossade den stolta Petresläkten. [Av] Kameralist. (Arbetarbladet 4/11 1925.)

[**Grane**, August], Petreernas Hammarby i Ovansjö. Från bergsbruksdrift till modern träförädling. [Av] Sockenbo. (Gefle Dagblad 8/12 1943.)

Hammarby förr och nu. [Av] Rex. (Gefle Dagblad 16/12 1938.)

Handlingar uti rättegången emellan J. J. Petre och J. Fougberg angående börd

till en sjättedel i Hammarby bruk. U. o. 16/5 1791. 16 s.

Mattsson, Fritjof, Åttiotalen: ödesmättade årtionden för det lilla brukssamhället Hammarby. (Gästriklands Tidning 5/12 1980.)

Murray, Carl-Adolf, Några anteckningar om det gamla Hammarby. (Ovansjö hembygdsförenings jubileumsskrift 1982, s. 51-58.)

Storviks Hammarby. [1-2.] (GP 20/1 1934, 17/3 1934.) 1. Om Hammarby bruk och släkten Petre. - 2. Behandlar huvudsakligen två kända personer från Hammarby: Samuel Hammarinus, hovpredikant, kyrkoherde i S: ta Klara och i Bromma, död 1667. Mäster Samuelsgatan i Sthlm är uppkallad efter honom; Anders Uppström, 1806-1865, professor i Uppsala, specialist på gotiska språket.

HAMMARBY: KRATTE MASUGN

Bovallius, Ragnar, Några historiska data från en gammal bruksgård inom Torsåkers bergslag. (Kratte-Masugn, en högborg för den skogliga undervisningen inom Gävleborgs län, 1946. S. 19-33.) Kratten var först masugn, blev senare skogsskola och därefter konferensgård.

Dackman, Erland, Kratte masugn. Några historiska data om. Utg. av Skogsvårdsstyrelsen i Gävleborgs Län Gävle 1979. 7 s. Ill. (Skrifter. 9.)

Eriksson, William, Hyttornas minnesvård. Torsåker 1961. Om Kratte masugn s. 24.

Det **gamla** bevaras på Kratten. [Av] Mason. (Gefle Dagblad 17/10 1959.)

Norberg, Petrus, Gästriklands hyttor och hamrar. Gävle 1959. Om Kratte masugn s. 95-102.

Nyström, Gunnar, Försvunna järnbruk: Kratten. (Gästriklands Tidning 23/6 1978.)

HOFORS

Björk, Carl, Från myrmalm till kvalitetsstål. "Hofors bruks historia". (Arbetarbladet 25/4 1957.)

Björkström, S[igfrid], Bergsbruket i Gestrikland. De nordiska sagornas järnbäraland. 3-4. (Gefle Dagblad 9/5 och 16/5 1925.)

Dandanell, Ingvar, Den första bebyggelsen och de första industriella anläggningarna i Hofors fram till 1700-talets början. (Hofors - ett brukssamhälle. 1979, s. 7-27.)

Frölén, Folke, Major Gösta Lilliehöök på Hofors – knekt, förvaltare och föreläsare. (Ur ett bruks historia. 5.) (Gefle Dagblad 11/6 1955.) Gustaf Lilliehöök, förvaltare på Hofors bruk efter reorganisationen 1880.

Frölén, Folke, Ur ett bruks historia. 1-5. (Gefle Dagblad 2/4, 9/4, 30/4, 4/6 och 11/6 1955.)

Gamla rostugnen i Hofors som blev konserthall. [Av] Jonas. (Arbetarbladet 11/12 1930.) Arbetsförhållanden vid rostugnen i gångna tider.

G[rane], A[ugust], När Petreernas gestrikevälde ramlade. (Gefle Dagblad 21/12 1929.)

Hjorth, O., Hofors bruk förr och nu. (GP 31/12 1924.)

Hofors aktiebolag. Sthlm 1898. 17 s. Ill.

Hofors bruk genom tiderna. Hofors 1934. 39 s. Ill.

URFORS BRUK

Hofors bruks historia: Red.: Birger Steckzén. [Sthlm] 1957. 635 + [18] s. Ill. litt.

Nilsson, Eric S[ixten], Glimtar från Hoforsbygden i gången tid. När drottning Kristinas livmedikus ägde Hoforsbruk. (Arbetarbladet 14/12 1944.) Dr Sven Bröms i Ockelbo ägde en tid andelar i Hofors.

R[yden], F. A., Ett och annat ur Hofors bruks historia. [Av] F. A. R. (Arbetarbladet 16/12 1925.)

Tragiskt 50-årsminne högtidlighålles i Hofors. (NP 8/2 och 12/2 1945.) Takraslet i nya valsverket 1895, då 15 personer dödades. Minneshögtid på Torsåkers kyrkogård.

Åberg, Alf, Ett framgångsrikt gästrikebruk. (Ekonomisk revy 1957, 307-311.)

[**Jansson**, Eric R.], Brukshistoria från Uhrfors. [Av] Nygårds – Eric. (Gästriklands Tidning 11/5 1979.) Bygger på A. G. Anderssons forskningar.

Urfors bruk i Ovansjö. (GP 28/5 1938.) Anlagt 1758 av brukspatron Anders Uhr, Kungsgården, nedlagt 1877. 1882 startade där Hofors hästskofabrik.

URFORS: KUNGSFORS BRUK

Jansson, Holger, Kungsfors var fåbodar – och stort Petrebruk. (Gefle Dagblad 13/10 1967.)

Järbing, Joel, Kungsfors bruk. (Järbo i gästrikebygd. 1982. S. 86-104.)

Valbobruken

Om bruken och bergverken i Valbo socken. Utdrag ur några årsberättelser till Bergskollegium. (MGFF 1904, s. 1-8.) ingår även i: Johansson, Nils, Utdrag ur källor och litteratur rörande Valbo socken. 1920. S. 29-35.

FORSBACKA BRUK

Björkström, S[igfrid], Litet smedprat från Forsbacka. Då byggmästare Härden reste upp dammbröstat och andra historier efter "smedernas gunstling". (Gefle Dagblad 12/6 1926.)

[**Dalkvist**, Oskar], Ett gästrikejärnverks märkliga öden. Forsbacka, en f.d. Lundebergsdomän, som sönderfallit. [Av] Kameralist. (Arbetarbladet 14/10 1925.)

[**Dalkvist**, Oskar], Några anteckningar om släkten Hårleman och Forsbacka bruk. Ett bidrag till bruksdomänernas uppkomsthistoria. [Av] Kameralist. (Arbetarbladet 1/2 1929.)

Fagerstabrukens historia. [1-2.] [Fagersta] 1957-58. Dessa delar omfattar sexton-, sjutton- och adertonhundredatalen. Forsbacka och de övriga i koncernen ingående företagen behandlas jämsides i de olika tidsavsnitten.

G[ustafsson], T[ure], Från järnbruk i Gästrikland. [Av] T. G. (Rehnberg, Mats, Järnbruksminnen. 1952. S. 54-73.)

Haglund, **Ernst**, Forsbackaverken. (Utanvessarn 1934, s. 5-9.) Ur: Brukskoncerten. Fagersta tjänstemannaklubbs publ. 1932, s. [3-9]. Ägareförteckning m.m.

Hedlund, Karl, Från osmundjärn till stångjärn. Kring Fagerstabrukens historia. (Gefle Dagblad 10/4 1958.) Bygger på K. G. Hildebrands Sexton- och sjuttonhundredatal första volymen av "Fagerstabrukens historia".

Hedlund, Karl, Kring Forsbacka bruks öden. 1-2. (Gefle Dagblad 15/5 och 16/5 1958.) Bygger på Ö. Tigerstedt, Kavalkad", fjärde volymen av Fagerstabrukens historia.

Hedlund, Karl, Stångjärnshammaren vid Forsbacka. (Gefle Dagblad 17/4 1958.) Bygger på volymerna 2 och 3 av Fagerstabrukens historia: arton- och nittonhundredatalen.

Lindquist, Bengt, Några data om Österbergslagens historia och minnesvärda tider i Forsbackaverkens historia. ("Forsbackavärken" - en historia om kampen för jobben på en liten bruksort. 1984. S. 42-51.)

Montelius, Sigvard, Utterström, Gustaf, & Söderlund, E., Arbetare och arbetarförhållanden. Upps. 1959. XIV + 643 s. (Fagerstabrukens historia. 5.) Forsbacka bruk tillhörde Fagerstakoncernen och många uppgifter om bruket lämnas på olika ställen i boken.

[**Persson**, Per Nikolaus], Forsbacka bruk vid år 1800. Av Peder Allmenius. [pseud.]. (NP 11/6 1955.) Enligt Swab & Robsahms dagbok. 1796.

[**Persson**, Per Nikolaus], Forsbacka – det gamla fideikommisset. Av Peder Allmenius [pseud.]. (NP 21/12 1950, julläsning.) Historik med förteckning över ägarna genom tiderna.

[**Persson**, Per Nikolaus], Forsbacka bruk 300 år. Av Peder Allmenius [pseud.]. (NP 3/11 1951.)

VIKTER OCH MÅTT

Järnvikt

HUVUDSYSTEM

1 läst= 12 fat = 60 hundrader = 7200 osmundar

1 fat = 5 hundrader = 600 Osmundar (ökades under 1500 – talet från 480 osmundar)

1 hundrade (1 hunt) = 120 osmundar

1 osmund = ca 0,35 kg = 1 mark jämvikt

Efter 1604 utbyttes i jordeböckerna järnets vikt mot lispund och marker. 48 osmundar, som var skatten för ett öresland jord, motsvarade då 2 lispund á 20 marker. 1 lispund osmundjärn var då alltså = 24 osmundar och 1 mark var = 1 1/5 osmundar.

Den största viktenheten var **skeppund**

1 skeppund bergsvikt (för malm) var 20 lispund = 149,5 kg

1 skeppund tackjärnsvikt var = 26 lispund = 194,5 kg

1 skeppund stångjärnsvikt var = 20 lispund = 170 kg

1 lispund stångjärnsvikt var = 20 skålpund eller marker

1 lispund = 8,5 kg.

1 skålpund = 4,25 hg.

1 centner = 42,5 kg

Rymdmått

Träkol mättes i stigar; 1 stig = 12 tunnor = 20 hektoliter (1 stig är också = 1 läst)

Spannmål mättes i tunnor; 1 tunna = 8 fjärdingar = 146,6 liter

Men en tunna var också = 2 spann á 73,3 liter

Våta varor mättes också i tunnor och kannor; 1 tunna = 48 kannor

1 tunna var då 125,6 liter och 1 kanna var = 2,62 liter

1 stavrum **ved** = 8 ggr 5 ggr 4 kubikfot = ca 4,32 kubikmeter

Pengar

1590-talet - 1776

1 Daler silvermynt= 3 daler kopparmynt

1 Daler kopparmynt= 4 mark

1 Mark= 8 öre

1 Öre= 24 penningar

1776 - 1855

1 Riksdaler Banco eller Riksgälds= 48 skillingar

1 Skilling= 12 runstycken

1855 - 1873

1 Riksdaler Riksmynt= 100 öre

1873 -

1 Krona= 100 öre. (Samma värde som riksdalern)

Bildleverantörer

Gösta Carlestam

Ingvar Dandanell

Karl Elvert Erikssons bildarkiv

Gysinge Bruk

Göte Göransson

Göran Hansson

Jernkontorets porträttarkiv

Inge Lindgren, Gysinge Wårdshus

Länsmuseet Gävleborg (LMG)

Sandvik AB:s arkiv

Sandvikens kommuns Centralarkiv

Sandvikens näringslivs AB (NÄRAB)

Statens historiska museum

Statens Porträttarkiv (SPA)

Stenhusets samlingar i Gästrikke Hammarby

Stenmark, Bernt

Uppsala universitet

*

Omslag, baksidan: Hammarsmed.

Ur Olaus Magnus "Historia de gentibus septentrionalibus".

Försättsbild: Norra Varvet i Gävle, akvarell av Ferdinand Tollin från 1830-talet.
Bortom masterna skymtar på åns norra sida familjen Elfstrands hus inne i Gävle. (LMG.)

Eftersättsbild: Sandvikens Jernverk 1897 - interiör från Stora verkstadshuset med
Storhammaren efter målning av Axel Holmström. (Sandvik AB:s arkiv.)

NOTER

Inledning

¹ Hildebrand (1987), s. 10.

1. Om landskapet Gästrikland

¹ Ringmar (1999), s. 17.

² Budtz (1994), s. 13.

³ Budtz (1994), s. 25-55.

⁴ Ringmar (1999), s. 35.

2. Järntillverkningens olika epoker

¹ Baudou (1973), s. 17.

² Ringmar hävdar att den ökade järnproduktionen i Gästrikland under vikingatiden bör ha skett på initiativ av Mälardalsborna.

³ Humbla (1946), "Gävle stads historia", Gävle.

⁴ Budtz (1994), s. 57–164.

⁵ Magnusson, G (1997), s. 33 ff.

⁶ Furuhausen (1997), s. 26–30 och Magnusson L (1996), s. 133–134.

⁷ Budtz (1994), s. 33.

⁸ Magnusson, G (1997), s. 41 ff.

Ringmar (1997), s. 53 ff.

Boëthius (1951), s. 38-39.

⁹ Ringmar (1999), s. 19.

¹⁰ Boëthius (1951), s. 38-40.

¹¹ Furuhausen (1997), s. 43.

¹² Karlsson, P-A (1997), s. 14-15.

¹³ Furuhausen (1997), s. 45-46.

¹⁴ Boëthius (1951), s. 93.

¹⁵ Ibid s., 108.

¹⁶ Ibid s., 110.

¹⁷ Ibid., s. 109.

¹⁸ Magnusson, L (1997), s. 138–140.

- ¹⁹ Högberg (1972), s. 74.
- ²⁰ Haglund (1978), s. 89–90.
- ²¹ Lindqvist, H ”Historien om Sverige: När Sverige blev stormakt”; Stockholm 1994, s. 177 – 186.
- ²² Heckscher (1957), s. 119.
- ²³ Peter Englund beskriver i sin bok ”Det hotade huset” adelns föreställningar om samhället under storhetstiden och sin egen roll och ställning i relation till andra samhällsgrupper.
- ²⁴ Magnusson, L (1996), s. 145.
- ²⁵ Elgenstierna, G 1925–1936, faksimilupplaga 1998: ”Den introducerade svenska adelns ättartavlor”: del II, s. 120–122 (ätten Cronström).

3. Om Gästriklands bergsmän

- ¹ Dandanell (1994), s 3–12.
- ² Norberg (1961), s. 15–49.
- ³ Norberg (1961), s. 50–60.
- ⁴ Bergmästare Hans Steffens var verksam inom Gästriklands bergslag på 1640–1650- talet. Han efterträddes av bergmästaren Olov Larsson.
- ⁵ Norberg (1961), s. 59.
- ⁶ Ibid., s. 103.
- ⁷ Ibid., s. 102–103.
- ⁸ Rydén (1986), s. 37.
- ⁹ Norberg (1961), s. 61–62.

4. Järnbruken i Gästriklands Bergslag

- ¹ Detta avsnittet grundar sig till stor del på. Norberg (1961) s. 73–89. Norbergs källor har i sin tur bl.a. varit Alf Åberg, ”Hofors bruks historia”, redigerad Birger Steckzén, Göteborg 1957. Avsnittet grundar sig vidare på Göran Rydén ”Rapport över inventering för projektet JÄRNRIKET i Hofors, Ockelbo och Sandvikens kommuner”, Gävle 1985, s. 25–33.
- ² Dandanell (1994), s. 47 ff.
- ³ År 1560 betalade Erik en extraskatt på 1/2 daler medan sockenprästen fick punga ut med 5 daler i extraskatt. Den extraskatt som landets skattskyldiga betalade detta år skulle finansiera hertig Eriks, sedermera Erik XIV, friarresa till drottning Elisabeth i England.
- ⁴ Arkiater är en gammal titel för kunglig livmedikus.
- ⁵ Avsnittet baserar sig på Norberg (1961), s. 76–80.

- ⁶ Rydén (1985), s. 25.
- ⁷ En för avsnittet värdefull källa har varit Dandanell, "Bruks- och bergsmansliv i Hofors – Torsåker. Glimtar ur bygdens historia efter 1750", Hofors 1998, s. 19–35.
- ⁸ Norberg (1959), s. 80.
- ⁹ Rydén (1985), s. 25.
- ¹⁰ Dandanell (1998), s. 35.
- ¹¹ Ibid., s. 75.
- ¹² Norberg (1959), s. 81.
- ¹³ Ibid., s. 83.
- ¹⁴ Ibid., s. 81.
- ¹⁵ Ibid., s. 106.
- ¹⁶ Ibid., s. 84–86.
- ¹⁷ Ibid., s. 83.
- ¹⁸ Ibid., s. 87–89.
- ¹⁹ Avsnittet grundar sig Norberg (1959), s. 89–94.
- ²⁰ Åhrman, L E "Beskrifning över provinsen Gestrikland". Stockholm 1861.
- ²¹ Norberg (1959), s. 89.
- ²² Ibid., s. 91–92.
- ²³ B. K. A. Rättsprotokoll. Uppland-Gävleborg 1693–1710.
- ²⁴ Norberg (1961), s. 92.
- ²⁵ Ibid., s. 92.
- ²⁶ Rydén (1985), s. 46.
- ²⁷ Norberg (1959) s. 93.
- ²⁸ Ibid., s. 93.
- ²⁹ Rydén (1985), s. 46.
- ³⁰ Ibid, s. 47.
- ³¹ Avsnittet grundar sig på Norberg (1961), s. 95–96.
- ³² Ibid., s. 103.
- ³³ Ibid., s. 105.
- ³⁴ Norberg (1959), s. 106–110.
- ³⁵ Jönsson (1950), s. 13–14; där återges Hülphers redogörelse för David af Uhrs egendomar.
- ³⁶ Norberg (1959), s. 108.
- ³⁷ Ibid., s. 109.
- ³⁸ Norberg (1959), s. 111.
- ³⁹ Ibid., s. 112.

5. Järnbruken i övriga Gästrikland

¹ Norberg, (1959), s. 129–140.

² Ibid., s. 141–144.

³ Ibid., s. 145–155.

⁴ Ringmar (1999), s. 45.

⁵ Norberg (1959), s. 150 och Swab, A och Robsahm, C. M. ”Journal under en resa genom Gästrikland, 1796”. Utgiven av H. Richter. Lund 1940.

⁶ Norberg (1959), s. 153–154.

⁷ Norberg (1959), s. 155–163.

⁸ Elfstrand, P (1926).

⁹ Norberg (1959), s. 164–169.

¹⁰ Ibid., s. 170–183.

¹¹ Handlingar om Wij säteri och bruk finns i enskilda arkivet A:300 vid Härnösands landsarkiv och innehåller uppgifter för tiden 1534–1887.

¹² Handlingar om Kopparberg Hofors Sågv AB finns i enskilda arkivet A:320 vid Härnösands landsarkiv. Materialet omfattar främst kartor och ägobeskrivningar.

¹³ Rydén (1985), s. 74-76.

¹⁴ Ibid., s. 74-76.

¹⁵ Avsnittet grundar sig på Norberg (1959), s. 183–194.

¹⁶ Ibid., s. 186–187.

¹⁷ Ibid., s. 194–200.

¹⁸ Ibid., s. 196.

¹⁹ Ibid., s. 200–204.

²⁰ Ibid., s. 204–211.

²¹ Ibid., s. 211–219.

6. Tolv kvinnliga brukspatroner

¹ Hillbom, A. L. (1987), ”Kvinnliga brukspatroner i Gästrikland”.

Om Katarina Bröms (1664–1735) som ledare för Ockelboverken, (FG 1987, s. 47–59).

Norberg (1961).

² B. K. A. Bergverksrelationer. Uppland – Västernorrland 1645–1726: 843.

³ Norberg (1956), ”Hälsinglands järnbruk i gången tid”. 1956, s. 109–110.

⁴ Abrahamsson Hülphers (1793), ”Om Gästrikland”.

⁵ Bentzelius efterträdde Olaus Swibelius som ärkebiskop. Swibelius var Catharina Cederströms farmors far.

7. Gävle, handels- och sjöfartsstad

¹ En monografi, "Ur Gävle stads historia", gavs ut till stadens 500-års jubileum 1946. I den har Tom Söderberg skrivit ett intressant avsnitt med titeln "Handel och samfärdsel". Se även Fyhrvall (1901) och Aagårds stadshistoriska studie (1984) i projektet Medeltidsstaden, nr 62.

² Söderberg (1946), s. 126 f.

³ Ringmar (1999), kapitel 6 "Handel och finansiering" och kapitel 7 "Handelskapitalets penetration" rekommenderas den som önskar djupare kunskaper om Gästriklands bergsmäns relationer till köpmännen i Gävle och om Gävles utveckling som handels- och sjöfartsstad.

⁴ Ringmar (1999), s. 44–45.

⁵ Lundkvist (1962), s. 67 ff.

⁶ Ringmar (1999), s. 136.

⁷ Högberg (1972), s. 75.

⁸ Ringmar (1999), s. 135.

⁹ Högberg (1972), s. 70.

¹⁰ "Gästriklands Kulturhistoriska Förenings meddelanden år 1972" innehåller ett antal artiklar, vars innehåll koncentrerats kring ämnet Gävle som sjöfartsstad.

¹¹ Gruvberger (1972), s. 85.

8. Från Högbos bergsmän till Högbo Bruk 1999

¹ Norberg (1961), s. 118–123.

² Elgenstierna, G "Den svenska adelns ättartavlor". del I, s. 807–824 (ätten Cederström).

9. Hans Hierta— karolin och kammarherre

¹ Hedman, Samuel (1754), "Likpredikan över Hans Hierta", Kungl. Biblioteket.

² Bengtsson, F G (1968), *l*:367.

³ Bengtsson, F G (1968), *l*:287–293.

⁴ Fåhraeus, R "Sveriges historia till våra dagar, del. 8 – Karl XI och Karl XII", s. 380, Stockholm 1923 och Lindqvist, Herman, "Historien om Sverige, Storhet och fall", s. 385, Stockholm, 1995. Hänvisas sedan endast till Lindqvist (1995).

⁵ Lindqvist, H (1995), s. 385 och Fåhraeus (1923).

⁶ Lindqvist, H (1995), s. 392–404, Åberg (1982), s. 112–113.

⁷ "Stora nordiska kriget, Likvidationer no. 671", Hans Hierta, Krigsarkivet.

- ⁸ Detta avsnitt grundar sig på Lindqvist (1995), s. 407–423 och Englund Peter (1988), "Poltava", s. 34–38.
- ⁹ Åberg, A (1982), "Karoliner", s. 118.
- ¹⁰ Åberg (1982), s. 119 och Lindqvist (1995), s. 420–423.
- ¹¹ Ibid s. 119.
- ¹² Englund (1988), s. 39–45.
- ¹³ Åberg (1982), s. 121.
- ¹⁴ Lindqvist (1985), s. 423–431 och Åberg (1982), s. 122–126.
- ¹⁵ Joachim Matthiae Lyth, "Joachim M Lyths dagbok", utg. av Åberg, A i "Karolinska dagböcker", 1958.
- ¹⁶ Åberg (1982), s. 126–127.
- ¹⁷ Lindqvist (1995), s. 436–441.
- ¹⁸ Englund (1988); Bengtsson, F G "Karl XII:s levnad Från Altranstädt till Fredrikshall, II". Stockholm, 1968; Lindqvist (1995), kapitel 16 och 17; Åberg (1982), s. 128–131; Fåhraeus (1923), s. 380.
- ¹⁹ Englund (1988), kap. 29 "En näve full av jord".
- ²⁰ Avsnittet grundar sig främst på uppgifter från "Fr. Ch. von Weihes dagbok 1708 – 1712 i Historiska handlingar, del 19" utg. av Ernst Carlsson, Stockholm, 1902 och på "Andreas Westermans dagbok", utg. av Åberg, A i "Karolinska dagböcker", Stockholm, 1958.
- ²¹ Jansson, E. Alfred "Karolinen på Högbo", Gästriklands kulturhistoriska förenings meddelanden (1961), sid. 13–15. Gävle. Janssons framställning bygger även på fältprästen Westermans och löjtnanten F C von Weihes dagböcker.
- ²² Åberg (1982), s. 132–135.
- ²³ "Joachim Lyths dagbok", utg. av Åberg, A i "Karolinska dagböcker", 1958.
- ²⁴ Jansson, E. Alfred (1961), s. 16–19.
- ²⁵ "Stora nordiska kriget. Avd. 14 Krigsfångar ser II, volymer 6 och 7", Krigsarkivet.
- ²⁶ Ibid., volym 6 och 7.
- ²⁷ Jansson, E. Alfred (1961), s. 19–20.
- ²⁸ Englund (1988), s. 285.
- ²⁹ Åberg, A (1991), s. 126 ff.
- ³⁰ Jansson, E. Alfred (1961), s. 20–22.
- ³¹ Slottsarkivet i Stockholm, 1726 års Bref Bok.
- ³² Vissa uppgifter om Lars och Per Hierta har hämtats ur: Elgenstierna, G (1998), "Den introducerade svenska adelns ättartavlor", del III, s. 581–599 (ätten Hierta).
- ³³ Stockholms stadsarkiv: Hovförsamlingens kyrkböcker DII: I.
- ³⁴ Krigsarkivet, "Stora nordiska kriget", Likvidationer no. 671.
- ³⁵ Riksarkivet: "Militaria 4: I."

10. Släkten Hierta på Högbo bruk

- ¹ Elgenstierna, G (1998), del III, s. 581–599 (ätten Hierta).
- ² Ibid., del V, s. 446–451 (ätten Nordenadler).
- ³ Ibid., del VII s. 278–284 (ätten Siöblad).
- ⁴ Ibid., del VIII s. 478–481 (ätten af Uhr).
- ⁵ Ibid., del V s. 508–511 (ätten af Nordin).
- ⁶ Ibid., del IV s. 533–537 (ätten Leijonflycht).
- ⁷ Beskow, H (1959), ”Högbo Bruk”. Högbo, s. 35–44.
- ⁸ Ibid., s. 58–64.
- ⁹ Sandin, Gösta, ”Handledning för guider på Högbo”.
- ¹⁰ Riksarkivet: ”Diarier Krigs II, utg. 30–1749 ”, p. 195 och Jansson A (1961), s. 29–30.

11. Från Högbo Järn & Stål till Sandvik AB

- ¹ Hedin (1937), s. 13–18 Uppsala.
- ² Stenmark, Bernt (1999), sid. 90–93
- ³ Carlestam (1986), s. 112 (se även s. 58,64,67,73,87,88,93,101,103,105,111,113, 155,159–161 och 164)
- ⁴ Göransson, Sigrid (1912) ”Några bidrag till Sandvikens historia tiden 1862–1868”.
- ⁵ Ibid., Förord.
- ⁶ Ibid., s. 5–6.
- ⁷ Ibid., s. 6.
- ⁸ Hedebrant, Olle (1987), kapitlet ”125 händelserika år” i ”Omvandlingen” utgiven Sandvik AB. Sandviken
- ⁹ Olof Axell, Wilhelm Haglund, Claes Åke Hedström, Lars Ivar Hising, Lars Pettersson, Sven Wirfeldt (1999), ”C som i Coromant – En marknadsledares utveckling” utgiven av AB Sandvik Coromant, Sandviken.

Appendix

- ¹ Elgenstierna (1998), del III, s. 581–599 (ätten Hierta).
- ² Ibid., del VII, 523–527 (ätten Stake).
- ³ Lönnroth, Ami och Matsson, Per Eric (1996), ”Tidningskungen Lars Johan Hierta – den förste moderne svensken”, s. 7.
- ⁴ Elgenstierna (1998), del I, s. 807–824 (ätten Cederström).

- ⁵ Ibid., del VII, s. 183 (ätten Silfverklou).
- ⁶ Ibid., del III, s. 219–222 (ätten Gyllenadler).
- ⁷ Sacklén, J F (1822).
- ⁸ Elgenstierna (1998), del III s. 219–222 (ätten Gyllenadler).
- ⁹ Ibid., del V, s. 508–511 (ätten af Nordin).
- ¹⁰ Lohman (1737), ”Arboga känning”, s. 205. Genealogiska uppgifter finns även i prosten Carl-Adolf Murrays arkiv i det s.k. Stenhuset vid Gästrikre Hammarby herregård i Ovensjö församling.
- ¹¹ Elgenstierna, del VIII s. 478–481 (ätten af Uhr).
- ¹² Släkten Göransson – uppgifterna har hämtats ur Högbo bruks arkiv
- ¹³ Artikel publicerad den 10/9 1999 på Internet –tidskriften Röttes hemsida– av släktforskaren Stefan Simander, Viktor Rydbergsgatan 15, 752 42 Uppsala; släkten Rudolf Mackeij
- ¹⁴ Ibid., släkten Höök/Hökenhielm
- ¹⁵ Elgenstierna (1998), del IV, s. 170-174 (ätten Mannerheim).

PERSONFÖRTECKNING

A

Abrahamssons i Högbo – bergsmän, 164
Adelsköld, Claes, 242
Almgren, Petter, 116
Ambrosiani, Björn, 18
Anckarström, Johan Jacob, 145
Andersson, Erik, 70
Andersson, Lars, 88, 305, 310
Andersson, Nils, 80
Andersson, Olof, 268
Andreasdotter Vendelius, Elisabet, 162
Appelman, Gustav, 226
Arnell, Jonas, 225, 296
Arosell, Karl, 103, 106
August, kung av Polen och Sachsen, 184, 186

B

Barchaeus, Anders, 97, 138
Barnevik, Percy, 12, 279
Beck-Fries, Ebba, 105
Bedoire Fredriksson, Jean, 138
Behm Mikaelsson, Johan, 103
Behm, Albrekt, 103, 105, 129, 147
Behm, Brita, 129, 147
Behm, Sara, 147
Bellander, Tor, 131
Benedicks, Mikael, 138
Bengtsson, Erik, 70
Benzelius d.ä., Erik, 137, 145
Berg Jonsdotter, Catharina, 306, 308
Berg, Göran, 237, 306, 307, 308
Berg, Sven, 306, 308
Bergendal, Filip, 248
Berggren, Anders, 157
Berglind Eriksson, Olov, 129
Berndes, F.A., 169
Bessemer, Henry, 245, 246, 248
Björkman, Anders Ulrik, 135
Björkman, Axel Ulrik, 135
Björkman, Bengt Magnus, 135
Björkman, C. G., 264
Björkman, Carl, 260

Blom, Maria Christina, 306
Blomgren, E.A., 87
Bohman, L. G., 264
Borelius, Olaus, 292
Borneman, Georg Henrik von, 212
Braunjohan, Beata Sofia von, 72
Brodin, Erik, 160
Broman, Israel, 138, 146, 309
Broman, Karl, 138, 146
Bröms Nilsson, Carl, 301
Bröms Svenonis, Johannis, 119
Bröms, Catharina, 75, 113, 120, 134, 141, 142, 143, 144, 167, 168, 180, 218, 227, 235, 292, 293, 295, 299, 300, 322, 334
Bröms, Elisabeth, 88, 113, 144, 148, 167, 171
Bröms, Sven, 22, 49, 70, 117, 119, 120, 122, 133, 134, 141, 295, 297, 298, 299, 320, 321, 325
Bunge, Mårten, 121, 134
Bunge, Sven, 121
Bunge, Ulrika Eleonora, 120
Bure, Israel, 99

C

Caméen, Erland B., 120
Caméen, Sven, 168, 293
Carlsson, Carolus, 113, 120, 134, 141, 143, 168, 291, 292, 293, 295, 298, 299
Carlsson, Gustaf, 298
Carlsson, Rasmus, 99, 103, 105
Cederström, Beata, 225
Cederström, Carl, 121
Cederström, Catharina, 8, 74, 75, 144, 168, 180, 181, 218, 219, 221, 226, 227, 233, 234, 235, 291, 292, 293, 295, 296, 298, 299, 300, 302, 314, 315, 334
Cederström, Elizabeth, 168
Cederström, Helena, 168
Cederström, Margareta, 168
Cederström, Olof, 168, 180, 217, 218, 291, 292, 300
Cederström, Sven, 120, 225, 226, 227, 229, 293
Cederström, Tomas, 120
Christiernin, Anna Catharina, 302

Christiernin, Anna Katarina, 71, 146
Christiernin, Erik, 146
Collin, Catharina, 305, 309
Cronstedt, Anna Elisabet, 311
Cronstedt, Anna Helena, 221, 225
Cronstedt, Charlotta, 225
Cronstedt, Jonas, 225
Cronström d.y., Isak, 49, 135
Cronström Kock, Isak, 48, 49, 82, 97, 134
Cronström, Christina, 134, 135, 148
Cronström, Daniel, 135

D

Dahl, Isac, 167
Dahlberg, Dorotea Beata, 296
Dahlberg, Erik, 296
Dal-Brita, 267
De Besche, Willem, 45
De Geer, Louis, 45, 49, 316
De Leu, Gottfrid, 103
Depken, Klas, 103, 129, 136
Drakenhjelm, Maria Eleonora, 296
Dson Elfstrand, Daniel, 239
Dson Elfstrand, Per, 239
Dunders, bergsmän i Högbo, 164
Dwan, Georgii, 144, 167
Dwan, Nils, 143

E

Eckhoff, Hans Wilhelm, 242
Edström, Karl, 143
Ehrencrona, Erik, 112, 136
Elfbrink, Daniel, 115, 157
Elfbrink, Olov, 114, 115
Elfbrink, Ulla, 115, 148
Elfbrink, Vilhelm, 109, 115, 308
Elfstrand & Co, Daniel, 87, 93, 114, 237, 239
Elfstrand d.y., Per, 169
Elfstrand, Charlotte, 169
Elfstrand, Daniel, 114, 239
Elfstrand, Maria Catharina, 237, 307
Elfstrand, O. Ä., 157
Elis Margareta, 70, 90

Elis, Jeremias, 164
Elis, Jöran, 70
Emporagria, Katarina, 297
Emporagrius, Erik, 297
Englund, Peter, 189, 190, 212, 314, 332
Eriksson, Magnus, 31, 35
Eriksson, Per-Olof, 269
Erngren, Samuel, 72
Ersson, Erik, 258
Esbjörnsdotter-Berg, Anna, 88
Eschillii, Nicolaus, 298
Eskilsson, Johan, 99, 103, 105, 106, 126

F

Fogelmarck, Anna, 115
Fogelmarck, Emma, 115
Fogelmarck, Vilhelm, 109, 115
Folcker Pettersson, Jöran, 99
Franck, Petter, 103
Fredrik I, 211, 213, 215, 232, 296
Fredrik IV av Holstein Gottorp, 296
Funck, Johan, 82, 97, 164

G

Gagorin, rysk furste, 202
Gahn, Eva, 302
Gahn, Margareta Elisabeth, 90
Galiczin, rysk guvernör, 202
Gammal Olofsdotter, Margareta, 311
Gammal, Olof, 311
Gavelius Persson, Elias, 99, 105
Gertsdotter von Glaen, Catharina, 292
Gothus Jönsdotter, Margareta, 298
Gothus, Jonas Petri, 298
Grill, Klas, 138
Gustaf II Adolf, 41, 43, 45
Gustav III, 145
Gustav Vasa, 21, 35, 38, 39, 40, 42, 284, 285, 317, 318
Gyllenadler, Elisabeth, 296, 299
Gyllenadler, Samuel, 296, 298, 299
Göransson, Anders Henrik, 237, 250, 252, 264, 271, 307, 308
Göransson, Anders Petter, 237, 239, 307
Göransson, Ernst, 250, 264

Göransson, G. F., 8, 12, 109, 115, 169, 180, 237, 239,
245, 246, 247, 248, 250, 252, 257, 258, 261, 277,
307
Göransson, Herman, 248
Göransson, John, 250
Göransson, Josefina, 250
Göransson, Sigrid, 255, 256, 257, 314
Göransson, Sofia, 109, 115

H

Haglund, Wilhelm, 12, 54, 277, 337
Hammar Ersson, Lars, 103, 106, 112, 129
Hansdotter, Brita, 298
Hansson, Erik, 80
Hedblom, Bosse, 9, 171
Hedebrant, Olle, 269
Hedlund, Karl, 21
Hedman, Lars, 268
Hedman, Samuel, 185, 202, 218, 232, 314
Hedström, Clas Åke, 12, 279
Heike, Abraham, 132
Helleday, Catharina, 297
Hellgren, Margit född Magnuson, 172, 177
Henriksson, Sigfrid, 105
Heublein, Johan Paul, 132
Hierta Bengtsson, Lars, 282
Hierta Matsson, Ragvald, 284
Hierta Ragvaldsson, Lars, 284
Hierta, Bengt, 82, 135, 179, 221, 222, 281, 282, 283,
284, 285, 288, 289, 326
Hierta, Carl, 221
Hierta, Catharina Margareta, 74, 221, 224, 302
Hierta, Charlotta Christina, 226
Hierta, Hans, 8, 12, 54, 74, 75, 120, 144, 161, 168,
179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 189, 190,
192, 193, 195, 197, 199, 200, 201, 203, 211, 212,
213, 215, 217, 218, 221, 222, 223, 225, 227, 228,
229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 242, 245, 281,
282, 284, 287, 288, 289, 290, 291, 300, 302, 304,
314, 315, 335
Hierta, Hans II, 221, 222, 223, 225, 227, 233, 300
Hierta, Hans III, 221, 223, 225, 300
Hierta, Lars, 215, 281, 282, 283, 284, 287, 288, 289
Hierta, Lars Johan, 77, 245, 252, 265, 283, 287, 315,
318, 337

Hierta, Leonard, 197, 203
Hierta, Per, 215, 225, 226, 229, 282, 283, 336
Hising, Mikael, 138
Hiärne, Sofia Kristina, 106
Hiärne, Urban, 106, 167, 292, 293
Hoffman, Anders, 129
Hogg, Johan, 112, 165, 167
Holm, Johan, 248
Hvite, Trond, 181
Hyckert, C., 250
Håkansdotter, Margareta, 88, 305
Håkansson, Anders, 99
Hårleman d.y., Paco, 106
Hårleman d.ä., Paco, 106
Högberg, Hans, 258, 268
Högberg, Peter, 113, 148, 168
Högberg, Sara, 113, 114
Höglind, Lars Erik, 264
Höijer, Lorentz, 303
Höijer, Margareta, 303, 304
Hökenhielm, Per, 164
Höök Andersson, Jacob, 49, 62, 164, 310
Höök Larsson, Anders, 136, 137, 145, 148, 164, 309
Höök Larsson, Per, 136, 164
Höök, Eva, 138, 145, 146, 309

I

Isenstierna, Anders, 138, 146, 309
Isenstierna, Brita Charlotta, 145
Isenstierna, Fredrik Ulrik, 135, 138, 309
Isenstierna, Henrik, 145, 146, 309

J

Jacobsson, Olof, 258
Jansson, Per, 258
Jernfeld, Crispinus Olai, 144
Joensson, Anders, 70
Joensson, Carl, 292, 299
Johannis, Sven, 117, 297
Johansdotter, Catharina, 103
Jonsson, Olof, 260
Jäderlund, Anders, 306
Jäderlund, Catharina, 306

Järta, Hans, 283
Jönsdotter, Ingeborg, 301

K

Kammecker, David, 83, 145, 305
Karl X, 49, 77, 117, 136, 137, 141, 164, 180, 182, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 195, 203, 215, 283, 295, 296, 297, 298, 304, 315, 316, 317, 335, 336
Karl XI, 49, 77, 136, 137, 164, 180, 182, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 195, 203, 215, 283, 295, 296, 297, 304, 315, 316, 317, 335, 336
Karl XII, 168, 180, 182, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 195, 203, 215, 291, 296, 304, 315, 316, 317, 335, 336
Kjellin, Fredrik Adolf, 139
Kleman, Pontus, 245, 246, 248, 252, 265
Klingberg, Erland Teodor, 115
Klingberg, Karl, 115
Knipecrona, Tomas, 211
Knorring, Jöran Johan von, 135, 148
Kraemer, F. P., 248
Krok, Katarina, 297
Kröger Danielsdotter, Anna, 103
Kurbatow, Alexis, rysk bojar, 202
Königsdotter, Elin, 105
Königsson, Per, 105
Könman, Olov, 103

L

Lagerhielm, Lars Magnus, 242
Lagerlöf, Selma, 143
Larsson, Clara, 268
Larsson, Erik, 80, 318
Larsson, Olof, 49, 97, 105, 126, 162, 163, 164, 167, 227, 310, 332
Larsson, Wilhelm, 268
Leijel, David, 113, 129, 134, 142, 171
Leijonflycht, Gustaf, 224
Leijonflycht, Lovisa Gustava Jacqueline, 224
Leijonsköld, Karl, 117, 119
Leufstadius, Anna, 83
Liljeros, Lars, 257

Lilliehöök, Gabriel, 184, 242
Lilliehöök, Gustaf, 242
Lindberg, Petter, 248
Lindholm, Johannes, 264
Lindström, Janne, 264
Lundberg, Kristian, 109, 110, 116
Lundeberg, August, 109, 110, 116, 169
Lundeberg, Kristian Vilhelm, 110
Lundstedt, C., 264
Lundvik, C.V., 248
Lundvik, G., 264
Lyth, Joachim, 192, 200, 318, 336
Löthman, Lars Petter, 116
Löwenhielm, Fredrik Adolf, 129

M

Mackeij d.y., Isak, 97
Mackeij d.ä., Isak, 49, 62, 82, 87, 132, 137
Mackeij, Anna, 137, 138, 145, 148, 164, 309
Mackeij, Anna Christina, 83, 89, 90, 91, 97, 135, 144, 145, 302, 309
Mackeij, Margareta, 132, 309
Mackeij, Rudolph, 49, 83
Magnuson, Elisabeth, 172
Magnuson, Tord, 170, 307
Manakov, A.A., 210
Mannerheim, Carl Erik, 312
Mannerheim, Carl Gustaf Emil, 312
Mannerheim, Carl Robert, 312
Marheim, adlad Mannerheim, Augustin, 311
Marhein, Hindrik, 103, 105, 106
Martens, Martin, 168
Matsson, Anders, 258
Matsson, Olof, 70
Mattsson, Jöns, 70
Mau, Maria Magdalena, 306
Melander, J., 203
Michaeli, Joseph, 248
Modéer, Adolf, 155
Munktell, Gustafva Elisabeth Ulrika, 75, 300
Murén, Per, 77, 250, 252, 287
Mört, Catharina, 89, 305

N

Nilsdotter, Brita, 298
Nilsdotter, Helena, 311
Nilsson Warg, Erik, 132
Nilsson, Anders, 80
Nordenadler d.y., Theodor, 168, 227, 233, 236
Nordenadler, Adolf Fredrik, 223, 300
Nordenadler, Anders, 302
Nordenadler, Christina Elisabet, 74, 75, 221
Nordenadler, Elsa Charlotta, 236
Nordenadler, Johan Theodor, 169, 236
Nordenadler, Teodor, 74, 168, 221, 222, 224, 226, 227, 233, 236, 300, 302
Nordin Carlsson, Måns, 301
Nordin, Carl Johan af, 108, 109, 242
Nordin, Gustav af, 109
Nordin, Jacqueline af, 224, 227, 301
Nordin, Johan Magnus af, 106
Nordin, Sara Lovisa af, 224
Nordman, Johan, 230
Norman, A., 157
Norman, C. M., 157
Nygren, K. E., 177

O

Olofsdotter, Elisabeth, 298
Olofsson, Jan, 80
Olofsson, Lars, 80
Olov den helige, 181
Olsson, Elias – bergsman i Högbo, 229
Olsson, Olof – bergsman i Högbo, 229
Otter, Oskar von, 109
Oxenstierna, Erik, 105

P

Persson, Anders, 258
Petre d.y., Robert., 304
Petre d.ä., Robert, 70
Petre, Carl Vilhelm, 72
Petre, Erik Gustav, 71
Petre, Georg, 303, 304
Petre, Hjalmar, 78, 93, 302, 303
Petre, Jacob Fredrik, 71, 72, 83, 302

Petre, Janne W., 248
Petre, Johan Robert, 71, 146, 302, 303
Petre, Kasimir, 78, 79, 87, 96
Petre, Robert, 49, 70, 71, 73, 76, 87, 119, 122, 303, 304, 319
Petre, Robert Fredrik, 73, 74, 75, 77, 78, 84, 93, 221, 225, 300, 304
Petre, Thore, 74, 242, 302
Petre, Tore, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 84, 87, 93, 221, 225, 300, 323
Petre, Welam, 71, 120
Petri, Elisabeth, 303
Petri, Nicolaus, 298
Piper, Carl, 187
Piper, Henrik, 135, 148
Plaan, Daniel, 221, 222, 233, 300
Platen, Fredrik Christian von, 224
Polhem, Christoffer, 54
Posse, C M, 192
Printz Svensson, Peder, 49, 136
Psilander, Elsa Catharina, 302
Pson Elfstrand, Daniel, 239

R

Rademacher, Reinhold, 46
Rademine, Carolina Sofia, 222
Reftelius, Carl, 305
Reftelius, Justina Catharina, 91, 223
Rehnskiöld, Karl Gustaf, 182, 184, 185, 186, 192
Reibott, Brita, 162, 310
Renmarck, Sofia, 301
Renstierna, Anna Maria, 103
Rettig, P. C., 157
Rosenadler, Karl Albert, 129
Rosenhane, Fredrik Johanna, 221
Rubensen, Josef, 97
Rudbeck, Thure, 226
Rydbeck d.y., Olov, 103
Rålamb, Maria Charlotta, 225, 291
Röök, Johan, 116

S

Salander, Anna, 83
Schinckel, Bernt von, 129, 132
Schinckel, David von, 129, 132
Schinckel, Johan Fredrik von, 129, 132
Schinckel, Karl David von, 129, 132
Schinkel, David, 129, 131, 132, 134
Schulenberg, Johan Mathias von der, 184
Schönström, Magdalena, 106
Sebardt, Wilhelm, 250, 307
Seffridsson, Erik, 69, 70
Sehlberg, Kathrina Elisabeth, 307
Sehlberg, Nils Jacob, 157, 250
Silfverklou, Johan, 119, 120, 141, 295, 298
Silfverklou, Margareta, 120, 180, 218, 291, 292, 295
Simzon, Erik, 61
Siöblad, Elisabeth, 225
Siöblad, Per, 221
Siöblad, Ulrica Eleonora, 225
Skytte, Bengt, 82
Smaraeus, Johan, 132, 148
Smaraeus, Mats, 132
Sparre, Emerentia, 215
Stake, Anna Margareta, 179, 281, 284, 285
Stake, Mauritz, 285
Stark, Brita Christina, 306, 307, 308
Steffens, Hans, 60, 61, 68, 80, 99, 105, 112, 162, 332
Stenbeck, C.W., 250
Sternell, Nicolaus, 168
Stockenström, Lars von, 72
Strandberg, Sara, 113, 148, 168, 227
Stroganov, Grigorii Dimitrievich, 210
Strömbäck d.y., Petter, 116
Strömbäck III, Petter, 116
Strömbäck, Jan Paul, 113
Strömbäck, Karl Magnus, 113, 114
Strömbäck, Katarina, 116
Strömbäck, Paul, 148
Strömbäck, Per (Krigsråd), 116
Sundström, Erik, 29, 34
Svahn, Maria, 106
Swebilia, Margareta, 168, 291, 292, 293
Swebilius, Jöran, 299
Swebilius, Olaus, 293, 295, 296, 299
Swedberg, Jesper, 147

Swede, Johan, 147
Swedenborg, Emanuel, 147
Svenonis, Johannes, 297
Svensson, Mats, 70
Söderberg, O., 264
Söderhielm, Lorentz Niklas, 104
Söderhielm, Teodor, 104

T

Tessin d.y., Nikodemus, 213, 215
Tham, Gustav S., 87
Tilas, Daniel, 112, 113, 167, 227
Tilas, Erik, 113, 144, 167
Tillberg, H., 138
Tottie, Nils, 132
tsar Alexej Miklailovich, 210
tsar Peter, 187, 199, 210
Tägtström, K. G., 264

U

Uhr Larsson, Anders, 60, 61, 62, 87, 88, 89, 92, 113, 120, 142, 167
Uhr Larsson, Nils, 305
Uhr Nilsson, Johan, 62, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 97, 113, 145, 148, 167, 171, 229, 302, 305, 309
Uhr Smaraeus, Katrina, 132
Uhr, Anders, 72, 87, 90, 145, 325
Uhr, Anna Margareta, 76, 84
Uhr, David af, 87, 91, 92, 93, 96, 97, 223, 305, 333
Uhr, Helena, 83, 84
Uhr, Johan Fredrik, 87
Uhr, Maria Elisabet, 72, 76, 145, 147
Uhr, Nils, 88, 300
Uhr, Peter Nils, 223
Ulrika Eleonora, drottning, 120, 296

W

Wahlberg, Axel, 247
Wahlman, Katarina, 116
Wallner, J.A., 268
Weihe, Friedrich von, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 314, 320, 336

Westerman, Andreas, 189, 197, 200, 203, 314, 336

Wiberg, Janne, 264

Wirfelt, Sven, 12, 277

Wittfoth, Gustav, 138

Wittfoth, Hedvig Katarina, 138

Wohlgemut Johansson, Anders, 132

Vougdt, Anders, 113

Vougdt, Isak, 132

Y

Yxkull, Helena Dorotea, 226

Z

Zimmermanow, rysk bojar, 202

Å

Åberg, Albert, 122

Åberg, Alf, 9, 199, 212, 313, 314, 332

Åberg, Johan Alexis, 121

Ö

Öhman, A., 264

Östensdotter, Britta, 301

ORTFÖRTECKNING

A

Alborga, 27
Alderhulten, 25
Amsterdam, 42, 45, 103, 155
Antwerpen, 42
Arboga, 37, 49, 71, 119, 146, 149, 303, 304, 339
Askersund, 237, 306, 307, 308
Attundaland, 19
Axelshammar, 55, 97, 98
Axmar, 52, 53, 55, 103, 126, 129, 130, 131, 133, 134,
147

B

Backberg, 60, 92
Backbergsån, 60
Bagghyttan, 58, 59, 82
Bender, 168, 203, 215, 291
Berg, 38, 50, 58, 88, 237, 290, 302, 306, 307, 308,
310
Bergsängstjärn, 257
Birka, 18, 19, 26
Björntorpet, 82
Borrsjöån, 60, 61, 90
Boulogneskogen, 13
Brattfors, 22, 55, 70, 117, 119, 122, 124, 125, 142,
321, 322
Brednäs, Sandviken, 256
Bro, 60, 61, 92
Brobygge, 60, 61, 65, 82, 92
Brunås, 82
Brynitz täkt, 82
By, 134
Bäck, 637

C

Carlsdahl, 248

D

Dalarna, 14, 15, 18, 51, 106, 156, 163, 264

Dalälven, 14, 15, 18
Dammsjön, 25
Dannemora, 17, 136, 143
Danzig, 37, 38, 39, 182
Djupdal, 60
Dormsjö, 246, 248, 260

E

Edsken, 12, 53, 55, 98, 112, 143, 144, 163, 164, 165,
167, 168, 169, 180, 227, 230, 236, 239, 245, 247,
248, 250, 252, 255, 263
Edsviken, 25
Ekeby, 17, 143
England, 11, 39, 42, 45, 46, 54, 156, 204, 242, 245,
260, 265, 270, 272, 273, 332
Enköping, 14, 149
Enköpingsåsen, 14, 25

F

Fagersta, 58, 59, 72, 326
Fagersta Bruk, 72
Falun, 63, 149, 162, 224
Finnäs, 60
Fjädrundaland, 19
Fornvi, 16
Forsbacka, 22, 49, 52, 53, 55, 77, 103, 105, 106, 108,
109, 110, 112, 115, 116, 135, 230, 242, 260, 301,
326, 327
Forsby, 134
Frankrike, 155, 222, 272, 273
Fraustadt, 180, 184, 186, 190, 242
Fyris ån, 17, 18

G

Gamla Uppsala, 17, 18
Gammelstilla, 22, 25, 27, 52, 55, 66, 82, 83, 89, 97,
98, 134, 144, 145, 240, 305
Garpenberg, 31, 82, 246, 248
Garphyttan, 31, 134

Gavelhyttan, 62, 65, 162, 164, 242
Gavelhytteån, 242
Gavleån, 14, 68, 150
Grönsinka, 21, 49, 52, 53, 55, 134, 135, 148
Gysinge, 21, 49, 52, 53, 55, 97, 136, 139, 145, 146,
148, 164, 309, 310, 330
Gårdarrike, 21
Gåsholma, 130
Gästrike Hammarby, 22, 49, 52, 55, 62, 64, 66, 69,
72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 88,
89, 92, 96, 97, 144, 145, 223, 242, 302, 305, 323,
324, 330, 339
Gävle, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 22, 25, 27, 35, 37, 40, 49,
63, 70, 77, 88, 93, 99, 103, 105, 106, 112, 113, 114,
116, 122, 132, 135, 149, 150, 151, 152, 153, 154,
155, 156, 157, 160, 162, 164, 173, 229, 230, 237,
239, 242, 245, 246, 249, 250, 264, 287, 297, 305,
306, 307, 308, 310, 311, 315, 316, 317, 318, 319,
320, 321, 323, 324, 328, 331, 332, 335, 336
Gösken, 15

H

Hade, 25, 27, 246
Hamburg, 155, 211, 264
Hammarbyån, 62
Hamrånge, 14, 19, 22, 52, 53, 126, 132, 133, 147,
156, 233
Harbo, 18
Harg, 105, 146
Hedesunda, 14, 22, 25, 27, 92, 144
Hedvägen, Sandviken, 256
Helgö, 18
Herrevadskloster, 136
Hille, 14, 19, 22, 25, 52, 53, 68, 105, 116, 321
Hillevik, 22, 49, 53, 55, 103
Hobyhyttan, 58
Hofors, 15, 22, 49, 52, 53, 55, 62, 66, 69, 70, 71, 72,
74, 77, 78, 79, 83, 85, 93, 96, 105, 119, 122, 125,
145, 146, 242, 302, 303, 304, 313, 315, 316, 319,
320, 324, 325, 332, 333, 334
Hofors ström, 62
Holland, 11, 39, 45, 135, 204, 311
Holowczyn, 180, 187, 189, 190
Horndal, 134, 248
Hosjö, 60, 64, 65, 89, 90, 92

Hosjön, 60
Husby, 17, 163, 221, 311
Hyttmyra, 30
Häcklinge, 25
Hällbo, 120, 143
Hälsingland, 14, 18, 51, 132, 156, 302
Härjedalen, 88, 305
Högbo, 8, 9, 12, 14, 21, 22, 49, 50, 52, 54, 55, 60, 61,
62, 64, 66, 74, 75, 88, 98, 112, 113, 116, 143, 144,
161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171,
172, 173, 175, 177, 180, 181, 218, 219, 221, 222,
223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233,
235, 236, 237, 239, 242, 243, 245, 247, 248, 249,
250, 252, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 263, 264,
266, 268, 269, 282, 287, 288, 299, 301, 302, 304,
309, 310, 314, 315, 316, 318, 335, 336, 337, 339

J

Jedlowka, 197, 198
Jäderbo, 64, 93
Jäderfors, 60, 64
Jädra station, 257
Jädran, 93, 242, 249, 267
Jädraån, 60, 165, 242, 250, 255, 260
Jädraås, 22, 117, 123, 125, 323
Järbo, 60, 65, 67, 93, 163, 325
Järvsta, 27

K

Kalvsnäs, 58, 59
Katrineberg, 55, 122, 123, 125, 321, 322
Kilafors, 120, 143
Krattdammen, 87
Kratten, 53, 55, 87, 324
Kungsfors, 22, 52, 55, 69, 77, 78, 84, 87, 93, 94, 95,
96, 325
Kungsgården, 52, 55, 63, 69, 72, 77, 78, 83, 87, 88,
89, 90, 91, 92, 93, 96, 120, 145, 224, 229, 305, 325
Könikehyttan, 31
Köping, 149

L

Ladoga, 21
Lem, 62, 80
Lemstanäs, 25
Lena, 17
Lillån, 60
London, 12, 155, 245, 246, 252
Lübeck, 37, 38
Lövsta, 136

M

Mackmyra, 22, 52, 55, 68, 112, 113, 114, 115, 143,
144, 148, 167, 168, 171, 230
Medelhavet, 156
Miklagård, 21
Mo, 156, 182
Mom, 61
Montrose, 52, 55, 69, 77, 78, 96, 303, 304
Moskva, 9, 192, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 211
Myrmalmsvägen, Sandviken, 279
Mälardalen, 18, 24

N

Nederländerna, 42, 155
Nor, 62, 80, 242
Nora, 18
Norra Roden, 316
Norrberg, 64, 65, 92, 163
Norrbergsån, 60
Norrköping, 40, 155
Novogorod, 21
Nybo, 27
Nyboån, 242
Nyhyttan, 58
Nystad, 143, 211
Nystilla, 58, 59
Näs, 134, 221
Näsbyggesjön, 242
Näsbyudden, 26

O

Ockelbo, 13, 14, 16, 22, 25, 52, 53, 70, 117, 119, 133,
141, 156, 180, 218, 227, 229, 260, 295, 297, 299,
313, 315, 319, 320, 321, 325, 332
Oppsjö, 21, 55, 135
Oslättfors, 52, 55, 116, 321
Ottnaren, 97
Ovansjö, 14, 21, 22, 25, 30, 36, 48, 52, 53, 56, 60, 62,
63, 64, 65, 66, 71, 73, 82, 88, 90, 92, 93, 112, 163,
167, 171, 180, 185, 222, 223, 224, 227, 233, 235,
288, 315, 323, 324, 325, 328, 339

P

Persbovägen, Sandviken, 256
Poltava, 180, 189, 193, 195, 197, 198, 211, 212, 215,
217, 304, 314, 316, 335
Portugal, 11, 155
Prästhyttan, 58

R

Ramnäs, 146
Robertsholm, 52, 55, 69, 77, 78, 96
Roden, 19, 21
Roslagen, 19, 21
Rydaholm, 9
Ryssland, 21, 45, 202, 203, 204, 210, 211, 212, 272
Rönnåsen, 13

S

Sandviken, 4, 9, 10, 52, 60, 98, 169, 170, 173, 175,
176, 177, 242, 247, 248, 249, 250, 255, 256, 258,
260, 261, 262, 263, 264, 266, 268, 273, 277, 279,
306, 315, 317, 319, 320, 328, 337
Saxhyttan, 31
Schweiz, 272, 273
Seljansö, Sandviken, 261
Sheffield, 270
Skommarhyttan, 53, 55, 97, 98, 134, 240
Skottland, 49, 78, 83, 303, 304, 309
Sofiedal, 115

Solvytshchedgorsk, 9, 180, 197, 200, 201, 202, 203,
204, 210, 211, 212, 304
Spanien, 42, 45
Spanska Nederländerna, 45
Stenshyttan, 58, 59
Stigsbäcken, 68
Stockholm, 19, 77, 105, 113, 121, 143, 144, 145, 146,
149, 152, 155, 160, 171, 180, 203, 211, 213, 215,
217, 218, 222, 224, 225, 250, 266, 292, 295, 296,
297, 299, 301, 305, 311, 315, 316, 317, 318, 319,
320, 332, 333, 335, 336
Storgatan, Sandviken, 261, 262, 266
Stormuren, Sandviken, 257
Storsjön, 14, 15, 22, 105, 106, 135, 150, 175, 242,
249, 268, 279, 314, 316
Strångnäs, 25
Strångnäs, 137, 145, 148, 297
Strömsbro, 25, 27, 252
Stälbo, 55, 134, 135
Sundsmar, 130
Särsta, 58
Sättra, Sandviken, 27, 256, 260
Söderhamn, 99, 103, 105, 106, 126
Söderåsen, 13
Sörby, 16, 25

T

Testeboån, 68, 116
Tiundaland, 19
Tjärnshyttan, 25, 58, 59, 77, 78, 82, 89
Tolvfors, 22, 49, 52, 55, 61, 99, 103, 104, 105, 106,
112, 311
Torshyttan, 58
Torsåker, 13, 15, 21, 22, 23, 25, 31, 35, 36, 48, 49, 52,
53, 56, 58, 59, 65, 66, 71, 74, 87, 97, 105, 112, 119,
147, 163, 164, 227, 235, 242, 310, 324, 325, 328,
333
Trosa, 14
Tröskan, 25
Tyskland, 38, 45, 272, 273, 298

U

Uddevalla, 155
Uppland, 14, 16, 18, 19, 45, 50, 51, 144, 146, 156,
162, 223, 227, 266, 318, 334
Uppsalasläkten, 17
Urfors, 52, 55, 61, 66, 77, 78, 90, 91, 92, 93, 94, 95,
96, 325
USA, 272
Utö, 112, 143

V

Valbo, 14, 19, 22, 25, 27, 52, 53, 55, 63, 68, 112, 113,
115, 116, 143, 144, 148, 150, 167, 168, 171, 268,
326
Valbyggeån, 61
Vall, 25, 27, 58, 59, 61, 64, 65
Vallonien, 45
Valsgårde, 17, 18
Varva, 25, 27
Vattholma, 17
Vendel, 17, 18, 19, 162, 309, 310
Vendelån, 17
Westerhögbo, 162
Vibyhyttan, 58
Vifors, 22, 52, 55, 132, 133, 134, 148
Wij, 22, 25, 26, 55, 70, 117, 119, 120, 122, 123, 124,
125, 133, 141, 142, 143, 180, 187, 215, 218, 227,
229, 232, 295, 297, 298, 299, 315, 321, 334
Viksjo, 22, 52, 55, 119, 120, 133, 134, 142, 143
Vintjärn, 123, 125
Vologda, 200, 202, 211
Värmland, 41, 51, 266, 295
Västanbyn, 256
Västanfors, 248
Västbygge, 68
Västbyggeby, 25
Västerberg, 61
Västerbergslagen, 103, 162
Västerhästbo, 58, 59
Västervik, 155
Västerås, 4, 113, 120, 141, 143, 144, 149, 167, 168,
218, 285, 292, 293, 295, 298, 299, 318, 320
Växjö, 180, 182

Y

Yttermyra, 30

Å

Åbo, 168, 211, 291

Åbro, 22, 53, 55, 117, 119, 122, 142, 321

Åby i Valbo, 27, 126

Åbyggeby, 116

Åmot, 53, 55, 117, 120, 122, 123, 125, 323

Årsunda, 14, 16, 22, 23, 25, 26, 60, 97, 135

Ås, 55, 61, 62, 64, 89, 90, 92, 95

Åsaka, 179, 281, 288

Åsbygge, 68

Åsen, 62, 93

Åshammar, 61, 318

Åsmundshyttan, 23, 25, 58

Åttersta, 53, 55, 60, 61, 62, 64, 69, 77, 87, 89, 90, 92,
93, 94, 95

Ä

Ältebosjön, 242

Älvkarleby, 18, 129, 239, 306

Ö

Öbygge, 112

Ön, 68

Örebro, 37, 51

Östanbyn, 227, 258

Östansjö, 82

Österberg, 30

Österberglagen, 162

Österby, 45, 50

Österfärnebo, 14, 21, 25, 52, 53, 97, 134, 229, 282,
284

Österhästbo, 82

Österhögbo, 162

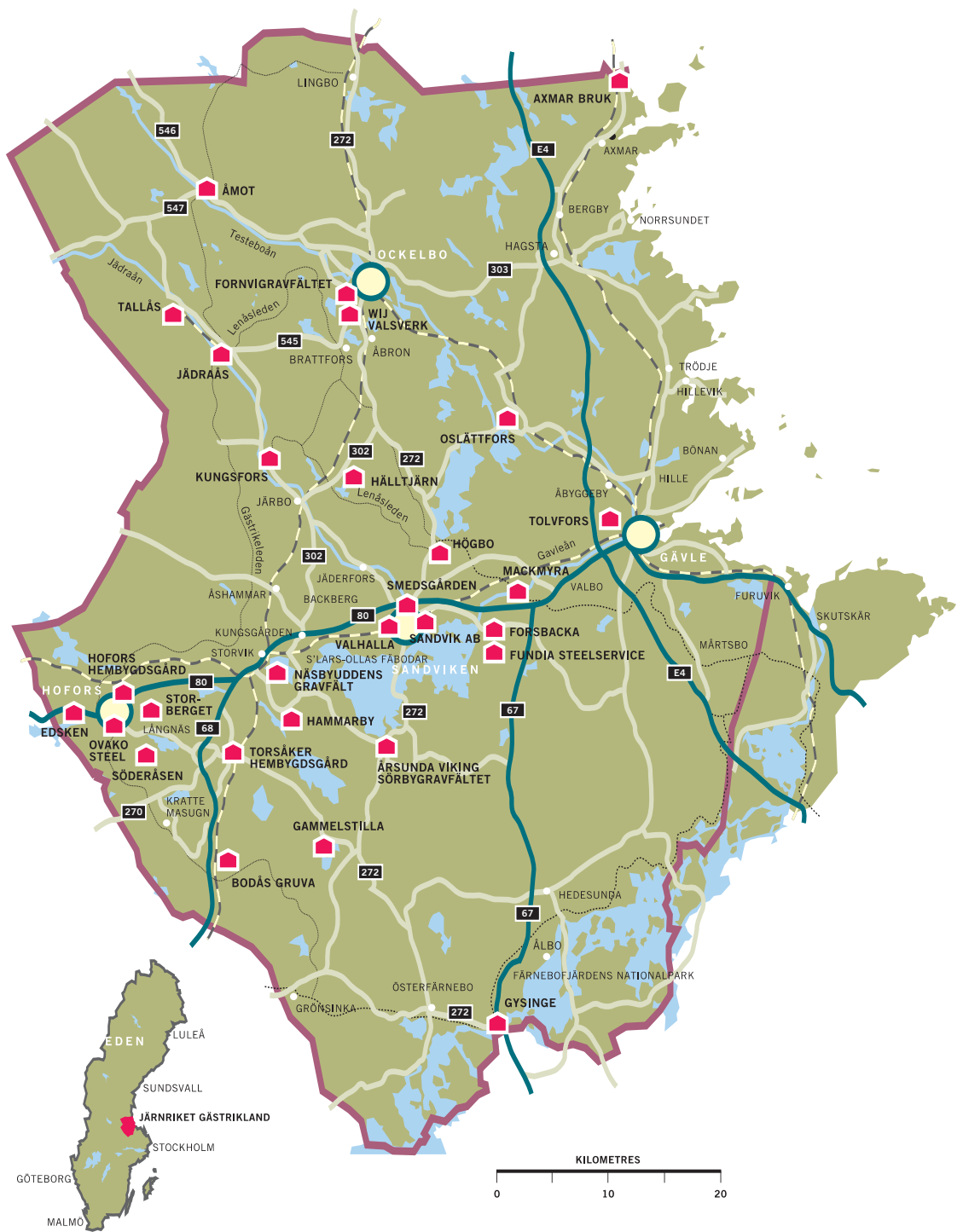
Östersjön, 11, 14

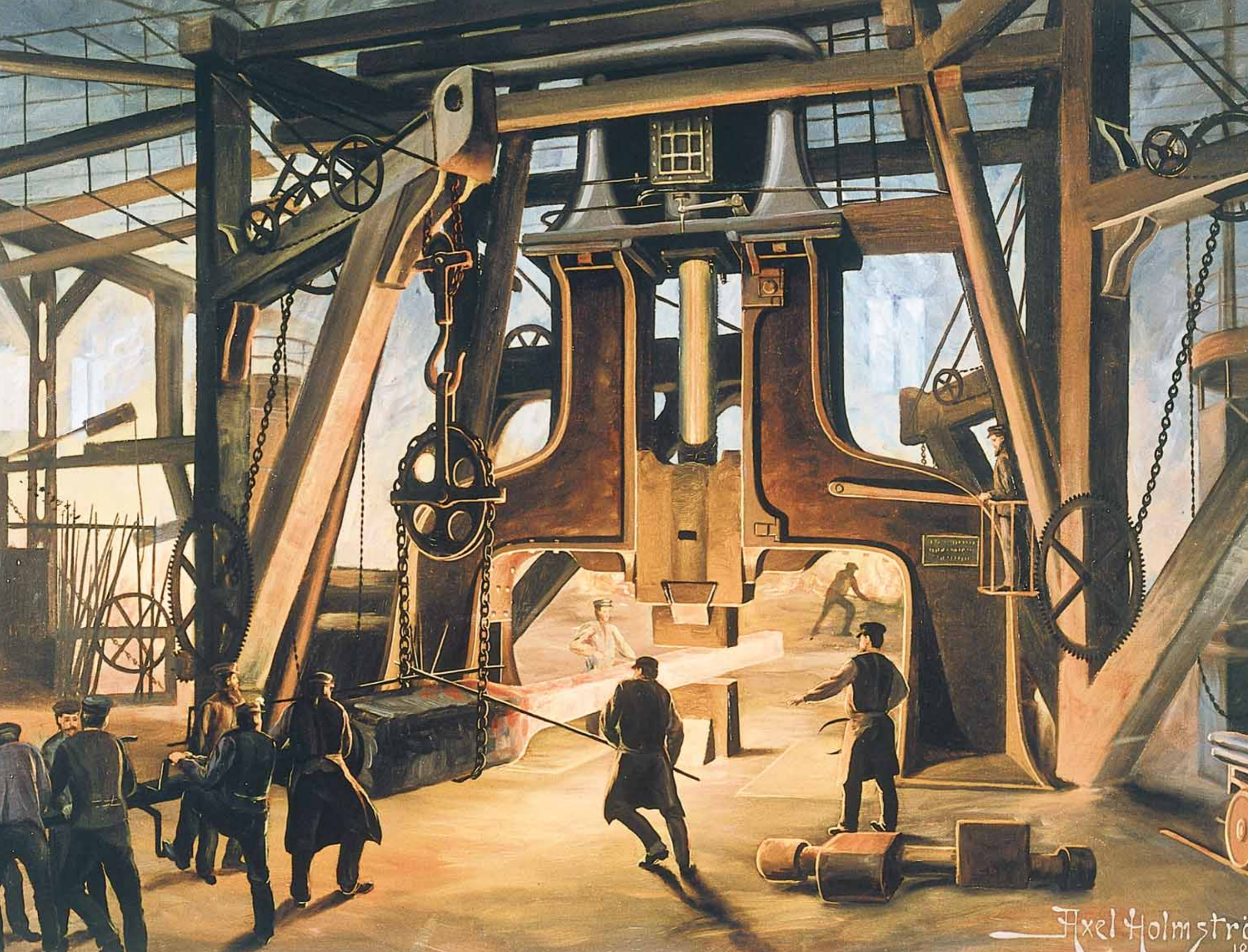
Östervåla, 18

Överhögbo, 162

Övermyra, 30

Övre Storvik, 63





Axel Holmström